T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

COĞRAFYA ANABİLİM DALI

COĞRAFYA BİLİM DALI

BİR BEŞERİ COĞRAFYACI OLARAK İBN HALDUN

Yüksek Lisans Tezi

RAUF BELGE

İstanbul, 2016

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

COĞRAFYA ANABİLİM DALI

COĞRAFYA BİLİM DALI

BİR BEŞERİ COĞRAFYACI OLARAK İBN HALDUN

Yüksek Lisans Tezi

RAUF BELGE

Danışman: DOÇ. DR. CEMALETTİN ŞAHİN

İstanbul, 2016

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

COĞRAFYA Anabilim Dalı COĞRAFYA Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi RAUF BELGE'nın BİR BEŞERİ COĞRAFYACI OLARAK İBN HALDUN adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 11.10.2016 tarih ve 2016-37/32 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 24/10/2016

Öğretim Üyesi Adı Soyadı **İmzası**

1.	Tez Danışmanı	Doç. Dr. CEMALETTİN ŞAHİN	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. HAMZA AKENGİN	
3.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. MESUT DOĞAN	

ÖZET

İlkçağ ve modern dönem arasında bir köprü vazifesi gören Ortaçağ coğrafyacılarından İbn Haldun, 1332'de Tunus şehrinde doğdu. Hayatı boyunca birçok önemli görevde bulunan büyük düşünür; vezirlik, kâtiplik, şeyhlik ve kadılık gibi vazifeler yaptı. Ömrünün büyük bir kısmını Mağrip, Endülüs ve Mısır'da geçirmiş, bu süre zarfında Kuzey Afrika'nın büyük bir bölümüne seyahatler yapmıştır. Hayatının son yirmi dört yılını geçirdiği Kahire'de 1406 yılında vefat etmiştir. Birçok Ortaçağ âlimi gibi İbn Haldun da farklı ilimlerle meşgul olmuş; coğrafya, tarih, ekonomi, felsefe, sosyoloji, edebiyat ve siyaset gibi alanlarda çeşitli görüşler ortaya koymuştur.

Tez çalışmasında İbn Haldun'un beşeri coğrafya görüşlerine yer verilmiştir. Bu bağlamda, İbn Haldun'un *Kitâb'ül-İber* adlı umumi tarihe dair eserine giriş mahiyetinde yazdığı ve çoğu zaman müstakil bir eser olarak telakki edilen *Mukaddime* isimli eseri ele alınmıştır. Mukaddime'de yer alan yedi iklim bölgesi, coğrafi determinizm, iskân coğrafyası, siyasi coğrafya ve iktisadi coğrafya konuları coğrafi bakış açısı ile alınmış, bunların modern coğrafyadaki karşılıkları verilmiştir. Aynı zamanda İbn Haldun'un görüşleriyle kendisinden asırlar sonra ortaya çıkan modern coğrafyadaki görüşler ile mukayese edilmeye çalışılmıştır. Bu bakımdan, tezde benzerlikler ve farklılıklar üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: İbn Haldun, Beşeri Coğrafya, Yedi İklim Bölgesi, Coğrafi Determinizm, İskân Coğrafyası, Siyasi Coğrafya, İktisadi Coğrafya

ABSTRACT

Ibn Khaldun, is one of the medieval geographer who serves as a bridge between antiquity and the modern era, was born in Tunis in 1332. The great thinker has made many important task through his life such as; vizier, clerk, sheikh and judge. He spent most of his life in Maghreb, Andalusia, Egypt and during this period, he travelled a large part of North Africa. In 1406, he died in Cairo where he spent the last twenty-four years of his life. Like many Medieval scholars, Ibn Khaldun has interested in different sciences and he has revealed various opinions in such as; geography, history, economics, philosophy, sociology, literature and politics.

In the thesis, the human geography views of Ibn Khaldun have been discussed. In this context, Ibn Khaldun's Muqaddimah, which is an introduction to Kitâb'ul Iber (general history) and usually considered as an independent study, has been analyzed by geographical perspective. The subjects in Muqaddimah such as seven climate regions, geographical determinism, settlement geography, political geography and economic geography are taken by geographical perspective and they have been compared with modern geography. Ibn Khaldun's geographical ideas have been tried to compare with the views in modern geography that emerged hundreds of years after him. Therefore, the thesis focuses on the similarities and differences between Ibn Khaldun's views and modern geography.

Keywords: Ibn Khaldun, Human Geography, Seven Climate Regions, Geographical Determinism, Settlement Geography, Political Geography, Economic Geography

ÖNSÖZ

Öncelikle İbn Haldun'u çalışmama vesile olan ve tez çalışmamın her aşamasında desteklerini ve katkılarını esirgemeyen kıymetli Hocam Doç. Dr. Cemalettin ŞAHİN'e tez yazım sürecinde akademik ve bireysel anlamda önemli katkılarından dolayı sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Aynı zamanda tezden üretilen "İbn Haldun'da Coğrafi Determinizm" başlıklı makalede bilgi ve tecrübelerini benimle paylaşan M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü hocalarından Prof. Dr. Cengiz TOMAR ve Yrd. Doç. Dr. Uğur DEMİR'e teşekkürlerimi borç bilirim.

Tez yazım sürecinde maddi ve manevi desteğini her an yanımda hissettiğim aileme, M.Ü. Coğrafya Bölümü hocaları ve araştırma görevlisi arkadaşlarıma ayrıca teşekkür ederim.

Araş. Gör. Rauf BELGE

Göztepe / Kadıköy - 2016

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

TABLOLAR LİSTESİ

Sayfa No

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No

KISALTMALAR

TÜİK : Türkiye İstatistik Kurumu

İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TDK : Türk Dil Kurumu

CBS : Coğrafi Bilgi Sistemleri

yy. : Yüzyıl

C. : Cilt

s. : Sayfa

S. : Sayı

GİRİŞ

Ortaçağ'da yaşamış olan İbn Haldun, 1332 yılında Tunus'ta dünyaya gelmiştir. Asıl adı Ebu Zeyd Abdurrahman olan düşünür, aslen Yemen'in Hadramut bölgesinden olup, Endülüs'e göç etmiş köklü bir aileye mensuptur. Yetmiş dört yıllık ömrü çalkantılarla ve siyasetle geçmiş bir âlim olan İbn Haldun, Kuzey Afrika'nın büyük bir kısmını gezmiş, Endülüs ve Mısır gibi farklı memleketlerde birçok siyasi ve dini vazifeyi yürütmüştür. Hayatının ilk yirmi yılını Tunus'ta, yirmi altı yılını Cezayir, Fas ve Endülüs'te, dört yılını yine Tunus'ta ve son yirmi dört yılını da Kahire'de geçirmiştir. İbn Haldun hayatının son dönemini Mısır'da kadılık görevini yaparak geçirmiş, 1406 yılında Kahire'de vefat etmiştir (Cemil Zeki, 1899, s. 1; Uludağ, 1999, s. 541). Hayatı boyunca birçok sıkıntıya maruz kalmasına rağmen, ortaya koyduğu eserler ve öne sürdüğü fikirler çağları aşmış ve günümüze değin gelmiştir.

İbn Haldun, İslam dünyasının yetiştirmiş olduğu en büyük mütefekkirlerden biridir. Kendi alanında tek ve eşsiz olup, bu anlamda ne halefi ne de selefi olan bir düşünürdür (Boulakia, 1971, s. 1118). Yaşadığı dönemde ve ölümünden sonra bir süre unutulmaya mahkûm edilen İbn Haldun, 16. yüzyılda Osmanlı aydınları tarafından yeniden keşfedilmiştir (Tomar, 1999, s. 8). Batılılar tarafından Arapların Montesquieu'su olarak bilinen İbn Haldun, 19. yüzyılın başlarında batılı düşünürlerin Türklerle yaptıkları çalışmalarla (Gates, 1967, s. 415) fikirleri yaygınlık kazanmıştır. Özellikle *Mukaddime* adlı eserinin Türkçe'ye ve daha sonra da çeşitli dillere çevrilmesi bunda etkili olmuştur.

Çok yönlü bir düşünür olan İbn Haldun, ünlü batı tarihçisi Toynbee'nin ifadesiyle "çağında ve tarihte eşine az rastlanan bir ilim adamıdır (Biegel, 1990, s. 25)." İlkçağ ve ortaçağ düşünürleri gibi birçok alanda orijinal fikirler üretmesi sayesinde en çok tartışılan Arap âlimlerinden biri haline gelmiştir. Ayrıca, geçmişte yaşamış diğer birçok düşünürün aksine görüşleri halen güncelliğini korumakta ve öne sürdüğü fikirler; coğrafya, tarih, siyaset bilimi ve sosyoloji gibi birçok bilim alanında araştırma konusu olmuş ve bu nedenle de hakkında yüzlerce makale, tez ve kitap yazılmıştır. İbn Haldun'un

fikirleri son zamanlarda yaşanan Avrupa Birliği,[1] Gezi Parkı olayları[2], Arap Baharı[3] gibi güncel konulara ışık tutmuştur. İbn Haldun, çok yönlü olup farklı bilimsel alanlarda fikirler beyan etmiştir. Bu husus, karşılaştırıldığı farklı düşünürlerden anlaşılabilir. Söz gelimi İbn Haldun'un, Ratzel, Malthus, Machiavelli, Bodin, Vico, Montesquieu, Toynbee, Smith, Marx, Hegel, Comte gibi birçok batı düşünürü ile kıyaslanması bunu göstermektedir.

İslam dünyasının yetiştirmiş olduğu en etkili sosyal bilimcilerden biri olan İbn Haldun'un düşünce dünyasının esasını umran[4] oluşturur. İbn Haldun'un kendi ifadesiyle "toplumla kaynaşmak ve ihtiyaçları gidermek maksadıyla şehre veya bir konaklama yerine inmek ve orada birlikte ikamet etmekten ibaret" (İbn Haldun, 2013, s. 208-209) olan umran, coğrafya ve nüfus biliminde ekumen[5] anlamında da kullanılmaktadır (Lacoste, 2012, s. 109). Kurucusu olduğu umran ilmini, sosyolojik, siyasi ve iktisadi yönden değerlendirmiştir. İbn Haldun'a göre insan toplumsal bir varlık olup, umran ise onun yeryüzünde inşa ettiği en büyük başarısıdır. Dolaysıyla İbn Haldun'un zihin dünyasının ana teması *insan* olmuştur. Ayrıca umran'ın yeryüzünde dağılışını ele alarak, umranı etkileyen coğrafi şartlara dikkat çekmiştir (Görgün, 1999, s. 546; Rosenthal, 1967, s.10). Zira İbn Haldun, tabii şartlar içinde iklimin etkisine daha çok vurgu yapmış, insan ve umran üzerindeki etkisini determinist bir yaklaşımla ortaya koymuştur.

İbn Haldun'un düşünce sistemini en açık bir şekilde yansıtan *Mukaddime* (giriş, önsöz) adlı eseridir. Aslında Mukaddime tek başına ayrı bir eser değildir. Kitab'ul İber adlı tarih kitabına giriş mahiyetinde yazılmış olan Mukaddime, çoğu zaman müstakil bir eser olarak telakki edilmiştir. Mukaddime'de İbn Haldun muhtelif konulara değinmiş; coğrafya, tarih, sosyoloji, siyaset, felsefe gibi sosyal bilimler tarafından ele alınan meselelerden bahsetmiştir. Bu nedenle Mukaddime birçok dile tercüme edilmiştir. "Batı

---

[1]Hocaoğlu, D., (2006). "İbn Haldun Perspektifinden Avrupa Birliği'nin Geleceği", Geçmişten Geleceğe İbn Haldun 3-4 Haziran, *TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM),* İstanbul.

[2] Abbas, T., (2013)."Gezi Parkı ve Asabiyenin Çöküşü" *3. Uluslararası İbn Haldun Sempozyumu* 28-29 Eylül, İstanbul.

[3] Adnane, S., (2013)."İbn Haldun'un Bakış Açısıyla Arap Baharı", *3. Uluslararası İbn Haldun Sempozyumu* 28-29 Eylül, İstanbul.

[4]Umran: 1. Bayındırlık, mamurluk. 2. Uygarlık, ilerleme, refah ve mutluluk (TDK Büyük Türkçe Sözlüğü,2015).

[5] **Ekumen** ya da **ökümen** sahalar: yerleşik yerleşme şeklinin hâkim olduğu ve geçimin çevreden sağlanabildiği alanlardır (Tolun-Denker, 1977, s. 15). Terim, ilk defa Fransız coğrafyacı Max Sorre tarafından ortaya atılmıştır (George, 1991, s. 9).

şarkiyatçıları İbn Haldun'u keşfi diye adeta Amerika'nın keşfi gibi bahis açarak, bu kâşifliği kendilerine" mal etmelerinden yakınan Adıvar, İbn Haldun'u ilk keşfedenin Türklerin olduğunu vurgular (Adıvar, 1988, s. 738). Zira Mukaddime'nin ilk Türkçe tercümesi Pirizade Mehmed Sahib tarafından 1730'da yapılmıştır. Batı dünyasının İbn Haldun'la tanışması, Mukaddime'nin ilk defa 1858 yılında De Slane tarafından Fransızcaya çevrilmesi ile olmuştur (Görgün 2006, s.120; Uludağ, 2013, s.138). Dolaysıyla batı dünyası tarafından "kendi türünde herhangi bir yerde ve zamanda herhangi bir zihin tarafından yaratılmış en büyük eser" (Toynbee, 1962, s. 322'den aktaran Görgün 2006, s.120) tanımlaması yapılan Mukaddime'nin ilk olarak Türkçe'ye çevrilmiş olması, İbn Haldun'un fikirlerinin akademik çalışmalarda derin bir şekilde yer edinmesini sağlamıştır.

Ortaçağ İslam coğrafyacıları, günümüz modern bilimlerin temellerinin atılmasında büyük katkıda bulunmuşlardır. İslam coğrafyacıları sadece coğrafyanın gelişmesine katkıda bulunmadılar, aynı zamanda İlkçağ ve Yeniçağ arasında bir köprü vazifesini görerek, bu iki çağ arasındaki boşluğu doldurdular (Akyol, 1951, s. 34). Söz konusu coğrafyacılardan birisi de, aynı zamanda bir toplum bilimci olan İbn Haldun'dur. Batı dünyasında modern coğrafi düşüncenin oluşması 19. yüzyılın sonlarına doğru olmasına rağmen; İbn Haldun, 14. yüzyılda İslam dünyasında modern coğrafi düşüncenin temeli sayılabilecek nitelikte teoriler geliştirmiştir. Modern dönemde ancak aşılabilmiş olan tasviri coğrafyanın dışına çıkarak, olayları sebep-sonuç ilişkisi içerisinde, determinist bakış açısı ile açıklamaya çalışmıştır.

İbn Haldun, coğrafyanın klasik devri (19. yüzyıl) olan modern dönemde coğrafyacılar tarafından yoğun bir şekilde tartışılan determinizm akımının İslam dünyasındaki temsilcisi olmuştur. İbn Haldun'a göre fiziki çevre koşullarının, insanın rengine, ahlakına ve beden yapısını etkilediğini ve ayrıca umran üzerindeki etkilerine genişçe yer vermiştir. Beşeri coğrafyanın bir konusu olan ve coğrafi icabilik (determinizm) diye adlandırılan bu kavram; hakimiyet, siyaset ve medeniyetle olan ilişkisi bakımından İbn Haldun'un en önemli görüşüdür (Uludağ, 2013, s. 68). *Mukaddime* dikkatle incelendiğinde İbn Haldun'un coğrafyanın dört geleneğinden[6] birisi

[6]Pattison, W., D. (1964).The Four Traditions of Geography, *Journal of Geography,* 63 (5): 211–216.

olan “İnsan-Çevre Geleneği” doğrultusunda olayları determinist bakış açısı ile ele aldığı anlaşılmaktadır. İbn Haldun, kendi döneminde beşeri coğrafyanın ana problemi olan insan ve çevre ilişkinin açıklığa kavuşmasını sağlamıştır. Fakat İbn Haldun’a göre insan-çevre ilişkisinde ağırlık merkezini çevresel faktörler oluşturur. Tümertekin ve Özgüç’e (2014, s. 47) göre, İbn Haldun’un bahsi geçen determinist görüşleri onun bir coğrafyacı olarak kabul görülmesini sağlamıştır.

İbn Haldun’un *Mukaddime* adlı eseri, 14. yüzyıl Arap coğrafya düşüncesini açık bir şekilde yansıtır (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 9). Mukaddime’de Batlamyus ve İdrisi’den istifade ederek, coğrafya bilimi hakkında detaylı bilgilere yer verir. Tümertekin’e göre İbn Haldun, Arap dünyasında beşeri coğrafyanın kurucusu sayılır (Tümertekin, 1990, s.4). Ahmad, İbn Haldun’un determinist görüşlerine yer vermiş ve asıl katkısının beşeri coğrafya alanında olduğunu vurgular (Ahmad, 1993, s. 61). İbn Haldun hakkında çok önemli araştırmalar yapan Fındıkoğlu ve Ülken (1940, s.71) İbn Haldun’un *Batlamyus Coğrafya Mektebi*’nin bir talebesi olduğunu ifade eder.

Akyol, Ortaçağ İslam coğrafyacılarını tarihi ve riyazi[7] (astronomik) istikamette olmak üzere iki sınıfa ayırmaktadır (Akyol, 1951, s. 34-35). Bu sınıflandırmaya göre İbn Haldun, hem riyazi hem de tarihi istikamette giden bir coğrafyacıdır. Çünkü İbn Haldun, Mukaddime’nin girişinde yerküre ile ilgili enlem, boylam, gökküre, zenit ve dönence gibi kavramları açıklamış ve bunları astronomik burçlarla ilgisini ortaya koymuştur. Bununla beraber, Mukaddime’de Batlamyus ve İdrisi’den faydalanarak yeryüzünü çeşitli bölgelerini ve memleketlerini tasvir etmiş ve buralarda ikamet eden insanları hakkında bilgi vermiştir. Söz konusu coğrafyacıların yaptıkları gibi bir dünya haritası çizmiştir. Bu haritalarda İbn Haldun, yeryüzünü bölgesel olarak yedi iklime ayırır ve söz konusu bölgelerde insan faaliyetleri ile iklim gibi fiziki çevre koşullarının ortaya çıkardığı sonuçları tespit eder (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 9). Şöyle ki İbn Haldun, aynı zamanda söz konusu yedi iklim bölgesinin her birini on ayrı parçaya ayırarak, toplamda yetmiş ayrı iklim bölgesini belirler. Yetmiş iklim bölgesinde yaşanan coğrafya şartları, umranın ahvalini ve meskûn ırkları, Fındıkoğlu’nun deyimiyle bir ressam fırçası ile çizer

[7] *Riyazi istikamet*; daha çok astronomik rasathanelerin gözlemlerine dayanan bilgilerden oluşmaktadır.
Tarihi istikamet; seyyah coğrafyacıların muhtelif memleketler hakkında yazdıkları tasviri bilgilerden oluşmaktadır (Akyol, 1951, s. 35).

gibi tasvir eder. Bu bakımdan, yedi iklim bölgesini; umran ve sosyal hayat için elverişli olan iklim bölgeleri ve elverişli olmayan iklim bölgeleri olmak üzere iki sınıfa ayırır. Söz konusu iklimlerden, üçüncü, dördüncü ve beşinci iklimler umrana elverişli; ikinci ve altıncı iklimler kısmen elverişli; birinci ve yedinci iklimler ise umrana dolaysıyla içtimai hayat için müsait olmayan iklim bölgeleridir. Bununla beraber, İbn Haldun determinist görüşlerini daha da ileri götürerek, insanların etnolojik yapısının çevreye bağlı olarak geliştiğini iddia eder. Fındıkoğlu'nun ifadesiyle "İbn Haldun'un ırkçılığı[8] biyolojik olmaktan ziyade coğrafidir (Fındıkoğlu, 1940, s.51-56)." Örneğin, İbn Haldun'a göre insanların ten renginin beyaz veya siyah olması büyük oranda coğrafi şartların bir sonucudur.

19. ve 20. yüzyılda batı coğrafyacıların siyasi coğrafya, jeopolitik ve devletle ilgili görüşlerin temelini Ortaçağ'da atan İbn Haldun, başta devletlerin olmak üzere siyasal coğrafyanın, coğrafi mekânla olan ilişkisini ortaya koymuştur (Özçağlar, 2001, s.101). Modern coğrafi düşüncenin oluşum dönemi olan 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya atılan söz konusu jeopolitik görüşlerden birisi olan "Organik Devlet Teorisi", determinizm akımı ile birlikte etkili olan teorilerdendir. Bu teoriye göre, devletler canlılar gibi doğar, büyür, gelişir ve ölürler. Teori kendi dönemin siyasi coğrafyasında çok tesirli olmuş ve birçok savaşa fikri zemin hazırlamıştır. Bu görüşe göre devletler gelişip büyümeleri için savaşmaları gerekir. Modern coğrafi düşüncenin oluşumu döneminde yaygınlık kazanan Organik Devlet Teorisi'ne, İbn Haldun Ortaçağ'da değinmiştir. İbn Haldun'a göre hükümetler (devletler) insan gibi bebeklik, çocukluk, gençlik, olgunluk ve yaşlılık devrelilerini yaşarlar. İbn Haldun, zayıflama devresine giren bir devlet, hasta yatağında ölümü bekleyen bir yaşlıya benzetir ve devletin her halükarda çökeceğini iddia eder.

İbn Haldun'un coğrafi görüşleri iskân coğrafyası alanında da kendine yer bulmuştur. İbn Haldun şehirlerin coğrafi konumu hakkındaki görüşleri günümüzde halen geçerliliğini korumaktadır. Şehirlerin ve kırsal yerleşmelerin genel özelliklerine değinmiş ve bunlar arasındaki farklılıklara dikkat çekmiştir. Kır ve şehir ayırımını yapan İbn Haldun, kırsal kesimde yaşayan insanların ve şehirde ikamet eden insanlar arasında fiziki

[8] Müellifin *ırkçılık* terimi ile kastettiği anlam, İbn Haldun'un ırk ayrımında kullandığı yöntemdir.

ve huy-mizaç bakımında farklılıkların olduğunu ileri sürer. İbn Haldun'un kırsal kesimde yaşayan bedevilerin şehirlere olan göçlerine değinir. Şehirleşmenin, insanlığın ulaşmak istediği son aşama olduğunu ifade eder. Ayrıca İbn Haldun, kendi bakış açısı ile bir şehir planlaması yapmış ve şehir kurulurken göz önünde bulundurulması gereken hususları detaylı bir şekilde açıklamıştır. Sanayi Devrimi'nden sonra ancak önem kazanmaya başlayan şehir planlama ve hava kirliliği gibi hususlara, İbn Haldun 14. yüzyılda değinmiştir.

İbn Haldun'un yukarıda bahsedilen konular dışında, beşeri coğrafyanın en önemli konularından göç olgusuna ilişkin önemli coğrafi görüşleri de bulunmaktadır. İbn Haldun, bedevilerin yani göçebe toplumların genel özelliklerini ve hayat tarzlarını çevresel faktörlere bağlı olarak açıklar. Bununla beraber göçebe toplumları ile şehirde yaşayan insanlar arasındaki hayat tarzı ve kişilik özellikleri bakımından farklılıklara dikkat çeker. Bedavetten (göçebelikten) hadariliğe (şehirliğe) geçiş sürecinde meydana gelen birtakım sıkıntılara değinir. Bu bağlamda İbn Haldun, yerleşme evriminin dinamik yapısına değinmiş, nüfus hareketlerinin buna etkisini açıklamıştır.

İbn Haldun'un iktisadi görüşleri coğrafi açıdan dikkate değerdir. Zira İbn Haldun, günümüz modern coğrafya sınıflandırmasına benzer bir şekilde, bir ekonomik sınıflandırma yapmıştır. Göçebe, kır ve şehir hayatının ortaya çıkmasının önemli ölçüde üretimin farklılığından kaynaklandığını savunmuştur. Nüfus, iş bölümü ve ekonomik sektörler gibi önemli iktisadi coğrafya kavramlarına değinen İbn Haldun'un görüşleri, halen güncelliğini korumaktadır.

Doğanay'a (2014) göre İbn Haldun'un coğrafyacı kişiliğinin fazla bilinmemesinin nedeni; sosyal bilimcilerin Mukaddime'yi analiz ederken, eserdeki felsefe, tarih felsefesi, din, toplum bilim kuramları, dinin toplum işleyişi, siyaset kuramı, antropoloji ve şehircilik gibi konuları ön plana çıkarmalarına rağmen İbn Haldun'un önemli bir coğrafyacı olduğunu göz ardı etmelerinden kaynaklanmaktadır (Doğanay, 2014, s. 123). Hâlbuki İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı eserinde önemli coğrafi görüşleri bulunmaktadır.

Yukarıda bahsedildiği üzere çok önemli coğrafi görüşleri olmasına rağmen, İbn Haldun Türk coğrafya camiası tarafından yeterli bir şekilde araştırılmamıştır. Hâlbuki İbn Haldun, İslam tarihinde modern coğrafi düşüncenin oluşumunun temelini atmıştır. Buna rağmen İbn Haldun'un coğrafi fikirleri hakkında Türkiye'de sadece birkaç akademik çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri, ulusal bir coğrafya dergisinde yayınlamış bir makaledir.[9] Diğer bir çalışma ise, İbn Haldun'un bazı coğrafi görüşlerini ele alan bir yüksek lisans tezidir.[10] Lakin söz konusu tez, bir coğrafyacı tarafından değil, din felsefesi alanında yüksek lisans yapan bir öğrenci tarafından yazılmıştır. Tezde, İbn Haldun'un din ve iklim ilişkisi üzerinde durulmuş, fakat diğer coğrafi görüşlerine değinilmemiştir. İbn Haldun'un coğrafi görüşleri ele alan bir diğer çalışma da, Fındıkoğlu tarafından yazılmıştır (Fındıkoğlu, 1940).[11] Son zamanlarda İbn Haldun'un yerküre ve yedi iklim bölgesi ile ilgili görüşleri hakkında başka bir çalışma yapılmıştır.[12] Bir diğer önemli husus ise Yüksek Öğretim Kurumu'nun (YÖK) web sitesi veri tabanında İbn Haldun'la alakalı 50'den fazla tez (doktora ve yüksek lisans) yer almasına karşın, söz konusu tezlerin hiç birisi coğrafyacılar tarafında yazılmamıştır. Ayrıca 2006, 2009 ve 2013 yıllarında İstanbul'da gerçekleştirilen İbn Haldun hakkındaki sempozyumlara coğrafyacılar tarafından bir katılım olmamıştır.[13]

İbn Haldun'u doğrudan incelemeyi amaçlamayan birçok coğrafya kitabında O'na atıf yapılmakta veya O'nun kavramları kullanılmaktadır. Mesela, Türkiye'de coğrafya bölümlerinde okutulan lisans düzeyindeki kitaplarda (Şahin, 1998), Özçağlar (2001), Baydil (2004), Özey (2008), Akdemir ve Akengin (2013), Doğanay ve Doğanay (2014), Tümertekin ve Özgüç (2014a, 2014b); akademik araştırma kitaplarında ise

---

[9] Elmacı, S. ve Bekdemir, Ü., (2008) . Ortaçağ İslam Âleminde Şehir: İbn Haldun'un Şehre Bakışı, *Doğu Coğrafya Dergisi,* 19:73-88. Erzurum.

[10] Taşkın , A. (2013). İbn-i Haldun ve Coğrafyacılığı, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,* İstanbul.

[11]Fındıkoğlu, Z., F., (1940) İbn Haldun, Coğrafya Telakkisi, *İş Üç Aylık Ahlâk ve İçtimaiyat Mecmuası*, 22 (6): 49-59. İstanbul.

[12] Ertürk, M. ve Özdemir, Ü., (2015). Mukaddime'ye Göre Dünya'nın Doğal Çevreleri ve Bölge Anlayışı, *Türk Kültüründe Coğrafya - I* (Edi. Meydan & Çetin), Pegem Akademi Yayınları, Ankara.

[13]Geçmişten Geleceğe İbn Haldun, 3-4 Haziran 2006, *TDV İslam Araştırmları Merkezi (İSAM),* İstanbul.

2. II. Uluslararası İbn Haldun Sempozyumu, 29-31 Mayıs 2009, *TDV İslam Araştırmları Merkezi (İSAM),* İstanbul.

3. III. İbn Haldun Uluslararası Sempozyumu, 28-29 Eylül 2013, *Holiday Inn İstanbul Airport North*, İstanbul.

Tanoğlu (1969) Tümertekin (1978, 1990) Gümüşçü (2013 ve 2014) ve (Şahin, 2015) İbn Haldun'dan kısaca bahsetmişlerdir. Söz konusu kitaplarda İbn Haldun'un çevresel determinizmle birlikte siyasi coğrafya ile ilgili görüşlerine kısaca değinilmiştir.

İbn Haldun'un Mukaddime'sinde yer alan düşünceleri hakkında yüzlerce çalışma yapılmıştır. Her çalışma, İbn Haldun'un farklı bir görüşünü ortaya koymak için ele alınmıştır. Bu çalışmalardan biri olan tezimizde, Mukaddime'den yola çıkarak, İbn Haldun'u bir beşeri coğrafyacı olarak ele alınmış, öne çıkan coğrafi görüşlerine temas edilmiştir. Bu bağlamda *Mukaddime*, incelenmiş ve eserde İbn Haldun'un önemli coğrafi görüşleri olduğu tespit edilmiştir. İbn Haldun'un tespit edilen coğrafi görüşleri; yerküre tasviri ve yedi iklim bölgesi, coğrafi determinizm, siyasi coğrafya, iskan coğrafyası, iktisadi coğrafya başlıkları altında sınıflandırılmıştır. Ayrıca İbn Haldun, günümüz coğrafya anlayışında önemli bir araştırma kaynağı olan gezi-gözlem metodunu uygulamış, edindiği bilgi ve tecrübelerini Mukaddime'de yer vermiştir. Keza İbn Haldun, farklı kültürler arasında yer almış, Endülüs'ten Mısır'a ve Şam'a kadar olan bölgeyi gezmiştir.

Türkiye'de İbn Haldun'un fikirleri, daha çok tarih, sosyoloji ve siyaset gibi bilim dallarında araştırma konusu olması, İbn Haldun'un tarihçi, sosyolog ve siyaset adamı kimliği ile ön plana çıkmasına neden olmuştur. Türk coğrafyacıların İbn Haldun'a yeterli ilgi göstermemelerinden dolayı, İbn Haldun'un coğrafyacı kişiliği arka planda kalmıştır. Oysa İbn Haldun, Mukaddime isimli eserinde önemli coğrafi konulara temas etmektedir. Öte yandan, İbn Haldun'un sadece bir coğrafyacı olduğunu iddia etmek yanlış olacaktır. Ancak İbn Haldun'un önemli coğrafi görüşlere sahip olduğu ise muhakkaktır. Bu bakımdan çalışmanın temel amacı, İbn Haldun'un beşeri coğrafya görüşlerini ortaya çıkarmak ve Türk ve batılı coğrafyacıların İbn Haldun hakkındaki görüşlerini tespit etmek ve yapılan araştırmalardan yola çıkarak, İbn Haldun'un coğrafyacı kişiliği hakkında genel bir sonuca varmaktır. Tezde, İbn Haldun'un Mukaddime'sinde yer alan coğrafi görüşlerini kapsamlı bir şekilde ele alınması bakımından akademik literatüre katkıda bulunması hedeflenmektedir. Ayrıca Türkiye'de coğrafyanın tarihi ile ilgili çalışmaların

nitelik ve nicelik bakımından az olmasından dolayı[14] bu çalışma söz konusu boşluğu doldurma yolunda cüz-i bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Tezde İbn Haldun'un beşeri coğrafya görüşlerini ele almak için aşağıda verilen araştırma sorularına cevap aranmaya çalışılacaktır;

1. İbn Haldun'un yedi iklim anlayışı nasıldır?
2. İbn Haldun'un coğrafi determinist görüşleri nelerdir?
3. İbn Haldun'un iskân coğrafyası ile ilgili görüşleri nelerdir?
4. İbn Haldun'un siyasi coğrafya teorileri nelerdir?
5. İbn Haldun'un iktisadi coğrafya görüşleri nelerdir?
6. Coğrafyacılar İbn Haldun'u nasıl tanımlamaktadırlar?

Araştırmanın temel kaynağını İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı meşhur eseri oluşturmaktadır. Eserde geçen İbn Haldun'un beşeri coğrafya görüşleri tespit edilmiş ve bu görüşlerin günümüz modern coğrafya bakış açısı ile analizleri yapılmıştır. Mukaddime'nin birçok Türkçe tercümesi olmasına rağmen, çalışmada Uludağ (2013) tarafından iki cilt halinde çevrilen Mukaddime tercümesi tercih edildi. Söz konusu tercümenin tercih edilmesinin sebebi, eserin günümüz Türkçesine yakın bir dille yazılması, metinlerin dipnotlarla ve izahatlarla desteklenmesi ve aynı zamanda bir akademisyen tarafından yazılmasıdır. Ayrıca coğrafyacıların İbn Haldun hakkındaki görüşlerine yer vermek için, yerli ve yabancı birçok coğrafi kaynak (kitap, tez, makale vs.) taranmıştır. Bu bakımdan tez, literatür analizine dayalı bir çalışmadır.

Tezde İbn Haldun'un coğrafya bilimi ile ilgili görüşlerinin bilimsel bir tasnifi yapılarak, İbn Haldun'un yerküre tasavvuru ve yedi iklim bölgesi, coğrafi determinizm, şehir coğrafyası, siyasi coğrafya ve iktisadi coğrafya görüşleri ayrı bir bölüm şeklinde ele alınmıştır. İlk ve son bölüm dışındaki bölümler, İbn Haldun'un coğrafi görüşlerini içermektedir. Yedi bölümden oluşan tezin içeriği ise şu şekilde olacaktır;

Tezin birinci bölümünde İbn Haldun'un nesebi başta olmak üzere hayatı, eserleri ve fikirlerinden bahsedilmiştir. Bu bölümde İbn Haldun'un hayatı ile birlikte yaşadığı

---

[14] Gümüşçü, O. (2013). *Coğrafya'ya Davet*, Yeditepe Yay. İstanbul, s. 39-46

zaman diliminde Kuzey Afrika, Endülüs ve Mısır'da cereyan eden siyasi ve toplumsal konulara kısaca temas edilmiştir. Bölümün sonunda İbn Haldun'un fikir hayatı ve eserleri ele alınarak, tez çalışmasında istifade edilen *Mukaddime* adlı eseri ve Türkçe tercümeleri hakkında kısa bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde Ortaçağ'da coğrafi düşüncenin vardığı seviyeye kısaca temas edilecek ve İbn Haldun'un bu seviyenin neresinde yer aldığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda İbn Haldun'un yerküre ve yedi iklim bölgesi ile ilgili görüşleri ele alınmıştır. Söz konusu görüşleriyle, kendisiyle aynı çağı paylaşan diğer Müslüman coğrafyacıların görüşleri arasındaki benzerliklere dikkat çekilmiştir.

Çalışmanın ana temasını oluşturan üçüncü bölümünde İbn Haldun'un çevresel determinizm ile ilgili teorilerine yer verilmiştir. Bu bölüm, iki ana kısımdan oluşup birinci kısımda determinizm akımının Batı dünyasında tarihsel gelişimi ele alınarak, akımda etkili olan coğrafyacı aktörlerden bahsedilmiştir. İkinci kısımda ise İbn Haldun'u coğrafyacılar tarafından kabul görmesinde etkili olan determinist görüşlerine yer verilerek, çevre ve insan ilişkisi bağlamında öne sürdüğü teoriler detaylı olarak işlenmiştir. Bölümün sonunda, İbn Haldun'un ve batı dünyasındaki determinist coğrafyacıların görüşleri arasındaki benzerlik ve farklılıklar karşılaştırılıp, elde edilen sonuçlar tartışılmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümü, İbn Haldun'un iskân coğrafyası ile ilgi görüşlerinden oluşmaktadır. İbn Haldun'a göre, şehirlerin genel özelliklerine ve şehirler için hayati önem teşkil eden unsurlara temas edilmiştir. İbn Haldun'un sıklıkla kullandığı hadarilik (şehirlilik), bedeviyet (göçebelik) gibi kavramların şehir coğrafyası bakış açısı ile bir analizi yapılmıştır. Göçebe toplumları ile şehirde yaşayan insanlar arasındaki hayat tarzı ve kişilik özellikleri bakımından farklılıklara temas edilmiştir. Bölümde, İbn Haldun'un kırsal kesimde yaşayan bedevilerin şehirlere doğru gerçekleştirdikleri göçlere ilişkin görüşlerinden bahsedilmiştir. Ayrıca iskân coğrafyası açısından büyük önem arz eden umran kavramının coğrafi bir analizi yapılmıştır.

Beşinci bölümde İbn Haldun'un fikirleri, siyasi coğrafya bakış açısı ile incelenmiştir. Üçüncü bölümde olduğu gibi bu bölümde de karşılaştırmalı bir analiz

yapılmıştır. Öncelikle *Organik Devlet Teorisi'nin* tarihsel gelişimi ve teori ile adı özdeşleşen Friedrich Ratzel'in görüşlerine yer verilmiştir. Akabinde İbn Haldun'un devlet kuramı ile ilgili bilgilere geniş yer verilip, Organik Devlet Teorisi ile bir mukayesesi yapılarak varılan sonuçlar değerlendirilmiştir. Ayrıca İbn Haldun, asabiyet teorisi siyasi coğrafya bakış açısı ile ele alınmış, teorinin merkezcil güçlerle genel bir karşılaştırması yapılmıştır.

Tezin altıncı bölümünde, iktisadi coğrafya bakış açısı ile şehirlilerin ve bedevilerin geçinme yollarını ve ekonomik aktiviteleri arasındaki farklılıklar vurgulanmaya çalışılmıştır. Zira İbn Haldun, geçim yollarının insanların hayat tarzını etkilediğini yazmış, bedevilik ve hadariliği bu bağlamda ele almıştır. İbn Haldun, hayvancılıkla uğraşan insanların sürekli göç etmek zorunda kaldıklarını; zanaat, sanat ve ticaret ile uğraşanların ise şehirde ikamet ettiklerini yazmıştır.

Son bölüm olan yedinci bölüm, coğrafyacıların İbn Haldun hakkındaki görüşlerinden oluşmaktadır. Bölümde, çalışmalarında İbn Haldun'dan bahseden coğrafyacıların görüşlerine yer verilmiştir. Bu kapsamda İbn Haldun'u coğrafyacı yapan görüşleri ve aynı zamanda coğrafyacıların İbn Haldun hakkındaki genel kanaatleri ortaya konulmuştur. İki kısımdan oluşan bu bölümde, Türk coğrafyacıları ve batı coğrafyacıları görüşlerinden örneklerle yola çıkarak İbn Haldun'un coğrafyacı kişiliği ortaya konulmuştur. Bu bağlamda, İbn Haldun hakkında yürütülen ulusal ve uluslararası akademik coğrafya araştırmalarına yer verilerek bir literatür çalışması yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İBN HALDUN'UN HAYATI, İLMİ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

İbn Haldun'un yaşadığı bölgenin siyasi ve sosyal durumunu bilmek, hayatını ve fikir dünyasını daha anlaşılır hale getirecektir. İbn Haldun'un yaşadığı dönem genel itibariyle siyasi kargaşaların ve çatışmaların hâkim olduğu bir zamana denk gelmektedir. Bu dönemde Muvahhidler Devleti yıkılmasında kaynaklanan siyasi boşlukta, Endülüs'te Beni Ahmer; Kuzey Afrika'da Fas'ta Meriniler, Tunus'ta Hafsiler ve Cezayir'de ise Abdulvâdoğulları, Tilimsan'da Abdülvadller hanedanlıkları kurulmuştu (Uludağ, 2013, s.16). Adı geçen hükümdarlıklar arasında ve kabileler arasında sık sık çatışmalar yaşanmaktaydı. Bu çatışmalar, gerek İslam dünyasına dıştan yapılan saldırılar, gerekse İslam toplumlarının kendi içerisinde anlaşmazlıklardan kaynaklanmaktaydı.

Özellikle İbn Haldun'un yaşadığı coğrafya olan Mağrip bölgesi ve Endülüs'ün bir kısmında, siyasi birlik söz konusu değildi. Bu dönemde hem Endülüs'te Hıristiyan ve Müslümanlar arasındaki savaşlar hem de Kuzey Afrika'da iç karışıklıkların yaşanmaktaydı. İslam devletinin merkezi yönetiminin zayıflamasından kaynaklanan siyasi bir çözülmeyle, Mağrip bölgesinde birçok hanedanlık ortaya çıkmıştı. Gerek hanedanlıklar arasındaki siyasi rekabetler ve ihtilaller gerekse kabileler arasındaki çatışmalar, bölgenin siyasi birliğini zayıflatmaktaydı. Nitekim İbn Haldun, otobiyografisi ve Mukaddime'sinde söz konusu olaylara zaman zaman temas etmiştir.

İbn Haldun'un yaşadığı devirde, Endülüs'ten Çin'e ve Güneydoğu Asya ülkelerine kadar uzanan geniş coğrafyada İslam devletleri hüküm sürmekteydi. Bu dönemde Mısır'da Memlukler, Anadolu'da Selçuklu beylikleri ve Osmanlı Beyliği hüküm sürmekteydi (Uludağ, 2013, s.16). Özellikle 14. yy. sonlarına doğru kabile baskıları ve İspanya'nın Endülüs'te genişlemesinden dolayı merkezi İslam yönetimi zayıflamıştı (Lapidus, 2012, s. 321). Bu nedenle Endülüs'te İslam ilerleyişi Hıristiyan saldırılarından sebebiyle durmuş ve hatta gerilemişti. Aynı zamanda bu dönemde coğrafi keşiflerle bilgi ve kültür birikimi artan Avrupa toplumuna karşılık, bilim ve kültür seviyesi gerileyen Arap toplumu; Anadolu'da Türk hâkimiyetinin güçlenmesi ve batıya doğru ilerleyişi söz konusuydu. İşte İbn Haldun, böyle bir ortamda yaşamıştır.

İbn Haldun, soyu Yemen Araplarına dayanan köklü bir aileden gelmektedir. Yemen'inin Hadramut bölgesinde ikamet eden İbn Haldun'un ailesi Endülüs'ün fethinden sonra buraya göç etmişlerdir. İbn Haldun'un silsile-i nesebi şu şekildedir: "*Bin Muhammed, Bin Muhammed, Bin Muhammed, İbn'ül Hasan, Bin Muhammed, Bin Cabir, Bin Muhammed, Bin İbrahim, Bin Abdurrahman, Bin Haldun."* Bu durumda, İbn Haldun'un şöhret bulduğu ismi olan "*Haldun*", nesebinden gelen bir ismidir (Cemil Zeki, 1899, s. 1). Haldun ailesinden birçok mümtaz şahsiyet yetişmesine rağmen, İbn Haldun'a kadar aileden kimse nam ve şöhret sahibi olamamış ve kalıcı eser bırakamamışlardır (Ülken ve Fındıkoğlu, 1940, s.7-8). İbn Haldun, atalarının aksine hem devletin yüksek kademelerinde görev almış, hem de etkisi günümüze kadar devam edecek eserler ortaya koymuştur.

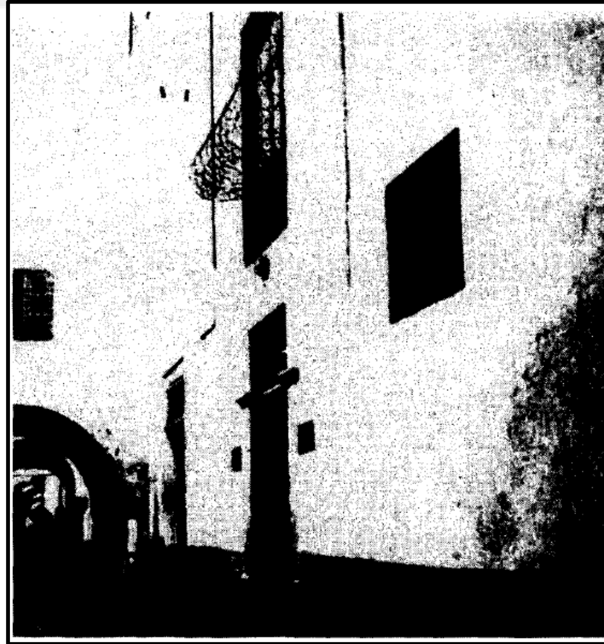
İbn Haldun[15], 27 Mayıs 1332 tarihinde Tunus şehrinde doğmuştur. İbn Haldun'un tam ismi; *Veliyyuddin Ebu Zeyd Abdurrahman Bin Muhammed Bin Muhammed Bin EbiBekr Muhammed Bin Hasan İbn Haldun'dur*. Çocukluğunu Tunus şehrinde geçirmiş ve burada önemli âlimlerden dersler almıştır. Bu dönemde Kur'an-ı Kerim'i ezberledi; fıkıh ve kıraat ilmi yanı sıra Arap dili ve edebiyatı ile ilgili dersler aldı. Hadis ilminin başta gelen kaynakların bir kısmını okudu (Uludağ, 1999, s. 538). Ayrıca İbn Haldun'unun doğduğu ve çocukluğunu geçirdiği ev olarak bilinen mesken günümüzde halen değişmeden varlığını korumaktadır (Issawi, 2015). Bu dönemde birçok mümtaz âlimden ders alan İbn Haldun, bilimsel ve dini anlamda kendisini geliştirmiştir (Şekil 1, Şekil 2).

[15] İbn Haldun, detaylı ve kesin bilgiler içeren zengin bir otobiyografiyi miras bırakmasından dolayı, düşünürün hayatı ve yaşadığı dönem hakkında bilgiler günümüze kadar gelmiştir. Eserde olaylar ve durumlar belgelerle desteklenmiş ve bu bakımdan, Rosenthal'a göre bu eser Ortaçağ'da yazılmış en geniş kapsamlı otobiyografidir (Rosenthal, 1967, s.825).

Şekil 1: İbn Haldun'un yaşadığı ve ziyaret ettiği yerler

Kaynak: İbn Haldun (2011). *Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar* (Çev. Vecdi Akyüz), Dergâh Yayınları, İstanbul. (Geliştirerek alınmıştır.)

Şekil 2: İbn Haldun'un Tunus şehrinde doğduğu ev

Kaynak: İbn Haldun (2013). *Mukaddime II* (5.Baskı, Çev: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul.

1347 yılında, Merini Hükümdarı Sultan Ebü'l Hasan Tunus'u işgal etmesi sonucu, Fas'a göç etmiş olan âlimlerin bir kısmını beraberinde Tunus'a getirdi. İbn Haldun, Sultan'ın beraberinde gelen âlimlerden hadis, siyer, kıraat, fıkıh usulü, kelam dersleri aldı (Uludağ, 1999, s.538). Ayrıca bu dönemde, bahsi geçen mümtaz âlimlerden dini ilimlerinin yanında tarih, coğrafya, felsefe, matematik gibi alanlarda bilgisini derinleştirdi (Ana Bratinnica, 1994, s. 223). Böylece İbn Haldun hem akli hem de nakli ilimlerde geniş bilgi sahibi oldu (Ugan, 1986:2). Kendi ifadesiyle: *"Bütün felsefî ve riyazî ilimleri ikmal ettim ve o kadar terakki ettim ki hocam Ebu Abdullah beni takdir etti (Ülken ve Fındıkoğlu,1940, s. 8)."* Böylece ilmi yönden kendini geliştiren İbn Haldun açısından bu dönem ileride yazacağı eserler için bir hazırlık aşamasıydı.

İbn Haldun'un yaşadığı çağda ortaya çıkan, Semerkant'tan Moritanya'ya kadar İslam dünyasını sürüp süpüren ve İbn Haldun'un deyimiyle "ocak söndüren" Büyük Veba hastalığı İbn Haldun'un yaşadığı coğrafyayı da etkiler (Enan, 1941, s.10). 1348 yılında çıkan taun (kara veba) hastalığı, hem anne ve babasını hem de hocalarının bir kısmını yok etti. Bu amansız hastalıktan sonra ilim hayatına son verdi ve siyaset hayatına atıldı (İbn Haldun, 2014. s. 53). Kalan hocaları da, daha önce Tunus'u hâkimiyeti altına alan Ebü'I-Hasan ile birlikte Fas'a dönmesi, İbn Haldun'un eğitim hayatını derinden etkiler (Uludağ, 1999, s.538) ve siyasi hayata atılma kararı alır. Böylece büyük veba hastalığı İbn Haldun, için bir dönüm noktası oldu.

Sultan Ebü'l- Hasan Tunus'tan ayrıldıktan sonra Hafsiler yeniden Tunus'ta hâkimiyet kurdular. İbn Haldun, bu olaydan sonra Sultanın alamet kâtipliği görevini yürüttü. Daha sonra Merini Sultanı Ebu İnan'ın daveti üzerine 1354 yılında Fas'a gitti. 1355 yılında sarayda mühürdarlık ve kâtiplik görevine başladı (Uludağ, 1999, s.538-539).

İbn Haldun, sonraki yıllarda çıkan ayaklanmalardan dolayı Gırnata'ya gider. Bir süre Sultanın hizmetinde bulundu ve kendisine diplomatik işlerde yardımcı oldu. Ancak, 1364 yılına kadar Endülüs'te kalan İbn Haldun, Sultan ve Vezir ile arasının açılması üzerine, Gırnata'dan ayrılmaya karar vererek Bicaye'ye geldi. Burada, Bicaye emiri Ebu Abdullah Muhammed Hafsi'nin yanında haciblik görevine başladı. İbn Haldun, siyasi işlerinin yanında, ders vermeye ve hatiplik yapmaya başladı (İbn Haldun, 2011, s.76-77; Uludağ, 1999.s.539).

1366 yılında Konstantin Sultanı Ebu Abbas Sultan'ın yanında çalışan İbn Haldun, daha sonra yakındaki bir kabilenin yanında kaldı. Ancak, Sultan'ın yakalanma kararı üzerine Biskra'ya gitti. 1370 yılına kadar kabileler arasında kalan İbn Haldun, bu süre zarfında kabileleri yakından tanıma fırsatı bulmuştur (İbn Haldun, 2011, s.267-268). Kabileler üzerinde etkili olmaya başlayan İbn Haldun, onları sosyolojik ve beşeri coğrafya açısından gözlemleme imkânı buldu. Bu durum da Mukaddime'yi coğrafi yönden zenginleştirmesine olanak sağladı.

Daha sonra İbn Haldun, Fas'a doğru yola çıkar. Yine burada da bilimsel çalışmalara devam etmiş ve ders vermiştir. Siyasi kargaşadan sıyrılan İbn Haldun, 1374'de Gırnata'da Sultan İbnu'l- Ahmer'in konuğu oldu. Bu, İbn Haldun'un Endülüs'e ikinci seferi olmuştur. Mağribe tekrar dönmek zorunda kalan İbn Haldun 1374 yılının sonlarına doğru İfrikiye'ye gönderilmiştir (İbn Haldun, 2011, s. 125-133). İbn Haldun, söz konusu siyasi meseleler yüzünden zihnen yorulmuş, inziva hayatını tercih etmiştir.

45 yaşına gelen İbn Haldun, bölgede *Selame Oğulları Kalesi* (1374–1378) ismiyle meşhur olan şehre yerleşti. Devlet memurluğunu ve siyaseti bırakıp kendini ilme verir ve ömrünün dört yılını burada geçirir.[16] Burada *Kitabu'l İber* adlı dünya tarihini konu alan kitabını yazmaya başladı. Kitabın ilk şeklini 1378 yılında bitirdi. 1377 yılının Temmuz ve Kasım ayları arasında *Kitabu'l İber* tarih kitabına bir giriş mahiyetinde olan ünlü eseri *Mukaddim*e'yi yazmıştır. Daha sonra Mukaddime'sini Tunus Sultanı Abu Abbas'a sunar. Mukaddime'nin yazılmasından sonra İbn Haldun, Kitabu'l İber'in Arap, Berberilerin tarihini ele alan bölümlerini yazmıştır (Ugan, 1986, s. 4; İbn Haldun, 2011, s. 133-134; Uludağ, 1999. s.540). Ancak Mukaddime, Kitab'ul İber'den daha çok meşhur olmuş; bazen de müstakil bir eser olarak telakki edilmiştir. Bunda etkili olan temel faktörlerin başında, eserin içerik bakımından zengin olması ve birçok dile tercüme edilmesidir.

[16] İbn Haldun, İbn Selame Kalesi'nde geçirdiği zamanları et-Ta'rif bi İbn Haldun adlı eserinde şu sözlerle dile getirir: "Burada, bütün meşgalelerden uzak olarak, dört yıl kaldım. Bu kitabı (İber'i), burada kalırken yazmaya başladım. Mukaddime'yi de, bu halvet ortamında yazma fırsatını bulduğum bu garip tarzda bitirdim. Bu ortamda, söz ve anlam (kelam ve maani) damlaları düşünceme sel olup aktı, öyle ki özünü seçtim, sonuçlarını yazdım (İbn Haldun, 2011, s. 134)." Böylece İbn Haldun, uzun süren hareketli bir siyasi hayattan sonra Mukaddime'yi yazma şansı yakalamış, fakat daha sonra tekrar siyasi hayata atılmak zorunda kalmıştır.

1378 yılına kadar yazdığı eserlerin ilk şeklini yazmış ancak bu eserlerini içerik bakımında daha da zenginleştirmek için daha büyük bir kütüphaneye ihtiyaç duymaktaydı. Bu amaçla Tunus'a giden İbn Haldun, böylece 27 yıl sonra ilk defa Tunus'a dönmüş oldu. Aynı zamanda Sultan'ın yanında ilmi ve tedrisat faaliyetlerini sürdürmüş ve *el-İber* adlı çalışmasını ilk nüshası olan *Tunus Nüshasını* tamamlamıştır. Bu nüshada; Hutbe, Mukaddime, Magrib (Berber ve Zenate), Arap ve İslam devletlerinin tarihlerini konu alan bölümler yer almıştır. İbn Haldun *Kitab'ul İber'in* ilk nüshasını Ebu Abbas'a sunmuş ve Sultan tarafından memnuniyetle karşılanmıştır (İbn Haldun, 2011, s. 135-136; Uludağ, 1999, s. 540; Uludağ, 2013. s. 41).

Tunus'ta genel itibariyle sakin bir hayat yaşayan İbn Haldun, tekrar siyasi olayların içine çekinmek istenmesi üzerine, 1382 yılında hac vazifesini ifa etmek üzere Tunus'u terk etmiştir. Mısır'ın İskenderiye şehrine gitmek için yola çıkan İbn Haldun açısından bu seyahat, Uludağ'ın (2013, s. 42) ifadesiyle "bu ayrılış onun için bir son değil, yeni bir sergüzeşt için" bir başlangıcı olacaktı.

İbn Haldun, daha önce Mağrip ve Endülüs'teki siyasi ve bilimsel faaliyetlerinden dolayı, Mısır'da tanınmış bir şahsiyetti. Kahire Ezher Camisi ve el-Medreset'u Kamhıyye'de müderrislik yapmaya başlamış ve kısa sürede ders halkası genişlemiştir (İbn Haldun, 2011, s. 43, 154). 1384'de kadılık unvanın en üst mertebesi olan Maliki kadı'l-kudat'ı (başyargıcı) görevine atanan İbn Haldun, bu vazifeden sonra *Veliyyüddin* unvanını aldı. İbn Haldun devraldığı görevi başarıyla ifa etmesine rağmen, bir süre sonra kadılık görevinden ayrılır ve kendisini ilim ve ders vermekle meşgul eder (İbn Haldun, 2011, s. 158; Uludağ, 1999, s. 540).

Hac vazifesini ifa eden İbn Haldun 1389'da Sargatmışıyye Medresesi'nde müderrisliğe başladı (Uludağ, 1999, s.540). Müderrislik görevini sürdüren İbn Haldun, ayrıca Baybars Tekkesi 'ne şeyh olarak atandı (Uludağ, 2013, s.45). İbn Haldun, bu esnada Mısır'da yaşanan siyasi karmaşalardan etkilenir.

Timur’un doğuya doğru ilerleyişi İslam dünyasında büyük değişimlere yol açmış olduğu bir zamanda, İbn Haldun Şam’da Timur’la görüşmüştür. Bu vesile ile Türk milleti ile ilk münasebeti kurmuş oluyordu (Ahmed Zeki Velidi, 1914, s. 734). Ayrıca İbn Haldun, Mısır’da dini ve siyasi birçok başarısı olmuştur. Bu durum İbn Haldun’un aktif ve hareketli bir şahsiyet olmasından kaynaklanmaktadır.

Şekil 3: Günümüzde İbn Haldun’un Tunus’ta bulunan heykeli.

Kaynak: Britannica Online Encyclopedia, URL: britannica.com/biography/Ibn-Khaldun

İbn Haldun, Kahire’de 1401 ve 1406 yılları arasında dört defa kadılık makamına getirilirdi. Bu görevini ifa ederken, 17 Mart 1406 tarihinde Kahire’de vefat etti. Naaşı Babünnasr karşısında Sofiye Kabristanı’na defnedildi (Uludağ, 1999, s. 541). Mağrib’deki hayatına kıyasen daha sakin ve huzurlu olmuştur. Buna rağmen İbn Haldun Mısır’da yeni bir eser yazamadı. İbn Haldun’un hayatı gözden geçirildiğinde, hayatının büyük bir kısmında siyasetle meşgul olduğu görülmektedir. Fakat bu meşguliyet İbn Haldun için bilimsel manada bir kazanım olacaktı (Şekil 3) (Şekil 4).

Şekil 4: Pirizade Ahmet Sahib'in Mukaddime tercümesinde yer alan İbn Haldun'un bir portresi.

Kaynak: İbn Haldun (1858).Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun (Baştan Fasl-ı Sadise Kadar) (çev. Pirizade Muhammed Sahib), Matbaa-i Amire, 1274, İstanbul.

1.1. İBN HALDUN'UN İLMİ ŞAHSİYETİ

İbn Haldun'un birçok alanda orijinal çalışmalar yapması sayesinde fikirleri en çok tartışılan ve bu nedenle de hakkında yüzlerce makale, tez ve kitap yazılan Arap âlimlerinden biri haline gelmiştir. Geçmişte yaşamış diğer birçok düşünürün aksine İbn Haldun görüşleri halen güncelliğini korumakta ve ortaya koyduğu fikirler birçok akademik çalışmaya konu olmaya devam etmektedir. İbn Haldun tarihçi ve sosyolog olarak bilinmesine rağmen, öne sürdüğü fikirler sadece tarih ve sosyoloji sınırlı kalmamakta, aynı zamanda coğrafya, felsefe, tarih felsefesi, İslam felsefesi, sosyoloji, psikoloji, hukuk, iktisat gibi sosyal bilim dallarında da kendine yer bulabilmektedir. Ayrıca son zamanlarda İbn Haldun hakkında yapılan çalışmalar, hem sayısal hem de kalite bakımından giderek artmaktadır.

"Meşhur tarihçi, sosyolog, filozof, siyaset ve devlet adamı" şeklinde tanımlanan İbn Haldun, çok yönlü ve tezatlarla dolu bir şahsiyet olup; hem âlim, sanatçı, devlet adamı hem de bir savaşçıdır (Ülken ve Fındıkoğlu, 1940, s. 112; Uludağ, 1999, s. 538). Aynı zamanda, birçok bilimsel alanda çalışmasın dolayı İbn Haldun'u belli bir bilim dalının takipçisi olarak sınıflandırmamızı zorlaştırmaktadır. İbn Haldun, coğrafyacılara göre coğrafyacı, sosyologlara göre sosyolog, tarihçilere göre tarihçi, siyaset bilimcilere göre devlet adamı ve siyasetçi, felsefecilere göre filozof ve ilahiyatçılara göre bir din adamıdır.

Doğanay'a göre İbn Haldun, Ortaçağ İslam dünyasının en büyük toplumbilimcisidir (Doğanay, 2014, s. 23). Tümertekin ise İbn Haldun'u Arap dünyasında beşeri coğrafyanın kurucusu olarak kabul etmekte, İbn Haldun gibi düşünürlerin dünyanın tanınmasına ve coğrafya bilimine katkıda bulunduğunu ifade etmektedir (Tümertekin, 1990, s. 4). Yıldırım ve Görgün'e göre İbn Haldun'un fikir dünyasının esasını umran[17] ilmi oluşturmaktadır. Umranı etkileyen fiziki çevre faktörleri ve sonuçlarını tarih ve felsefe ilimleri ile analiz eder (Yıldırım, 1998, s. 23; Görgün, 1999, s. 543). Otobiyografisinden kendisinin ayrıca edebiyat ve şiir ile meşgul olduğu anlaşılmaktadır.

İbn Haldun'un diğer âlimlerin aksine hükümdarlarla haşir-neşir olması ve siyasetle iştigal etmesi yadırganır. Ancak siyasetle yakından ilgilenmesi, bilimsel anlamda istifadesi hiç şüphesiz çok olmuştur. Siyasi hayat, fikri ve ilmi yönden kendini geliştirmesini sağlamıştır. Zira İbn Haldun'un bütün hayatı ilim ve siyaset arasında raks ediyordu (Ülken ve Fındıkoğlu, 1940, s. 13). Hükümdarlar ve devlet yöneticileri adeta İbn Haldun için bir deneme tahtası olmuştur. Devletlerin hallerini yakından görmesi, onların yıkılışını ve kuruluşunu müşahede etmiş ve bunları yüksek dehasıyla analiz etmiştir. Ugan'ın ifadesiyle eğer "İbn Haldun hükümdarların katında bulunmasaydı 'Mukaddime'sini bu şekilde mükemmel olarak yazamazdı (Ugan, 1986, s. 7)." İbn Haldun'un hayatı boyunca birçok kez devletin yüksek kademelerinde görev almasının diğer sebebi ise, köklü aristokrat aileye mensup olmasıdır. Çünkü o dönemde iyi eğitim görmüş ve aristokrat bir aileden gelen kişilere devletin yüksek mevkilerinde vazife verilmekteydi (Boulakia, 1971, s. 1105). Öte yandan istemeyerek de olsa siyasi hayata atılan İbn Haldun, siyaseti ilmi tetkikleri için bir vasıta yaparak, bulunduğu her mekânda bilimsel gözlemler yapmaktaydı. Ayrıca görev yaptığı yerlerde âlim ve müderrislerle ilmi müzakereler yapmakta ve böylece daha sonra yazacağı eserler için ilmi malumat toplamaktaydı (Ülken ve Fındıkoğlu, 1940, s. 9). Ayrıca bu durum, siyasi coğrafya ile ilgili yerinde gözlem yapmasına olanak sağlamıştır.

İbn Haldun'un bilim anlayışı günümüz modern bilim anlayışıdır. İbn Haldun'dan önce birçok Arap tarihçisi bulunmasına rağmen, O'nu diğerlerinden ayıran

[17]Umran: 1. Bayındırlık, memurluk. 2. Uygarlık, ilerleme, refah ve mutluluk (TDK Büyük Türkçe Sözlük 2015).

en önemli özelliği tarihsel vakaları yazarken hayallerden ve evhâmlardan sıyrılarak, olayları neden-sonuç ilişkisi bağlamında yazmasıdır. Bu nedenle, modern bilim düşüncesini, Avrupalı bilim adamlarından yaklaşık 600 yıl önce yakalamıştır (Ahmed Zeki Velidi, 1914, s.740). Günay'a göre İslam tarihinde İbn Haldun kadar toplum meselelerine eğilen bir düşünür yoktur. Ayrıca yazar, sosyal meseleleri ilk kez objektif bakış açısı ile inceleyen kişinin İbn Haldun olduğunu vurgular (Günay, 1986, s. 65). Bu nedenle, görüşleri birçok batılı düşünürle kıyaslanmaktadır. Hatta bazı araştırmacılar, İbn Haldun'u birçok alanda öncü olarak ele almışlardır.

İbn Haldun'un çevre-insan ilişkini, devlet ve şehir bağlamında değerlendirir. Devletlerin, şehirlerin ve insanların özelliklerinin mekân ve iklimlere göre hallerini ve değişimlerini inceler. Devletlerin yükselişlerini ve çöküşlerini araştırmış, bunu çevre koşulları ile ilişkilendirir. Dünyayı yedi iklime ayırarak, medeniyetlerle iklim arasındaki ilişkiyi inceler. *Çevresel determinizm* olarak ifade edilen husus İbn Haldun'un coğrafyacılar arasında kabul görmesini sağlamıştır (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 47). Bu bakımdan İbn Haldun'un zihin dünyasının ana teması *insan* olmuştur. Fakat insanı incelerken çevre ile olan ilişkisini göz önünde bulundurarak, insan için en uygun çevre koşullarının olduğunu iddia eder. Çevresel farlılıklarının insan karakteri üzerinde etkili olduğunu ifade eder ve umranı da bu bağlamda ele alır.

1.2. İBN HALDUN'UN ESERLERİ

İbn Haldun, her ne kadar Kitab'ul İber ve Mukaddime isimli eserleriyle bilinse de, bunların dışında başka eserleri de mevcuttur. Örneğin, **Lübabü'i-Muhaşşaf fi uşuli'd-din;** İbn Haldun'un 1351 yılında yazdığı eser; Fahreddin er-Razi'nin el-Muhaşşal adlı eserinin bir özeti olup, bedihiyyat, malumat, ilahiyyat ve semiyyat bölümlerinden oluşmaktadır. İbn Haldun bu eseri, el-Muhaşşal'ın aslına sadık kalarak yazmıştır. **Şifa'ü'ssa'il li-tezhibi'l mesa'il** adlı eserin İbn Haldun'a ait olup olmadığı tartışmalı bir mevzudur. Çünkü eserlerinde bu kitap hakkında herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Eserin 1372-1374 yılları arasında Fas'ta yazıldığı kabul edilmektedir (Uludağ, 1999, s. 540-541).

Dünya tarihi mahiyetinde olan eseri **Kitâbu'l-İber**, üç bölüm ve yedi ciltten oluşmaktadır. El-İber, öncelikle Kuzey Afrika'nın yerli halkı olan Berberilerin tarihi olmak üzere olan Nebatiler, Süryaniler, Farslar, Yahudiler, Eski Mısırlılar, Yunanlılar, Rumlar, Türkler ve Frankları gibi milletlerin tarihini de kapsamaktadır. Eserde ayrıca, peygamberler tarihi, Dört Halife Dönemi, Emeviler, Abbasiler ve diğer İslam hanedanlıklarına yer verilmektedir. Kitâbu'l-İber'in giriş bölümünü *Mukaddime,* son kısmını **"et-Ta'rif bi İbn Haldun"** ismiyle kendi otobiyografisi oluşturur (Uludağ, 1999, s. 540-541). Söz konusu eseri Türkçeye çevrilmiştir.[18]

1.2.1. Mukaddime

İbn Haldun'un meşhur kitabı olan **Mukaddime** adlı eseri aslında *Kitâbu'l-İber'e* (ibretler kitabı) bir giriş mahiyetinde yazılmıştır. Mukaddime**,** Kitâbu'l-İber'in en çok ses getiren bölümü olmuş, bu nedenle bazen de müstakil bir eser olarak düşünülmüştür. Eser birçok dile tercüme edilmiş ve böylece yaygınlık kazanmıştır. Mukaddime, araştırmacılar tarafından ansiklopedi, tarihi eleştiri denemesi, tarih felsefesi, medeniyet tarihi ve sosyal felsefe kitabı olarak nitelendirilmiştir (Sati el-Husri, 1991, s. 223). Sezgin'e göre Mukaddime, 14. yüzyılın olgunluğunu yansıtan, kültür ve sosyal bilimler alanında en büyük başarılarından birisidir (Sezgin, 2010, s. 85). İbn Haldun'un Mukaddime'si başlı başına bir ilim ve felsefe abidesidir (Ülken ve Fındıkoğlu,1940, s.14). İbn Haldun için "*kendi semasında tek yıldız"* tabirini kullanan Meriç, Mukaddime için şu yorumu yapar: "Şimdiye kadar, hiçbir ülkede, hiçbir çağda, hiçbir insan zekâsı böyle bir eser yaratmamıştır (Meriç, 2007, s. 139)." Yani Meriç'e göre bu anlamda Mukaddime'nin ne halefi ne de selefi bulunmaktadır. *Mukaddime* ile ilgili önemli çalışmalar yapan ve İbn Haldun'u *büyük şeyhim* olarak nitelendiren iktisat tarihçisi C. Issawi, *İbn Haldun'u Ortadoğu ve İslam tarihinde tartışmasız bir zirve olarak görür* (Ermiş, 2003, s. 421). Bu bakımdan fikirleri *Mukaddime* sayesinde yaygınlık kazanmış, çağları aşan bir eser olma özelliğine ulaşmıştır.

Ortaçağ İslam dünyasında tasviri coğrafya, daha çok beşeri coğrafya ile ilgili olduğu için tarihle yakından ilgili olmuştur (Brauer, 1992, s. 76). Bu çağın önemli beşeri

[18] İbn Haldun (2011). *Bilim ile Siyaset Arasında Hatıralar* (Çev. Vecdi Akyüz), Dergâh Yayınları. İstanbul.

coğrafyacılarından İbn Haldun da tarih ve coğrafyayı birlikte ele alır, Mukaddime'nin bir tarih kitabı olduğunu eserin başında belirtir. Ancak İbn Haldun Mukaddime'de coğrafya ilmini tarihsel olayları anlamada yardımcı bir ilim olarak görür. Zira İbn Haldun tarihi olayları coğrafi etkenlerle izah eder. Bu hususta fiziki ve beşeri coğrafya özelliklerini dikkate alır. Nitekim bu hususu şu sözlerle açıklamıştır:

> *Tarih; âlemin durumunu, halinin nasıl değiştiğini, dünyada kurulan devletlerin sınırlarının ve hâkimiyet alanlarının nasıl genişlediğini, insanların arzı nasıl mamur hale getirdiklerini, göçüp gitme dönemlerinin geldiğini bildiren tehlike çanları ikaz edinceye kadar, yıkılına ve yok olma vakti gelip çatıncaya dek insanların dünyayı imar etme işi ile nasıl uğraştıklarını bize bildirir (İbn Haldun, 2013, s. 158). Bu eserde umranın ve medenileşmenin hallerini, zati arazlardan olmak üzere insan topluluklarına arız olan hususları açıkladım (İbn Haldun, 2013, s. 161). Umrana arız olan devlet-millet, şehir-göçebe (köy) hayatı, izzet-zillet, çoğalma-azalma, ilim-sanat, kazanma-kaybetme, kar-zarar, değişken ve yaygın haller, bedevilik-hadarilik, olanlar-olması beklenenler gibi hal ve vaziyetlerin hepsini bu eserde genişçe anlattım, delilini ve illetlerini izah ettim (İbn Haldun, 2013, s. 162).*

Mukaddime, altı ana bölümden oluşur. *Birinci bölüm*, bir kısmı hariç tamamen coğrafi bilgiler içerir. Bu bölümde İbn Haldun, yerküre tasviri ve yedi iklim bölgesini ayrıntılı bir şekilde izah etmiş, iklim ve gıdanın insan üzerindeki tesiri ile ilgili determinist görüşlerini yazmıştır. *İkinci bölümde*, göçebe ve yerleşik toplumların genel hallerinden bahsetmiş, asabiyet ve mülk gibi toplumsal kavramlardan söz etmiştir. *Üçüncü bölümde* İbn Haldun, mülkle beraber, hanedanlık, hilafet, dinin siyasi etkisi, nüfus, devlet ile ilgili hususi mevzuları, uzviyetçi devlet anlayışı gibi siyasi meseleleri ele almıştır. *Dördüncü bölümde*, iskân ile ilgili konuları coğrafi bakış açısı ile incelemiştir. Özellikle şehir coğrafyası ve şehirleşme, mimari eserler, şehir planlaması ve ekonomisi ile ilgili konuların işlendiği bölümde, şehirlerin ve kasabaların coğrafi dağılışı ile ilgili mevzuları analiz etmiştir. *Beşinci bölümde*, toplumların geçim yolları, çiftçilik, zanaatkârlık, ticaret gibi meslekleri ve bunlara etki eden sosyal ve siyasi faktörleri irdelemiştir. Ayrıca İbn Haldun, söz konusu meslekleri şehirleşme mevhumu ile beraber analiz etmiş ve coğrafi

dağılışları hakkında bilgi vermiştir. *Altıncı ve son bölümde*, diğer bölümlerden farklı olarak toplumsal ve siyasi konuları bir kenara bırakmış: eğitim ve öğretim, bilim dalları ve bilimsel faaliyetler ile ilgili düşünceleri işlemiştir. Altıncı bölüm hariç, diğer bölümlerde yerleşme, siyasi ve ekonomik coğrafya açısından değerli bilgiler yer almaktadır. Bu bağlamda, Mukaddime İbn Haldun'un coğrafi düşüncelerini ve Ortaçağ'ın sonlarına doğru coğrafi düşüncenin vardığı seviyeyi yansıtmaktadır.

İbn Haldun'un araştırma ve gözlem metodunu bilmek, Mukaddime'yi anlamada kolaylık sağlar. Zira Mukaddime'de İbn Haldun, aynı yöntem ve bakış açısı ile olayları incelemiştir. İbn Haldun'un metodunun ana karakteristiğini illetçi-sebepçi olduğunu belirten Hassan, olayları sebep-sonuç ilişkisi üzerine gelişen determinist anlayışını tüm yönleri ile ele aldığını ifade etmiştir (Hassan, 2011, s. 124). İbn Haldun'un başka bir metodu ise toplumsal ve tabii olayların aynı kanunlara bağlı olduğunu belirtmesidir. Tabii olaylarda olduğu gibi beşeri hayatta bazı değişimlerin kaçınılmaz olduğunu ileri sürmekle, determinist bir yaklaşım ortaya koymuştur. Bu bakımdan İbn Haldun'un tabii ve beşeri unsurların değişken ve dinamik olduğunu varsayarak, olayları analiz etmiştir. Nitekim bu değişim, siyasi, kültürel ve toplumsal yapılarda mevcuttur.

Osmanlı döneminde Mukaddime yaygınlık kazanmış, eser diğer dillerden önce Türkçeye çevrilmiştir. Osmanlı münevverlerinin, Mukaddime'ye ilgisi 16. yüzyıla kadar dayanmaktadır (Topçuoğlu, 1983, s. 199). Eser, ilk önce 1730 yılında Pirizade Ahmet Sahib tarafından ilk beş bölümü Türkçeye çevrilmiş ve I. Mahmud'a takdim edilmişti. Ancak Pirizade eserin altıncı bölümün fıkıh bahsine kadar tercüme etmiş; feraiz (farzlar) ilmine kadar ki kısmı ise İsmail Ferruh Efendi Türkçeye kazandırmıştır. 1857 yılında Mısır'da basılan bu tercüme, 2529 sayfalık kısmı Türkçe, eksik kalan bölümler ise Arapçadan oluşmaktaydı. Üç yıl aradan sonra 1860 yılında son bölümü olan altıncı kısım, Ahmet Cevdet Paşa tarafından tercüme edilmiştir. Kalan altıncı bölüm 316 sayfa 3. cilt halinde basıldı. Ahmet Cevdet Paşa, hem Arapçaya hem de Türkçeye hâkim olmasından dolayı, Mukaddime tercümesi Pirizade'ye nispeten daha başarılı olmuştur (Görgün, 1999, s. 120; Uludağ, 2013, s. 139-142) (Şekil 5) (Şekil 6). Pirizade ve Cevdet Paşa'nın tercüme ettiği Mukaddime sayesinde, İbn Haldun'un fikirleri Osmanlı ilim ve kültür birikiminde kendine yer bulmuştur.

Cumhuriyet döneminde Mukaddime'nin ilk tercümesi 1954 yılında Arap dili uzmanı Zakir Kadir Ugan tarafından yapılmıştır. Ugan, Mukaddime'nin Beyrut baskısını esas almış, eseri baştan sona kadar tercüme etmeye çalışmış, ancak bazı bölümleri atlamıştır. Ugan, Mukaddime tercümesinin girişine 24 sayfadan oluşan İbn Haldun ve Mukaddime'yi konu alan bir önsöz koymuştur. Tercümenin bazı bölümlerinde bir takım şerh ve izahlarda bulunan Ugan, ayrıca tercümesinde öz ve arı Türkçe kelimeler kullanmaya gayret etmiştir. Mukaddime'nin başka bir tercümesi 1977 yılında Turan Dursun tarafından öz ve arı bir Türkçe ile yapılmıştır. Dursun, 3. babın 13. faslına kadar olan kısmı 1. cilt olarak tercüme etmiştir. Bu tercüme, 63 sayfalık önsöz ve 326 sayfa metin kısmından oluşur. Dursun, Mukaddime'nin Beyrut ve Mısır baskılarını esas aldığı gibi, Pirizade'nin tercümesinden de faydalanmıştır (Uludağ, 2013, s. 146). İbn Haldun'un Mukaddime'sini dilimize son dönemde tercüme edenlerden biri de Uludağ'dır. Tercümenin ilk baskısı 1982 yılında yapılmış ve günümüzde yaygın olarak kullanılan bir eser olmuştur. Uludağ, iki cilt halinde yayınlanan tercümesinin giriş kısmında İbn Haldun'un hayatı, eserleri ve fikirlerine genişçe yer vermiştir. Tercümenin daha anlaşılır olması için mütercim bazı yerlerde dipnotlar ve açıklamalarda bulunmuştur. Mukaddime'nin başka bir tercümesi de iki cilt halinde Halil Kendir tarafından 2004'de yapılmıştır. Son olarak Mukaddime'nin Kahire baskısı başta olmak üzere Rosenthal, Pirizade, A. Cevdet Paşa ve diğer Türkçe tercümelerinden yararlanan Arslan Tekin (2015), Mukaddime'yi yeniden Türkçe'ye kazandırmıştır. Söz konusu tercüme, iki cilt halinde, dipnotlar ve isim dizini ile zenginleştirilmiştir.[19]

Mukaddime'nin batı dillerinde ilk tercümesi Fransızca olmuştur. De Slane Mukaddime'yi üç cilt halinde 1868 yılında Paris'te tercüme etmiştir (Sati el-Husri, 1991,

---

19

– İbn-i Haldun (1858).Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun (Baştan Fasl-ı Sadise Kadar) (Çev. Pirizade Muhammed Sahib), *Matbaa-i Amire*, 1274, İstanbul.
– İbn Haldun (1860). Mukaddime-i İbn-ı Haldun'un Fasl-ı Sadisinin Tercümesidir. (Zayirçe-İ Alam) (Çev. Ahmed Cevdet Paşa), (11 Cemaziyülevvel 1277), İstanbul.
– İbn Haldun (1986). Mukaddime (Çev: Zakir Kadiri Ugan), *Milli Eğitim Basımevi*, İstanbul.
– İbn Haldun (1977). Mukaddime (Çev: Turan Dursun), *Onur Yay.* Ankara.
– İbn Haldun (2004). Mukaddime (Çev. Halil Kendir), *Yeni Şafak Kültür Armağanı*, İstanbul.
– İbn Haldun (2013). Mukaddime (9.Baskı) Çev: Süleyman Uludağ), *Dergâh Yayınları*, İstanbul.
– İbn Haldun (2015). Mukaddime (Haz. Arslan Tekin), *İlgi Kültür Sanat Yayıncılık*, İstanbul.

s. 224). Mukaddime'nin İngilizceye tercümesini ise 1967 yılında 10 yıllık uzun bir çalışmadan sonra Franz Rosenthal yapmıştır. Hassan'a göre Rosenthal'ın Mukaddime'nin batı dillerindeki tercümelerini göz önünde bulundurarak, tercümesinin karşılaştırma ve güvenirlik açısından mükemmel bir eser ortaya koymuştur. Ayrıca bu tercüme, zengin bir giriş ve dipnotlarla desteklenmiştir (Hassan, 1973, s. 111-126). Mukaddime'nin Türkçe ve diğer yabancı dillere çevrilmesi sayesinde, İbn Haldun'un görüşleri ile ilgili bilimsel araştırmaları teşvik etmiştir. Günümüzde literatürde İbn Haldun hakkında yerli-yabancı yüzlerce tez, kitap ve makale yer almaktadır. Ayrıca Mukaddime'de yer alan düşünceler birçok Osmanlı münevverini ve batı düşünürünü derinden etkilemiştir. Bu nedenle İbn Haldun'un düşüncelerini birçok batı düşünürü ile karşılaştıran çalışmalara rastlanmaktadır.

Mukaddime, başta coğrafyacılar olmak üzere sosyal bilimciler için önemli bir başucu kaynağıdır. Özellikle Ortaçağ'ın coğrafi birikimi, beşeri ve iktisadi coğrafya seviyesini anlamak için önemli bir kaynak olan Mukaddime, aynı zamanda beşeri coğrafya özelinde tarihi coğrafya araştırmaları açısından da muteber bir eserdir. Mukaddime'nin içeriğine bakıldığında, coğrafi açıdan dikkate değer birçok mesele bulunmaktadır. Buna rağmen daha önce bahsedildiği üzere coğrafyacıların Mukaddime'ye ilgisi az olmuş, sadece birkaç araştırma yapılmıştır.

ترجمهٔ مقدمهٔ ابن خلدون

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم

اهتمام

Şekil 5: Pirizade Ahmet Sahib'in Mukaddime tercümesinin ilk sayfası (1858).

Kaynak: İbn-i Haldun (1858). "Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun (Baştan Fasl-ı Sadise Kadar) (Çev. Pirizade Muhammed Sahib"), Matbaa-i Amire, İstanbul.

Şekil 6: Ahmet Cevdet Paşa'nın Mukaddime tercümesinin ilk sayfası (1860)

Kaynak: İbn-i Haldun (1860). "Mukaddime-i İbn-i Haldun'un fasl-i sadisinin tercümesidir. (Zayirçe-i alam) (Çev: Ahmed Cevdet Paşa)", İstanbul.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İBN HALDUN'UN YEDİ İKLİM ANLAYIŞI

Yaşadığı çağın Arap coğrafya düşüncesini çok iyi yansıtan İbn Haldun'un, devrin hâkim coğrafi düşüncesinden ve coğrafyacılarından etkilenmemesi düşünülemez. Zira İbn Haldun, Mukaddime'nin farklı yerlerinde kendisinden önce yaşamış ve muasırı olan coğrafyacılara atıf yapmıştır. Bu bağlamda, İbn Haldun'un yaşadığı zaman dilimi olan Ortaçağ coğrafi düşüncesini ve çağdaşı olan coğrafyacıları bilmek, görüşlerini anlama hususunda yardımcı olabilir. Bu nedenle öncelikle, Ortaçağ'da coğrafya bilimine katkıda bulunan coğrafyacılara yer verilecektir.

14. yüzyılın sonlarına kadar karanlık çağı yaşayan Avrupa'da coğrafya Hristiyan taassubunda boğulurken, coğrafya İslam dünyasında en parlak dönemini yaşamaktaydı. Zaten İslam dünyasının coğrafya bilimine en büyük katkısı Ortaçağ'da olmuştur. Bu dönemde İlkçağ coğrafyacılardan etkilenerek çeşitli haritalar geliştirilmiştir. Bu nedenle coğrafi anlayış, genel anlamda kartografik çalışmalar ve seyahatnamelerle bilinmekteydi. İslamiyet'in geniş bir coğrafyada etkili olması ve ortak dilin Arapça olması farklı kültürlerin kaynaşmasını sağlamıştır. Endülüs'ten Çin'e ve Güneydoğu Asya ülkelerine kadar olan geniş coğrafyada, İslam devletlerinin hâkimiyeti söz konusuydu. Bu gezginler, yerkürenin şeklini ve yeryüzünün tasvirlerini yapmışlardır. Tarihsel olarak coğrafya bilimi halen *tasviri coğrafya devrini* yaşamaktaydı. Dönemin hâkim coğrafi düşüncesi keşfedilen yerler hakkında yapılan tasviri bilgilerden oluşmaktaydı.

İslam dünyasında Yunan, İran ve Hint eserlerinin tanınmasıyla coğrafi çalışmalar artmıştır. Bu dönemde yeryüzünün küre şeklinde olduğu gerçeği İslam bilginleri tarafından bilinmekteydi. Atlas Okyanusu'ndan batıya doğru seyahat edildiği takdirde, Çin'e ve diğer Güneydoğu Asya ülkelerine ulaşabileceği bilgisi bulunmaktaydı. Ancak sözü edilen topraklara Hint Okyanusu ve karadan rahatlıkla ulaşma imkânı varken, kimse Atlas Okyanusu'nun meçhul ve gizemli sularına yelken açma cesareti göstermek istemezdi (Jimenez, 2015, s. 66). Nitekim İbn Haldun, o dönemin bilinen söz konusu alanları Batlamyus ve İdrisi'den faydalanarak dairesel bir harita üzerinde göstermiştir.

Yunan ve Roma imparatorluklarında olduğu gibi İslam devletinde ticari faaliyetler sayesinde dünya coğrafyası ayrıntılı bir şekilde ortaya konuldu. Nitekim geniş alanlarda hâkimiyet kuran imparatorluklar sayesinde insan ve ticaret malların hareketliliği artış göstermiştir (Harvey, 1984, s. 2). Keza Ortaçağ İslam dünyasının batıda Atlas Okyanusu'ndan doğudaki Büyük Okyanus'a kadar olan alanda hâkim olması seyyahların ve tüccarların geniş bir bölgede serbestçe gezmelerini sağlamıştır. Böylece bir seyyah İber Yarımada'sından Çin'e ve Güneydoğu Asya'ya kadar kolaylıkla seyahat edebilirdi. Gerçi bu sınırlar, o günkü bilinen ve algılanan dünyanın sınırlarını oluşturmaktaydı. Böylece dünyanın çeşitli bölgeleri hakkında bilgiler edinmesiyle birlikte coğrafi çalışmalar büyük hız kazanmış, özellikle matematik coğrafya bu dönemde büyük gelişme kaydetmiştir. Bu dönemde *Tasviri Coğrafya Okulu* ve *Bölgesel Coğrafya Okulu* olmak üzere iki önemli coğrafya ekolü hâkim olmuş, bunlardan ilki 9. yüzyılda Irak'ta diğeri ise 10. yüzyılda Orta Asya'da bulunan Belh şehrinde kurulmuştur. Bu devirde, matematik ve tasviri coğrafya özellikle El Fergani, El Hazimi, İbn Hurdadbih (ö.912-913), Biruni (978-1048), İdrisi (1099-1154), İbn Havkal (861-972), Mesudi (896-956) ve İbn Battuta (1304- 1365) gibi İslam coğrafyacıların çalışmaları sayesinde büyük gelişme kaydetmiştir. Adı geçen coğrafyacılar iyi bir araştırmacı ve gözlemci olmanın yanında dönemin büyük seyyahlarıdır. Bağdat, Şam, Kahire, Granada şehirleri dönemin coğrafya çalışmalarının merkezleri haline gelmiş ve matematik coğrafya ve astronomi alanında büyük başarılara imza atmışlardır (Özgen, 2010, s. 10-11; Gümüşçü, 2013, s. 55; Doğanay ve Doğanay, 2014, s.114; Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 43). Ortaçağ'da özellikle matematik, coğrafya, astronomi bilimleri iç içe girmiş, devrin ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde tanzim edilmişti. Öte yandan Mukaddime'den yola çıkarak, İbn Haldun her iki coğrafya görüşünden etkilenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Haldun yedi iklim bölgesi başlığı altında yeryüzünün detaylı bir tasvirini yapmıştır. Yerkürenin enlem ve boylam değerlerini ve diğer matematik ifadelerini, astronomik burçlarla izah etmiştir.

Eserleri günümüze ulaşan **İbn Hurdadbih**, Ortaçağ İslam coğrafyacılarının en büyük ve ilk temsilcilerinden birisidir. Kendisine *İslam coğrafyasının babası* unvanı verilen ve Irak tasviri coğrafyanın ilk temsilcilerinden ulan düşünür, coğrafya ile birlikte diğer sosyal bilimlerle ilgili çalışmalar yapmıştır. Aynı zamanda yaptığı çalışmalarla

kendisinden sonra gelen coğrafyacıları etkileyen ekol sahibi ilk coğrafyacıdır. Kendisine İslam coğrafyacılarının babası unvanı veren *Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik* kitabı, Irak Ekolü'nün ilk eserlerindendir. Eserde, karayolu ve denizyollarından bahsetmiş ve Çin ve Hindistan gibi bazı ülkeler hakkında tasviri bilgiler vermiştir (Ahmad, 1999; Gümüşçü, 2013, s. 63). Ayrıca Batlamyus'un *Geographica* isimli eserini Arapçaya çevrilmiştir (Ağarı, 2006, s. 197). Bu sayede Batlamyus'un düşünceleri İslam dünyasında yaygınlık kazanmıştır. Öyle ki, İslam Coğrafyacıları arasında *Batlamyus Coğrafya Ekolü* oluşmaya başlanmıştır (Gümüşçü, 2013, s. 63). Zaten daha önce de bahsedildiği üzere Fındıkoğlu, İbn Haldun'u bu ekolün bir mensubu olarak görmüştür.

Arap gökbilimci ve aynı zamanda coğrafyacı olan **El-Fergani**, 9. Yüzyılda Bağdat'ta yaşamış olan bir bilgindir. Asıl adı Ahmet bin Muhammad bin El Kesin olup, Bağdat'ta kurulan *Hikmet Evi* düşünürlerindendir. Coğrafi anlamdaki en büyük başarısı, Batlamyus'un *Geographica Syntaki*[20] isimli eserini Arapçaya tercüme etmesidir. Söz konusu tercüme sayesinde Batlamyus'un coğrafi düşünceleri, Ortaçağ coğrafyacıları arasında geniş ölçüde yayılmıştır. Diğer yandan, El-Fergani'n bazı eserleri batılılar tarafından tercüme edilmiştir (Doğanay ve Doğanay, 2014, s.113). Bu bakımdan İslam dünyasında coğrafi gelişmeler, batılı coğrafyacılar tarafından da takip edilmiştir.

El-Hazimi meşhur Abbasi Halifesi Memun döneminde yaşamış *Hikmet Evi* bilginlerindendir. Daha çok matematik coğrafya çalışan El-Hazimi, *Kitab Suret el-Arz* adlı eserinde dünyanın şekli ile ilgili bilgileri yazmıştır. Eserde Ortadoğu'nun fiziki (dağ, ova vb.) ve beşeri (yerleşme vb.) unsurları ile ilgili matematik coğrafya bilgileri vermiştir. Söz konusu unsurları enlem ve boylam cinsinden değerlerini yazmış, özellikle Ortadoğu merkezli haritalar üretmiştir. Bahsi geçen kitabında, Yunan coğrafyasından etkilenerek, yedi enlem kuşağında yer alan yedi iklim bölgesini de içeren bir harita çizmiştir. El-Hazimi, söz konusu haritada Batlamyus'un dünya haritasından farklı enlem ve boylam değerleri vermiştir (Doğanay ve Doğanay, 2014, s.114). Bu durumda İbn Haldun gibi diğer Ortaçağ coğrafyacıların Batlamyus'tan etkilendiği gibi, Batlamyus'un düşüncelerini geliştirdikleri anlaşılmaktadır.

[20] Batlamyus'un Coğrafya adlı eseri birden çok Müslüman coğrafyacı tarafından tercüme edilmiştir. Eser, el-Harezmi, İbn Hurdadbih, el-Kindi gibi düşünürler tarafından da Arapça'ya çevrilmiştir (Şeşen, 1998, s. 95).

Mesudi, İslam dünyasında 40 yıl boyunca yaptığı seyahatlerde edindiği bilgi ve tecrübeleri *Mürüc üz-Zehep* ve *Kitab üt-Tenbih ve'l İşraf* adlı kitaplarında toplamıştır. Günümüze kadar ulaşan söz konusu eserlerde Mesudi, başta tarih ve coğrafya konuları olmak üzere çeşitli alanlara temas etmiştir. İslam coğrafyasının dışında çıkarak farklı kültürle ilgilenmiştir. Mesudi'yi çağdaşlarında ayıran en önemli özelliği, gerçek bilgi kaynağının deney ve gözlem olduğunu savunmasıdır. Coğrafya çalışmalarıyla bilinen Mesudi çok yönlü bir düşünür olup, aynı zamanda dünya ve İslam tarihçisidir. Mesudi'ye göre herhangi bir bölgenin coğrafi şartları, bölge dâhilinde olan insan, hayvan ve bitkileri doğrudan etkilemektedir (Avcı, 2004, s. 353-355; Doğanay ve Doğanay, 2014, s. 114). Irak tasviri coğrafya ekolünün temsilcilerin olan Mesudi, İbn Haldun gibi determinist görüşleri bulunmaktadır. İsmi İbn Haldun'un *Mukaddime'sinde* geçen Mesudi, *Mürûcü'z-Zeheb* ve *et-Tenbîh ve'l-İşraf* adlı her iki eserinde de yedi iklim sınıflandırmasını Batlamyus'tan faydalanarak kullanmıştır. Mesudi'nin iklim sınıflandırması İbn Haldun'unkinden farklı olup, iklim bölgelerini burçlarla birlikte ele almıştır. Mesudi, bütün iklimleri doğudan başlatmış ve Hindistan'dan başlayarak Çin'e kadar olan kısmı İslam ülkelerini de içine almak suretiyle bir sınıflandırma yapmıştır (Ağarı, 2006, 206-208). Öte yandan İbn Haldun, Mukaddime'de yedi iklimi bölgesini batıda Kanarya adalarından başlatmaktadır. Ayrıca Mukaddime'de Mesudi'ye atıfta bulunmuş ve bazı konularda O'nu eleştirmiştir. Mesela Mesudi, birinci ve ikinci iklimlerde yaşayan siyahilerin, zekâ sevilerini düşük olmasını beyinlerinin az gelişmesine bağlamıştır. İbn Haldun, Mesudi'yi bu yorumundan dolayı, iklimin insan üzerindeki tesirinden bihaber olmakla eleştirmektedir. İbn Haldun, Mesudi'nin bazı konularda abartılı anlatımlarını gerçeklikle uyuşmadığı için tenkit etmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 267).

Ahmed el-Biruni, coğrafya, matematik, astronomi, fizik, tıp, tarih başta olmak üzere farklı alanlarda çalışmalar yapan Türk-İslam dünyasının meşhur isimlerinden birisidir. *Tahdidü nihayat'il-emakin li-tashihi mesafat'i – mesakin* adlı eserinde başta jeodezi ve matematik coğrafya başta olmak üzere çeşitli alanlarda bilgi vermektedir. Astronomi bilimlerine giriş mahiyetinde yazdığı *et-Tefhim fi eva'ili şına'atit-tencim* ve *el-Kanunü'l-Mes'udi* adlı kitaplarında coğrafya ve çeşitli bilimlerden bahseder (Tümer, 1992, s. 206-214). *Kanun* olarak da bilenen eserde, Biruni dünya merkezli evren kuramını

eleştirmekte, dünyanın sabit olmamasını ve kendi etrafında dönme ihtimalinin yüksek olduğunu düşüncesini tartışmaya açmıştır. Eserde ayrıca matematik coğrafya konularında olan enlem-boylam hesaplamalarını ve dünyanın tutulma düzlemini, dünyanın yarıçapı ve çevresi ile ilgili bugünkü değerlere yakın oranlar vermiştir. *Kitabü'l- Cemahir fi Martifeti'l-Cevahir*, madenlerle ilgili malumatların yer adlığı başka bir eseridir (Doğanay ve Doğanay, 2014, s.115-116). Buna ilaveten Biruni'nin coğrafyaya en önemli katkısı ise 1029 yılında hazırladığı kara ve denizlerin dağılışını gösteren dünya haritasıdır (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 45). Bu anlamda Birun'in coğrafyaya asıl katkısı matematik coğrafya ve haritacılık alanında olmuştur.

Ortaçağ'da kartografya çalışmaları büyük önem kazanmış, öyle ki bazı coğrafyacılar haritaları ile bilinir olmuştur. Söz gelimi, El-İdrisi ve el-İstahri gibi coğrafyacılar çizdikleri tek bir harita ile tanınmışlardır. Mukaddime'de de adı geçen **el-İdrisi** (1099-1180), Avrupa'nın çeşitli bölgeleri hakkında bilgiler vermiştir. Bu bilgilerle beraber dünyanın diğer bölgeleri ile ilgili olanları da bir araya getirerek, gümüş bir düzleme harita olarak aktarmıştır. Söz konusu harita birlikte dünyanın çeşitli yerleri ile ilgili coğrafi tasvirleri, *Kitabu'l Roger* adıyla Sicilya kralı II. Roger'a takdim etmiştir. Kitap, yeryüzünde bulunan şehirleri, toprakları, tarım ve yerleşmelerin yapısı, denizler, akarsular, ovaları hakkında tasviri bilgiler içermekteydi. Ayrıca yedi iklim sınıflandırmasını yapmış ve her iklim bölgesinde cereyan eden beşeri faaliyetlerden bahsetmiştir (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 46-47). el-İdrisi'nin çalışmaları sayesinde o zamana kadar sadece İslam dünyası hakkında verilen tasviri bilgilerin dışına çıkılmış, Avrupa hakkındaki coğrafi bilgiler de elde edilmiş oluyordu. "Coğrafyanın (yeryüzünün) suretini resmedeceğim, bir yeryüzü haritası çizeceğim. Nitekim Rucar (Roger) kitabının sahibi (Şerif İdrisi) de böyle yapmıştır" diyen İbn Haldun, Mukaddime'de el-İdrisi'nin *Nüzhetü'1-müştak* isimli eserinde atıfta bulunmuş, eserde geçen yedi iklim bölgesinden bahsetmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 225). Bu anlamda İbn Haldun, Mukaddime'de geçen coğrafya ilgili meselelerde Batlamyus'la beraber el-İdrisi'den de etkilendiği söylenebilir.

Reşideddin Fadlallah (ö.1318), yedi iklim tasvirini, meskûn yerlerin bir kısmını, denizlerin, dağların ve vadiler gibi yeryüzünün bazı bölümleri ile ilgili enlem ve boylam dereceleriyle birlikte vermiştir. Ayrıca bu bilgiler büyük haritalara aktarılmıştır.

Bu dönemin başka bir düşünürü olan **El- Ömeri** (1301-1349) *Mesalik el-Ebşar Fi Memalik el Emsar* adlı 27 ciltlik ansiklopedisinin bir kısmını coğrafyaya ayırmıştır. Eser bir beşeri coğrafya niteliğinde olup, bir takım haritaları, coğrafya ve kartografya açısından önemli bir içeriğe sahiptir (Sezgin, 2010, s. 80-86). İbn Haldun'la aynı yüzyılda yaşayan diğer coğrafyacı da **Ebülfida**'dır (1273-1331**).** Edülfida yeryüzünü 28 iklim bölgesine ayırmış, denizler, göller, nehirler, dağlar ve şehirleri konu aldığı *Takvimü'l – büldan* adlı kitabını 1321 yılında bitirmiştir (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 46-47). Görülüyor ki İbn Haldun'un yaşadığı 14. yüzyıl, tüm siyasi fırtınalara rağmen İslam dünyasında bilimsel çalışmalar devam etmekteydi. Zira bu yüzyılda Endülüs'ün büyük bir kısmı kaybedilmiş, bu sebepten dolayı buradaki bilimsel faaliyetler daralmıştı. Ancak yapılan araştırmalar, İslam dünyasında yüzyıllar süren bilimsel araştırmaların bir birikimi olduğu için, bu asırda ortaya konulan eserler bilimsel açıdan halen büyük önem arz ediyordu (Mesela Mukaddime ve İbn Battuta Seyahatnamesi gibi).

İbn Haldun'la aynı çağda yaşayan **İbn Battuta**, İslam dünyasının büyük bir kısmını gezmiş olan coğrafyacıdır. Tanca şehrinde yola çıkan İbn Battuta, Kuzey Afrika, Suriye, Arabistan, Mezopotamya, Anadolu, İran, Yemen, Zengibar, Kırımı, Güney Rusya, Hive, Buhara, Horasan, Seylan, Endonezya, Delhi, Kandehar ve Çin'e kadar gerçekleştirdiği gezilerini *"İbn Battuta Seyahatnamesi"* adlı eserinde toplamıştır. Söz konusu seyahatnamede İbn Battuta, seyahat ettiği coğrafyalarda toplumların din, dil ve gelenek ve göreneklerini tasviri bir şekilde yazmıştır (Akyol, 1951, s. 32). Batı dünyası İbn Battuta için "Eskiçağ'ın ve Ortaçağ'ın ortaya çıkardığı en büyük dünya seyyahı" ifadelerini kullanmaktadır. Sezgin, İbn Battuta'nın çok keskin gözlemci olarak tanımlamakta ve seyahatnamesinin de paha biçilemez bir coğrafya ve tarih dokümanı olduğunu ifade etmektedir (Sezgin, 2010, s. 83). İbn Haldun'la aynı çağda yaşayan İbn Battuta'nın bir başka ortak noktası, bulundukları farklı bölgelerin coğrafi görünümünü (landscape veya peyzaj) ve geleneklerini detaylı bir şekilde tasvir etmeleridir (Cresswell, 2009, s. 3). Ayrıca her iki düşünür, seyahatleri boyunca karşılaştıkları toplumlar hakkında önemli bilgiler vermişlerdir (Myer, 2009, s. 26). İbn Haldun, Mukaddime'sinde İbn Battuta'dan bahsetmiş, Irak, Yemen ve Hindistan'ı gezdiğinden söz etmiştir. Merini hükümdarı Sultan Ebu İnan zamanında yaşadığını, yaptığı uzun seyahatinden sonra tekrar memleketi olan Tanca'ya döndüğünü ve gezip-gördüğü ilginç şeyleri halka anlattığını

yazmıştır. Ancak İbn Haldun, İbn Battuta'nın seyahatnamesinden bahsetmemiştir (İbn Haldun, 2013, s. 409-410). Buna ek olarak İbn Battuta'nın gezdiği geniş coğrafya, o dönem ki İslam dünyasının sınırlarını belirlemekteydi.

İlkçağdan modern döneme kadar coğrafya bilimi, yüzyıllarca bölge ve yöreleri tasvir ve tanıtma metodunu seçmiştir (Tunçdilek, 1973, s. 4). Söz gelimi Ortaçağ İslam coğrafyacıları *Tasvir Metodunu* uygulamış, yeryüzünü muhtelif bölgelere ayırmışlardır. Keza bu dönemde yeryüzünün yedi iklime bölge anlayışı coğrafyacılar arasında fazla rağbet görmüştür. Özellikle Batlamyus'un Geographica isimli eserini Arapçaya tercüme edilmesi, yedi iklim anlayışının yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Ancak İslam coğrafyacıları yedi iklim sınıflandırmasını bilmelerine rağmen, eserlerinde farklı şekillerde ele almışlardır. Bazıları yedi iklimi ayrıntılı bir şekilde ele alırken, bazıları da sadece konuya temas etmekle iktifa etmişlerdir.

Mesela Irak coğrafya ekolünden olan **İbn Rüsteh**, yedi iklim anlayışını ayrı bir başlık altında incelemiştir. İbn Rüsteh'in iklim sınıflandırması, İbn Haldun'un yedi iklim sınıflandırmasına benzemektedir. Ancak, İbn Rüsteh, iklim bölgelerini tali iklimlere ayırmamış ve İbn Haldun'un aksine yedi iklim bölge sınıflandırmasına doğu cihetinden başlamıştır. Müslüman coğrafyacılarından olan **İbnü'l Fakih**, yedi iklim sınıflandırmasını eserlerinde tafsilatlı bir şekilde ele almıştır. İbnü'l Fakih, yedi iklim bölge sınıflandırmasını milletlerin yaşadığı bölgeye göre ayırmış, bu bölgelerde yaşayan insanların genel özeliklerinden (fiziki yapısı ve huy-mizaç bakımından) bahsetmiştir. İbnü'l Fakih, konuya İbn Haldun'un determinist görüşlerine benzer bir şekilde yaklaşmıştır. Nitekim İbnü'l Fakih, dördüncü iklimin yaşama en uygun iklim olduğunu, üçüncü iklimde yaşayan insanların idareci olma özelliklerinin olduğunu, yedinci iklimde yaşayan insanların soğuktan dolayı suratlarının çok sert olduğundan söz etmiştir (Ağarı, 2006, s. 204-206). İbn Haldun da dördüncü iklimde yaşayan toplumların beşeri halleri itibariyle birtakım üstün meziyetlere sahip olduklarını yazmıştır (İbn Haldun, 2013, s. 259). Bu bakımdan İbnü'l Fakih ile İbn Haldun'un benzer determinist görüşlere sahip olduğu söylenebilir.

Belh coğrafya ekolünden olan **İstahri** ise yedi iklim bölgesini bilmesine rağmen, bunu eserlerinde işlememiş ve bunun yerine yeryüzünü dört iklime ayırmıştır. Belh

ekolünün diğer coğrafyacıları gibi İslam dünyasına yoğunlaşan İstahri, İslam ülkelerini de kendi içerisinde 20 iklime ayırmıştır. İstahri ayrıca bu bölgeleri tasvir eden bir harita çizmiştir. Belh ekolü coğrafyacılarından olan **İbn Havkal**[21] da İstahri gibi yeryüzünü İranşehr, Rum ülkesi, Çin ülkesi, Hind ülkesi olmak üzere dört bölgeye ayırmıştır. Belh ekolü coğrafyacıların aksine Makdisi, San'a ve Aden'den başlayarak, Türk ve Slav illerine kadar olan alanı yedi iklim bölgesine ayırmış ve bunları açıklamıştır (Ağarı, 2006, 211-212). Görüyor ki, yedi iklim anlayışı Ortaçağ coğrafyacıları arasında yaygın bir görüştür. Bu durumun temel nedeni dönemin coğrafyacıların Batlamyus ve diğer İlkçağ coğrafyacıların eserlerinden faydalanmasıdır. Ancak her coğrafyacı konuyu farklı şekilde ele almıştır. Bazıları yeryüzünü yedi iklim bölgesi yerine, daha fazla iklim bölgelerine ayırmış, diğer yandan bazı coğrafyacılarda daha az sayıda iklim bölgesine ayırmayı tercih etmiştir. Bununla birlikte şunu da ifade etmek gerekir ki, İslam coğrafyacıları iklim bölgesini daha çok coğrafi bölge anlamında kullanmışlardır. Yoksa bildiğimiz manada iklim bölgeleri, sadece hava şartları baz alınarak tasnif edilmemiştir.

İbn Haldun'un daha önce bahsedildiği üzere adı geçen coğrafyacılardan etkilenmemesi söz konusu olamaz. Mukaddime'de İbn Haldun, İlkçağ düşünürlerinden ve İslam âlimlerin eserlerinden faydalandığını ifade etmiş, yerküre tasvirini ve yedi iklim bölgesi tasnifini bunlardan yararlanarak yaptığını ifade etmiştir. Bu anlamda yedi iklim bölge anlayışının İbn Haldun'la başladığını ifade etmek yanlış olacaktır. Ancak İbn Haldun'u diğer coğrafyacılardan farklı yapan, bir coğrafyacı sıfatı ile yedi iklim bölgesinin genel fiziki ve beşeri özelliklerini sebep-sonuç ilişkisi içerinde izah etmesidir. Zira İbn Haldun, yedi iklim bölgesine dâhil olan kasaba, şehir, devlet, hayvan ve bitki gibi coğrafi unsurların dağılışını analiz etmiş ve bunları etki eden fiziki ve beşeri faktörleri ortaya koymuştur. Nitekim bu husus, İbn Haldun'un bir coğrafyacı olarak göze çarpan en önemli özelliğidir.

[21] İbn Havkal, *Sûrat el-Arz* isimli eserine şu ifadelerle başlaması bu dönemde hâkim olan tasviri coğrafya hakkında önemli ipuçları veriri*: "Ben mesafeleri, şehirleri, anlatılması gereken diğer şeyi anlattım. Anlattığım her ülkenin yerini, birbirine bitişen kısımlarını, her nahiyenin genişliğini, uzunluğunu, yer genişliğini, yuvarlaklığını, kareliğini, üçgenliğini, diğer özelliklerini açıkladım. Her şehrin komşu şehre göre yerini, kuzeyinde, güneyinde, doğusunda, batısında olduğunu gösterdim. Böylece haritaya bakan kişi her iklimin yerini, gösterdiğim anlattığım şeklini, tertibini, halini, haberlerini yeterli bulsun (Havkal, 2014, s.19)."*

2.1. İBN HALDUN'A GÖRE YERKÜRE TASVİRİ

İbn Haldun'un yerküre ve yeryüzü ile alakalı coğrafi bilgileri, daha çok kendisinden önce yaşamış coğrafyacıların eserlerine dayanmaktadır. Mesela İbn Haldun, Batlamyus, Mesudi, İbn Hurdadhbih, İbn Havkal ve Şerif İdrisi gibi meşhur coğrafyacıların dünyanın şekli ve yeryüzü ile ilgili verdikleri tasviri bilgilerden yola çıkarak, yeryüzünün umran bölgelerinden söz etmiştir. Bu bakımdan *yedi iklim bölgesi* sınıflandırması, İbn Haldun'un kendi fikri olduğu söylenilemez. Ancak İbn Haldun, tasviri coğrafyanın dışına çıkarak, bölge ve insan faaliyetleri arasındaki ilişki izah etmeye çalışmıştır. Bu itibarla Mukaddime, iklim bölgelerinde umranın ahvalinden ve insan - çevre ilişkisi bağlamında ele alması bakımından önemli bir coğrafi analizidir. Nitekim İbn Haldun, beşeri olgu ve olayları tek tek ele almaz, onları etkileyen koşulları ortaya koymaya çalışır. İbn Haldun "Ne?" sorusundan çok, "Neden?" sorusuna cevap aramaya çalışır. Söz konusu bilimsel metoda, coğrafya bilimi ancak uzmanlaşma devri olan 19. yüzyılda ulaşabildi. İbn Haldun tabii ve beşeri olguları, tabii kanunlara bağlı olarak açıklamaya çalışmasından dolayı, determinist bir toplumbilimci olarak tanınmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, İbn Haldun, dünyanın yedi iklim bölgesini çevresel determinizm görüşlerini desteklemek için bir araç olarak kullanmıştır. Zira İbn Haldun, dünyanın hangi bölgelerinin umran için elverişli olduğunu ancak bu şekilde açıklayabilirdi. Nitekim İbn Haldun, yerkürenin ve yedi iklim bölgesinin tasvirini yapmış, daha sonra bu bölgelerde yaşayan insanların genel karakterlerinden bahsetmiştir. Söz konusu bölgelerde meskûn insanların örf, adet, gelenekleri, fiziki görünüşleri ve ahlakı ile içerisinde bulundukları bölgenin iklim koşulları arasındaki ilişkiyi ortaya koymuştur.

Uludağ, İbn Haldun'un Mukaddime'ye coğrafya bilimi ile başlamasının sebebini şöyle izah etmektedir; İbn Haldun coğrafi bilimi ile *hava ve iklimin insanın ruh ve baden yapısına olan tesiri, umranla olan münasebeti gibi meselelere hazırlık yapmakta, ilk, temel ve önbilgiler vermekte, insanı ve umranı oturtacağı ve yerleştireceği zemini ve maddi çerçeveyi incelemektedir (Uludağ, 2013, s.217).* İbn Haldun, umran ve insanın yaşadığı zemini ve maddi çerçeveyi oluşturmak için, Mukaddime'de dünya coğrafyası ile ilgili temel ve ön bilgiler vermektedir (Korkmaz, 1995, s. 36). Bu bakımdan İbn Haldun

coğrafya ilmini, umranı ve insanı anlamak için bir araç olarak kullanmıştır. Bu amaçla İbn Haldun, yeryüzünün yaşanılabilir kısmını yedi iklim bölgesi adı altında incelemiştir.

İbn Haldun'un yerküre tasavvuru günümüz yerküre tasavvurunda farklıdır. İbn Haldun'un yeryüzünü ve yerküreyi şu şekilde tasvir etmiştir: Mukaddime'sinde dünyanın yuvarlak ve yarısının su unsuru ile kaplı olduğunu yazar. Yerküreyi su üzerinde yüzen bir üzüm tanesine benzetir. Önceleri sularla kaplı olan yeryüzünün bazı bölgelerinde suların çekilmesi ile karalar ortaya çıkar. Suları çekilen kısmın daire şeklinde olup ve Bahr -i Muhit denilen büyük okyanusla çevrilidir (İbn Haldun, 2013, s. 217-218). İbn Haldun, o tarihlerde henüz keşfedilmediğinden dolayı, Kuzey ve Güney Amerika, Antarktika, Avustralya kıtalarından bahsetmez. Sadece eski karalar olarak bilinen, Asya, Afrika ve Avrupa kıtaları hakkında malumat verir, fakat bunların ayrı kıtalar olduğunu belirtmez. Yeryüzünde suları çekilen karalar tek parça halinde verilmiş, suların karaların içine sokulmuş iki önemli uzantısı olan Akdeniz ve Hint Okyanusu verilmiştir.

İbn Haldun, günümüzde de kullanılan hayali bir çizgi olan ekvator çizgisini dikkate alarak, yeryüzünü kuzey yarımküre ve güney yarımküre olmak üzere iki kısma ayırır. İbn Haldun'a göre dünyada suyu çekilen karalar, yeryüzünün alansal olarak yarısını (1/2) oluşturur. Güney yarımkürede bulunan boş yerler, kuzey kısmında daha fazla alan kapsar. Bu nedenle yeryüzünün mamur alanları kuzey yarımkürede daha geniş yer kaplar. Yeryüzünün mamur alanları, karalarının dörtte birini teşkil etmektedir. Zaten İbn Haldun imar edilen dörtte birlik (1/4) kısmı yedi iklime ayırmaktadır. Yerkürenin en uzun dairesinin ekvator olduğuna ve tutulma dairesi, gök küresinden[22] (gök ekvatoru) bahseder. Bu gök küresi de 360 dereceye bölünmüştür. Her derecenin yeryüzünde karşılığı ise 25 fersah[23] mesafedir. Gök küresi ile kuzey ve güney kutupları arasındaki açı 90 derecedir. İbn Haldun, dünyanın kutup noktası, gök ekvatoru, ufuk düzlemi gibi astronomik kavramları izah eder ve bunların burçlarla olan münasebetlerini açıklar (İbn Haldun, 2013, s. 218; Şekil 7, Şekil 8). Bu anlamda İbn Haldun, dönemin coğrafya

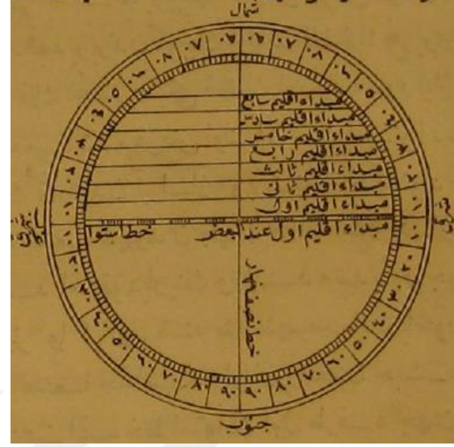
[22] Gök küresi: Metinde geçen gök küresi, yeryüzündeki ekvatorun uzaydaki yansıması olan halkadır.
[23] Fersah: Eskiden kullanılan, yaklaşık olarak beş km. tutan bir uzunluk ölçeği (TDK Tarih Terimleri Sözlüğü, 1974,www.tdk.gov.tr).

anlayışına uygun olarak, matematiksel coğrafi bilgilerini astrolojik bilgilerle birlikte ele almıştır.

Şekil 7: İbn Haldun'un İdrisi'den faydalanarak coğrafyanın suretini resmedeceğim dediği yeryüzü haritası

Kaynak: İbn Haldun. (2013). Mukaddime (9.Baskı) (çev: Süleyman Uludağ), *Dergâh Yayınları,* İstanbul, s.226.

Şekil 8: Pirizade'nin Mukaddime tercümesinde yer alan İbn Haldun'un Yedi İklim Bölgesini gösteren yerküre.

Kaynak: İbn-i Haldun (1858).Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun (Baştan Fasl-ı Sadise Kadar) (çev. Pirizade Muhammed Sahib), *Matbaa-i Amire*, 1274, İstanbul, s. 82.

İbn Haldun'a göre yeryüzünün umran bölgeleri tamamıyla kuzey yarım kürededir. Çünkü güney yarımkürede hem karalar daha az yer kaplar hem de şiddetli sıcaklar, umranın gelişmesini engellemektedir. İbn Haldun, karalarda yer alan çöl, çorak ve boş yerlerin, umrana elverişli alanlardan daha geniş yer kapladığından söz eder. Zira yeryüzünün mamur kısmı, 64 derecelik bir alana yayılmıştır. 64. dereceden 90. dereceye kadar olan alanda hava sıcaklığının çok düşük olmasından dolayı umran ve imaretin oluşmasını engellemiştir. Bunun nedeni bu bölgelerde sıcak ve soğuk mevsimler arasındaki sürenin uzun olması, bir organizmanın oluşumuna imkân vermez (İbn Haldun, 2013, s. 218). Bu nedenle buralar, İbn Haldun'a göre aşırı soğuk havalardan dolayı beşeri unsurların ve umranın gelişmediği sahalardır. Aynı şekilde ekvator ve güneyinde umran, ya çok az ya da hiç yoktur. Zira bu alanlarda sıcaklığın tesiri ile havalar çok kuru ve ışık fazladır (İbn Haldun, 2013, s. 225). Bu bakımdan aşırı sıcak ve soğuk hava şartları umran açısından olumsuz sonuçlar doğurmaktadır.

İbn Haldun, güneş ışınlarının ekvatora yılda iki defa dik açıyla düştüğünü ifade etmekte ve aydınlanma dairesi, yengeç ve oğlak dönencelerinden de bahseder. Dönenceleri 25. derece olarak verir. Güneşin yeryüzüne geniş açı ile düşen bölgelerde şiddetli sıcaklıklar, tekvine[24] engel olur. İbn Haldun'a göre gökküre, ekvatorun havadaki yansımasıdır. Gökküre, yerküreyi çevreleyen en büyük daire olup, bu daire ile her iki kutup arasında 90 derecelik bir açı vardır. Ayrıca İbn Haldun, bazı coğrafyacıların suyun yeryüzünün altında olduğunu düşünmelerinin yanlış olduğunu söyler ve yeryüzünü kuşatan suların yerkürenin üstünde bulunduğundan bahseder. Dünya, küre şeklinde olduğundan kürenin merkezine göre sular üstte kalmaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 218-225). Kuzeyinde soğuk kesimlerinde olduğu gibi, aşırı sıcak olan ekvatoral alanda da umran az gelişmiştir.

İbn Haldun, yeryüzünde karasal alanları çevreleyen *Bahr-i Muhit* adında bir okyanus olduğunu ve Hint Okyanusu'n ise bu okyanustan 13. enlemlerde ayrıldığını yazar. Hint Okyanusu'ndan ayrı iki denizin karaların içine sokulduğundan bahseder. Bunların ilki batıda Bab'ül Mendeb Boğazı ile başlayan ve kuzeye doğru açılan Bahr-i Süveyş'tir. Bu deniz, kuzeyde Kulzum şehrinde son bulur. Hint Okyanusu'ndan ayrılan ikinci deniz ise doğudaki Bahr-i Ahdar (Yeşil Deniz) olarak bilenen İran Denizi'dir. Bu deniz Hürmüz Boğazı ile başlar, Basra sahillerinde yer alan Ahkaf'da sona erer (İbn Haldun, 2013, s. 220). Böylece İbn Haldun, Arabistan Yarımadasını çevreleyen iki önemli su kültesi olan Kızıldeniz ve Basra körfezine dikkat çeker.

İbn Haldun, yeryüzünün hidrografyasından (okyanus, deniz, göl ve nehir), topografyasından (dağ, ovalar) ve iklim şartlarından bahseder. Yeryüzünün ayrıntılı bir tasvirini yapar; Asya, Avrupa ve Kuzey Afrika'dan; Anadolu, İber, Arabistan, Sina yarımadalarından; Atlas ve Hint okyanuslarından; Adriyatik, Ege Denizi, Akdeniz, Karadeniz, Kızıldeniz, Basra Körfezi; Hazar Denizi, Aral, Urmiye ve Balkaş göllerinden detaylı bir şekilde söz eder. Bahsi geçen yerlerde yaşayan milletlerden, kabilelerin ahvalinden bahseder. Bununla beraber İbn Haldun, yeryüzünün o dönem bilinen Cebeli

[24]TDK sözlüğündeki anlamı *"Oluşturma, var etme, yaratış, yaratma"* olan tekvin, İbn Haldun tarafından bir yerde bitki, hayvan ve insanların diğer bir ifade ile canlıların var olma durumu anlamında kullanılmıştır (TDK Büyük Türkçe Sözlüğü, 2015, www.tdk.gov.tr).

Tarık, İstanbul ve Çanakkale, Babül Mendeb ve Hürmüz boğazlarını konu alır. Yeryüzünün bilinen en büyük nehirlerinden olan, Nil, Fırat, Dicle ve Ceyhun nehirlerinin doğduğu yerlerden ve geçtiği topraklardan söz eder. İbn Haldun, Kongo Nehri'ni Nil'in bir kolu olarak belirtir ve Sudan Nil'i olarak isimlendirir. Dikkate değer başka bir husus ise, İbn Haldun'un 1869 yılında açılan Süveyş Kanalı'na dair verdiği malumattır. İbn Haldun, Akdeniz kıyısında yer alan Ariş şehri ile Kızıldeniz kıyınında yer alan Kulzum şehri arasında altı konak mesafe olduğunu ve bu nedenle İslam tarihi boyunca ve daha önce bölgeye hâkim olan hükümdarların, Akdeniz ve Kızıldeniz'i birleştirme hayallerinin ve teşebbüslerinin olduğunu belirtmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 220-230). Ancak bu teşebbüslerin hiçbiri başarılı olamamış, kanal ancak 19. yüzyılda (1869) batılı güçler tarafından açılmıştır. [25]

Yukarıdaki bilgiler ışığında İbn Haldun'un yaşadığı çağın coğrafi düşüncesi şu şekilde özetlenebilir. Bu dönemde İslam dinin geniş coğrafyada hâkim olması, Müslüman coğrafyacıların geniş bir sahada seyahat etmelerini sağlamıştır. Bu durum yeryüzü ile ilgili tasviri bilgiler içeren eserlerin yazılmasını sağlamıştır. Ayrıca bu dönemde matematik coğrafya, eski Yunan, Hint ve Farisi eserlerinin tercüme edilmesiyle yerküre ölçümleri ve astronomik çalışmalarla coğrafi birikim artmıştır. Böyle bir dönemde yaşayan İbn Haldun, dönemin hâkim coğrafya anlayışından etkilenmiş ve bu durumu eserlerine yansıtmıştır. Ortaçağ Müslüman coğrafyacıların büyük çoğunluğu gibi İbn Haldun da İlkçağ coğrafyacısı Batlamyus'tan etkilenmiştir.

2.2. İBN HALDUN'A GÖRE YEDİ İKLİM BÖLGESİ

Belirli bir sahada çok uzun bir süre içindeki hava hareketlerinin bir terkibi veya sentezi olarak (Tunçdilek, 1973, s.15) tanımlanan iklim, coğrafyanın esaslı bir konusunu teşkil etmektedir. Günümüz coğrafyacıları iklimi bahsi geçen tanımda olduğu gibi tanımlarken, İslam coğrafyacıların iklim anlayışı günümüz coğrafya anlayışından uzaktır (Gümüşçü, 2013, s. 64). Bir İslam coğrafyacısı olarak İbn Haldun da iklime farklı bir anlam yüklemiştir. Uludağ'a göre İbn Haldun, iklim kelimesini *coğrafi bölge*; hava terimini ise *iklim şartları* anlamında kullanmıştır (Uludağ, 2013, s. 258). Ayrıca İbn

[25] Detaylı bilgi için bakınız: BEDİZ, D. (1951) "Süveyş Kanalı'nın Önemi", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 9/3:329-352, Ankara.

Haldun'un iklim bölgesi, günümüz modern bilimde ekolojik çevre tabiri ile karşılık bulmaktadır (Günay, 1986, s. 83). Bu bakımdan İbn Haldun, iklim anlayışı daha günümüz iklim anlayışından daha kapsamlıdır. Zira İbn Haldun'un yedi iklim bölge tasnifi, hem fiziki hem de beşeri özellikleri içermektedir.

Yedi iklim anlayışı, İbn Haldun'dan önce Müslüman coğrafyacılar tarafından bilenen bir husustu. Bu anlayışın İslam dünyasına girmesi ise tercümeler vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Zira İslam'ın ilk dönemlerinde coğrafya ilmi daha çok tercümelerle beslenmekteydi. Özellikle İran, Hind coğrafya eserlerinin Arapça'ya tercüme edilmesi bu hususta etkili olmuştur. Ayrıca, Batlamyus'un *Coğrafya* isimli eseri de yedi iklim anlayışına göre yazılmıştır. Ancak her coğrafyacı, yedi iklim anlayışını farklı şekilde ele almış ve bu anlayışı geliştirmişlerdir. Böylece tercümelerle gelişen coğrafya biliminde orijinal eserler verilmeye başlanmış, çağını aşan eserler ortaya konulmuştur (Şeşen, 1998, s. 95-96; Gümüşçü, 2013, s. 55). Bu nedenle yedi iklim bölgesi anlayışının İbn Haldun'la başladığını iddia etmek yanlış olacaktır. Ancak İbn Haldun'un kendi bakış açısı ile yedi iklimi zenginleştirdiği söylenebilir.

İbn Haldun'un kurucusu olduğu umran ilmini izah etmeye çalıştığı Mukaddime'sine coğrafya ilmi ile başlaması ilginç bir husustur. Zira bu metot günümüz modern coğrafyacıların takip ettiği bir yöntemdir. İbn Haldun, Mukaddime'nin başlarında umran ilmini açıklığa kavuşturmak için yeryüzünün umran bölgelerini ayrıntılı bir şekilde betimlemektedir. Umranın sıcaklık değerlerine bağlı olarak değişkenlik arz ettiğini ifade eder. Modern coğrafya araştırmalarında, inceleme alanı hakkında fiziki (hidrografya, topografya, jeomorfoloji vb.) ve beşeri (demografi, ekonomi, kültür vb.) coğrafya bilgileri önceden verilmektedir. Böylece araştırıma sahasına etki eden fiziki ve beşeri coğrafya şartları ortaya konulmuş olur. İbn Haldun'un araştırma sahasını bütün yeryüzü oluşturduğu düşünülürse, Mukaddime'nin başında yerkürenin şeklini ve yeryüzünün fiziki ve beşeri özellikleri vermesindeki önemi anlaşılır. Çünkü yeryüzünün umran bölgeleri, medeniyetleri, kültürleri ve dini inanışları izah etmede coğrafya bilimi önemli bir yer tutmaktadır. Ancak İbn Haldun, yedi iklimi bölgesini tasvir ederken, yeryüzünün daha çok beşeri coğrafya özelliklerini ön plana çıkarmış, fiziki coğrafya özellikleri sadece yüzeysel olarak temas etmiştir.

İbn Haldun, Batlamyus'un *Coğrafya* ve Şerif İdrisi'nin *Nüzhet'ül Müştak* adlı eserlerinden istifade ederek, yerküreyi detaylı bir şekilde tasvir etmektedir. Yeryüzünü yedi iklim bölgesine ayırmaktadır. İbn Haldun, iklim bölgelerinde sadece iklimsel koşullara değinmez, aynı zamanda bölgelerin diğer fiziki ve beşeri özelliklerinden söz eder. Bölge sınırları içerisinde olan dağ, akarsu, göl gibi fiziki coğrafya özeliklerinde bahsettiği gibi bu bölgelerde yaşayan milletleri, kavim ve kabileleri de konu alır. Bu bakımdan İbn Haldun'un *yedi iklim bölgesi* adı altında yaptığı tasnif aslında dünyanın bölgesel bir analizidir.

İbn Haldun'a göre ekvatordan kuzeye doğru, doğu-batı istikametinde, her iklim bölgesi kendisinden sonra gelen iklim bölgesinden daha uzundur. Bunun nedeni ise yerkürenin şekli ve karaların dağılışıdır. Ayrıca İbn Haldun, yedi iklim bölgesini batıda Kanarya adalarından başlamakta, Çin'in okyanus kıyısına kadar uzatmaktadır. Her iklim bölgesini kendi içerinde on tali iklime ayrılmaktadır. Bunları batıdan doğuya doğru sıralamaktadır. İbn Haldun, iklim bölgelerinin fiziki coğrafya şartlarından ve umranın ahvalinden bahseder (İbn Haldun, 2013, s. 213-256).

Yedi iklim bölgesinin suyu çekilen kısmın umrana elverişli alanları temel alarak bu tasnifi yapmış olduğunu söyler. İbn Haldun'un aktardığına göre coğrafyacılar eskiden beri yeryüzünü yedi iklime ayırdıklarından söz eder. Yedi iklimin birincisi ekvatorun kuzeyinde ve ona paralel bir şekilde uzanır. Birinci iklimini güneyi Bahr-i Muhit'e kadar olan mesafe kumluk ve kır arazisinden oluşmaktadır. Aynı şekilde yedinci iklim bölgesinin son bulduğu noktadan Bahr-i Muhit'e kadar olan alanda boş ve kır arazisi hâkimdir. İbn Haldun'a göre güney yarımkürede bulunan boş araziler, kuzey yarımkürede bulunan boş arazilerden daha geniştir (İbn Haldun, 2013, s. 228-230). Bu nedenle umran, daha çok kuzey yarımkürede gelişmiştir.

İbn Haldun'a göre güney yarımküre tamamıyla boş sahalardan veya çok az mamur alanlardan oluşmaktadır. Birinci ve ikinci iklimlerinde ise yüksek sıcaklık şartlarından dolayı umran (bayındırlık işleri) diğer iklimlere nazaran daha azdır. Bunun nedeni ise güneş ışınların yeryüzüne dik ve dik açıya yakın düşmesidir. Bahsi geçen iklimlerde çok az insan yaşamaktadır. Nüfus yoğunluğunun düşük olmasından dolayı şehir ve kasaba sayıları da azdır. Oysa üçüncü ve dördüncü iklimlerde durum böyle

değildir. Bu bölgelerde çöl, çorak ve boş alanlar daha az alan kaplar. Bu alanlarda birçok millet yaşar, nüfus yoğunluğu yüksek ve şehir ve kasaba sayısı da çoktur. Burada iklimin ılıman olması sayesinde şehir, kasaba ve tarım gibi beşeri faaliyetler beşinci, altıncı ve yedinci iklimlerden sayıca daha fazladır (İbn Haldun, 2013, s. 259-264).

Aşırı sıcaklıkla beraber, rutubetsiz iklim koşulları bitkilerin ve diğer canlıların yaşamasını imkânsız kılar. Ayrıca İbn Haldun'a göre aşırı sıcaklar madenleri olumsuz bir şekilde etkiler. Aşırı soğuk hava şartlarından çok, aşırı sıcaklıklar şartları tekvini (yaratılış, oluşum) olumsuz etkiler. Çünkü sıcaklıktan kaynaklanan kurutma olayı, donma olayının etkisinden daha hızlı bir şekilde gerçekleşir. Bu bağlamda sıcak bölgelerde kuraklık daha yaygındır. Bunun sonucunda birinci ve ikinci iklimlerde umran, soğuk olan altıncı ve yedinci iklime nispeten daha azdır. Bununla birlikte kuzey yarım kürenin dörtte birinde umranın güney yarımküreye göre daha mükemmel olmasının nedeni bu husustan kaynaklanmaktadır. Zira güney yarımkürede umran, ya çok az ya da hiç yoktur (İbn Haldun, 2013, s. 224-225). Çünkü güney yarımkürede, aşırı sıcak hava şartları görülmektedir.

Şimdi Mukaddime'nin de girişi bölümlerinden olan İkinci Mukaddeme adlı kısımdan yola çıkarak, İbn Haldun'un yedi iklim bölgesinin kapsadığı alanlar tablo halinde verilecektir (Tablo 1). Tabloda İbn Haldun'un yedi iklim bölgesi; sıcak iklimler, ılıman iklimler ve soğuk iklimler olmak üzere üç ana sınıfa ayrılmıştır. Daha önce bahsedildiği üzere, yedi ana iklim bölgesinin tali iklim bölümleri bulunmaktadır. Tali iklimler, Atlas Okyanusundan başlar, doğuya doğru Büyük Okyanusu sahiline kadar 10 bölüm halinde devam eder. Tali iklim bölgelerinin bazı kısımları okyanus, deniz veya göl üzerinde olabilmektedir.

Tablo 1: İbn Haldun'un yedi iklim bölgesi sınıflandırması ve iklimlerin genel karakteristiği.

	Bölgeler	Bölgenin Sıcaklık Durumu	Görülen Bölgeler (Doğudan Batıya Doğru)
SICAK İKLİMLER	1.İklim Bölgesi	Yüksek sıcak hava şartları	Batıda Kanarya Adaları'ndan başlayarak Habeşistan, Kongo Nehri, Güney Sahra Çölü, Güney Sudan, Kamer Dağı, Yemen illeri, Arabistan'ın Güneyi, Seylan Adası, doğuda Hankov Şehri'ne (Çin) kadar devam eder.
	2.İklim Bölgesi	Sıcak hava şartları	Bornu, Kuzey Gana, Nijer Sahrası, Vedan, Tacuvin, ve Santariyen toprakları, Vahalar ve Mukattam Dağları, Ayzab sahrası, Kızıldeniz, Necd diyarı, Hayber, Necran, İran Denizi, Pakistan ve Hint diyarı, Kuzey Sicistan, Kabil toprakları, Keşmir, Uzak Hindistan, Saygon şehri (Çin).
ILIMAN İKLİMLER	3.İklim Bölgesi	Ilıman olmaya yakın ve 2. iklime yakın yerler sıcaktır.	Atlas Dağları, Fas, Cezayir, Tunus, Veddan toprakları, Berkik Sahrası, Mısır, Şam, Süveyş, Sina, Amanus Dağları, Doğu Akdeniz, Hicaz, Basra Körfezi, Bahreyn, Huzistan, Ekrad Dağları, Kirman ve Mekran ülkeleri, Kuhistan ve Gor illeri, Sicistan, Horasan, Ceyhun Nehri, bazı Türk illeri, Karluk diyarı, Tibet, Fergana, Kırgızlar, Altay ülkesi, Çin.
	4.İklim Bölgesi	En mutedil hava şartları	Cebelitarık Boğazı, Sardunya, Malta, Mora, Girit, Kıbrıs ve Sicilya adaları, Endülüs, Güney İtalya, Suriye ve Torosların bir kısmı, Alanya, Adana-Tarsus, Ermenistan'ın bir kısmı, Amanos dağlarının kuzey kesimleri, Humus, Antakya ülkesi, Diyarbakır, Cizre, Urfa, Mezopotamya, Irak, Deşti-i Lut Çölü, Harizm, Semerkant ve Buhara illeri, Taşkent, Fergana'nın bir kısmı, Kızılkum Çölü, Talas şehri, Yecüc ve Mecüc (Gog-Magog) Dağı
	5.İklim Bölgesi	Ilıman olmaya yakın ve 6. İklime yakın yerler soğuktur.	Kuzey Endülüs, Montemayor, Selemenke, Kastalya, Segovia, Leon, Burgos, Galicia, Gaskuniye, Prene Dağları, Cenova illeri, Alp dağları, Venedik Denizi, Güney Almanya, Ege Denizi, İstanbul, Anadolu, Ermenistan, Hazar Denizi, Aral ve Balkaş Gölleri, Türkeş ve Oğuzların ülkesi, Yecüc ve Mecüc ülkesinin bir kısmı
SOĞUK İKLİMLER	6.İklim Bölgesi	Soğuk hava şartları	Frenk diyarı, Saksonya illeri ve Briton ülkeleri, Normandiye illeri ve Felemenk diyarı, İngiltere'nin bir kısmı, Almanya ve Fransa arasında kalan bölge, Lehistan, Polonya İlleri, Karpat Dağı, Germanya Cesuliye toprakları, Rus illeri, Karadeniz, Sinop, Karadağ, Hazar toprakları, Türk kavimlerinden Şehrab, Peçenek, Hulun, Halaç, Kalaçlar, Hahşah, Kıpçak ve Türkeş toprakları, Volga Nehri'nin kaynağı, Yecüc ve Mecüc illerinin bir kısmı
	7.İklim Bölgesi	Aşırı soğuk hava şartları	İngiltere, Polonya'nın Kuzeyi, Norveç, Türk kavimlerin Kımazek toprakları, Tavast illeri, Reslan toprakları, Rus illeri, Tatar toprakları, Kumanlar ülkesi, Peçenek topraklarının bir kısmı, Başkırlar'dan kalan topraklar, Hıfşah illeri, Yecüc ve Mecüc illerinin bir kısmı,

Kaynak: İbn Haldun (2013, s. 226-258).

İbn Haldun, yukarıda Tablo 1'de görüldüğü üzere İlkçağ ve Ortaçağ coğrafyacıları gibi yeryüzünü yedi iklim bölgesine ayırmaktadır. Yukarıda yeryüzünün iklim bölgelerini detaylı olarak ele aldıktan sonra, bu iklimlerin umranla ilişkini ortaya koyar. Öncelikle her iklimin insan hayatını farklı şekillerde etkilediğini öne sürmüştür. Toplumların yaşam tarzı ve insanların biyolojik karakterleri, iklim koşullarından olumlu veya olumsuz yönde etkilenmektedir. Coğrafya literatüründe *coğrafi* (*çevresel) determinizm* olarak adlandırılan bu husus İbn Haldun'un en çok tartışılan görüşlerinden birisidir. Yeryüzünde umranın farklı seviyelerde görülmesinde ana etken çevresel koşullardır. Bu bağlamda yeryüzünde insanların, şehirlerin, gelenek-göreneklerin, dini inanışların ve tarımsal faaliyetlerin dağılışında görülen farklılıkların temel nedeni iklim yani çevredir. Özetle İbn Haldun'a göre insan karakterinin oluşmasında genetik faktörlerden ziyade yaşadığı coğrafi çevre etkilidir.

İbn Haldun'a göre iklimler arasında sıcaklık farklılıkları insanın karakterini ve insanların kültürel hayatını doğrudan etkiler. Çünkü yerkürenin güneyi aşırı sıcak olmasına karşılık kuzey tarafları ise çok soğuk bir iklime sahiptir. Ekvatordan ve kutuplardan orta enlemlere doğru sıcaklık ve soğukluk dereceleri tedricen azalır. Böylece orta enlemler ılıman bir iklime sahip olmasını sağlar. Orta enlemlere tekabül eden dördüncü iklim, umranın gelişmesi açısından en uygun hava şartlarına (ılıman bir iklime) sahiptir. Bu bakımdan, dördüncü iklimin güneyinde olan üçüncü iklim ve kuzeyinde yer alan beşinci iklimin, ılıman iklime yakın hava şartları olması beklenir. Üçüncü iklimin güneyindeki ikinci iklim ve beşinci iklimin kuzeyinde yer alan altıncı iklim, normalden uzak ve ılıman olmayan hava şartlarına sahiptir. Birinci iklimin çok sıcak olması ve yedinci iklimin ise çok soğuk olması itidalden (ılıman, orta hal) çok uzak bir durumdur (Tablo 1).

Sularla kuşatılan kara parçasının kuzey ve güney uç kesimleri umran için elverişli olmamasına rağmen, orta enlemlerde kıtanın batısından doğusuna doğru umran, aralıklı bir şekilde devam etmektedir. Diğer bir ifade ile olumsuz iklim koşullarından dolayı ekvator ve kutup bölgeleri yerleşmeye ve imara uygun değilken, kıtanın orta kısımlarında umrana elverişli alanlar geniş yer kaplar. Bu nedenle, umran, devletler ve şehirler genellikle bu alanlarda yoğunlaşmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İBN HALDUN'DA COĞRAFİ DETERMİNİZM

Yaşadığı dönemde fikirleri pek önemsenmeyen İbn Haldun, vefatından sonra bir süre unutulmakla birlikte 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı devlet adamları ve tarihçileri İbn Haldun'u yeniden keşfetmiş, düşünceleri Mukaddime'nin Türkçe tercümeleri ile yaygınlık kazanmıştır. Fikirleri, 19. yüzyıldan sonra batılı şarkiyatçıların da dikkatini çekmiş (Tomar, 1999, s. 8), bundan sonra İbn Haldun, birçok farklı disipline mensup araştırmacılar tarafından ele alınmıştır. Zira İbn Haldun, toplumsal ve tarihsel olayları çok boyutlu ele almış ve bunları izah ederken bütüncül-geniş bir bakış açısı ile yorumlamıştır. Bu durum İbn Haldun'u batılı düşünürlerden ayıran önemli özelliği olmuş, zira batılı düşünürler olayları sadece bir yönü ile açıklama yoluna gitmişlerdir (Çalık, 2015, s. 47). Bu anlamda İbn Haldun olayları, bir coğrafi bakış açısı yöntemi olan bütüncül yaklaşım ile izah etmiş, kendisinden asırlar sonra meydana gelen modern coğrafi bakış açısını ortaya koymuştur. Zira ileri de bahsedileceği üzere toplumsal ve biyolojik olguları hem coğrafi hem de kültürel yönüyle açıklamıştır.

Tez çalışmasının ana temasını oluşturan determinizm, "kâinatta olup biten her hadisenin maddi veya manevi sebeplerin zorunlu sonucu olduğunu ileri süren felsefi bir doktrindir" (Kutluer, 1994, s. 215). *Coğrafyada insan davranış ve etkinliklerinin doğal ortam tarafından tayin edildiğine dair görüş ve düşünce sistemi olan* (Atalay, 2013, s. 109) bu doktrin, bir dönem coğrafyanın modern anlamda kimlik kazanmasında önemli rol oynamıştır. Sebep-sonuç ilişkisi üzerine gelişen determinizm görüşünün coğrafyaya yansıması insan-çevre ilişkisi bağlamında olmuş ve çevresel determinizm şeklinde genel kabul görmüştür. Bir beşeri coğrafya terimi olarak coğrafi (çevresel) determinizm, genel anlamda çevresel faktörlerin insan faaliyetleri üzerinde etkili olduğunu savunan bir akımdır. Bu akım 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarına kadar Avrupa ve Amerikan coğrafyacıları arasında çok sayıda taraftar bulmuş; özellikle Friedrich Ratzel'in başını çektiği, Davis, Semple, Huntington ve Demolins gibi coğrafyacılar sayesinde de ilim âlemdeki etkisini artmıştır. Buna mukabil coğrafi determinizm, genel kabul gördüğü dönemde bile eleştirilere maruz kalmış ve 1930'lardan sonra da etkisini yitirmeye başlamıştır.

İbn Haldun, coğrafi determinizm görüşlerini açıkça yazdığı Mukaddime adlı eserinde; insan ve çevre etkileşimi, umran, devlet ve milletlerin dağılışı, göçebe ve yerleşik kültürlerin genel özellikleri, kır ve şehir hayatı, nüfus, meslek grupları, sanayi ve ticaret gibi çeşitli konuları coğrafi bakış açısı ile analiz etmiştir. İbn Haldun, bahsi geçen konuları delilleri ile birlikte ele almış ve bu durumu etkileyen coğrafi faktörleri de izah etmiştir. İbn Haldun, söz konusu eserde sadece beşeri hususları ele almaz, bu hususlara etki eden dış faktörleri de izah eder. Örneğin, yeryüzünün umran bölgelerini genel hatlarıyla inceler ve bu bölgelerde iklimsel faktörlerin insan ve umranın gelişimini etkilediğini öne sürer (İbn Haldun, 2013, s. 259-268). Çevresel determinizm olarak adlandırılan bu husus, İbn Haldun'un coğrafyacılar tarafından kabul görülmesinde büyük rol oynamıştır.

İbn Haldun’un çevrenin insan üzerindeki etkisi ile ilgili görüşleri, coğrafyacıların dikkatini çekmiştir. Örneğin Tanoğlu, İbn Haldun’u Ortaçağ İslam dünyasının büyük coğrafyacıları arasında saymış, siyasi coğrafya ile ilgili determinist görüşlerine yer vermiştir. İbn Haldun’un step - çöl kavimlerin ve imparatorlukların fiziki çevre ile münasebetlerine dair görüşlerine değinmiştir (Tanoğlu, 1969, s. 18). Tümertekin ve Özgüç, çevresel determinizm görüşünün coğrafyanın bilimsel kimlik kazandığı dönemden önce de var olduğunu ifade ederler. Örneğin Ortaçağ bilim adamları gibi İbn Haldun çevreyi, ırk ve kültürel farklılıkları ortaya koymak için bir araç olarak kullanıldığından bahseder. Söz gelimi medeniyetlerle iklim ve fiziki çevre koşulları arasında bir ilişki kuran İbn Haldun, hava şartlarının insanın karakteri ve devletlerin oluşumları üzerindeki etkisini araştırmıştır. Tümertekin ve Özgüç’e göre, İbn Haldun’un söz konusu görüşleri ile çevreci determinizm akımı üzerinde etkili olmuştur. Adı geçen coğrafyacılar, İbn Haldun’un determinist görüşlerinden birkaçını örnek verir. Mesela İbn Haldun’a göre fiziki çevre koşulları insanları, toplumları ve siyasi oluşumları bir arada yaşamaya zorlayarak, medeniyetin orta kuşaklarda yer aldığını savunmuştur (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 47-48, 200). Aynı zamanda İbn Haldun, iklimin karakter ve davranış üzerinde etkili olduğunu ve ırki farklılıkları belirlediğini öne sürmüştür (Tümertekin, 1978, s. 10).

İbn Haldun'u Ortaçağ İslam dünyasının en büyük toplum bilimcisi olarak nitelendiren Doğanay ve Sever (2013, s. 15) İbn Haldun'a göre başta iklim olmak üzere çevresel koşulların insanın fiziki görünüşleri ve davranışlarını etkilediğini aktarmışlardır. İbn Haldun'u tarihçi, düşünür, toplum bilimci ve coğrafyacı olarak tanımlayan Doğanay ve Doğanay, İbn Haldun üzerinde en çok duran Türk coğrafyacılarındandır. Adı geçen yazarlar, İbn Haldun'un önemli bir coğrafyacı olduğunu vurgulayarak, bazı coğrafi görüşlerini (çevre-insan ilişkisi, şehir coğrafyası, siyasi coğrafya, sanayi ve ticaret coğrafyası) kısa örneklerle açıklamışlardır. Özellikle İbn Haldun'un insan ve çevre etkileşimi ile ilgili determinist görüşlerine yer ayırarak, insanın bedensel yapısı ve ahlakı ile iklim arasında kurduğu ilişkiden bahsetmişlerdir (Doğanay ve Doğanay, 2014, s. 123-124).

Amerikalı coğrafyacı Alexander, İbn Haldun'un Ortaçağ'ın en önemli tarihi coğrafyacısı olduğunu belirtmekle beraber, coğrafyanın önemli konularından olan fiziki çevre ve kültür arasında ilişkiyi araştıran ilk kişi olduğunu vurgulamıştır (Alexander, 2005; s. 415-416). Glassner ve Fahrer, İbn Haldun'un İslam dünyasının en iyi gözlemci ve üretken yazarlardan birisi olduğunu; fiziki çevre ile siyasi yapı, şehir, meslek ve kabileler arasında kurduğu ilişkisinden söz eder (Glassner ve Fahrer, 2004, s. 4-5). Gümüşçü, İbn Haldun'un sosyolog olmanın yanında iyi bir coğrafyacı olduğunu belirtir. İbn Haldun'un determinist kişiliği üzerinde duran Gümüşçü, doğal ortam ve insan etkileşimi hakkındaki görüşlerine değinmiştir. Bu bağlamda İbn Haldun'un Mukaddime'sinde geçen coğrafi determinizmle ilgili örnekler vermiştir (Gümüşçü, 2014, s. 318-319). Fekadu, bir çalışmasında çevresel determinizm ve posibilizm akımlarının genel bir literatür taramasını yapmıştır. İbn Haldun'un çevresel determinizmin önemli taraftarlarından biri olduğunu ve buna iklim ile insanın ten rengi arasındaki ilişkisini örnek göstermiştir (Fekadu, 2014, 136).

İbn Haldun'un coğrafi determinizm görüşlerine birçok sosyal bilimci atıfta bulunmuştur. Örneğin İbn Haldun'un coğrafi görüşlerini müstakil bir çalışmada ele alan Fındıkoğlu, özellikle İbn Haldun'un yedi iklim sınıflandırması üzerinde durarak, bu iklimleri umrana elverişlilik bakımından incelemiştir. Yazar, umran ve medeniyete elverişli ılıman iklimler ile elverişli olmayan aşırı soğuk-sıcak iklimleri İbn Haldun'un

bakış açısı ile tekrar ele almıştır. İbn Haldun'un iklim şartları ve insan karakteri üzerindeki görüşlerine değinen Fındıkoğlu, İbn Haldun'un ırk anlayışının biyolojik olmanın ötesinde coğrafi olduğunu ifade etmiştir. Zira İbn Haldun'a göre ırk, coğrafi çevre şartlarına göre ortaya çıkan bir olgudur. Yazar, İbn Haldun'un insanların ten renklerinin siyah veya beyaz olmasının tabii şartların bir sonucu olduğu görüşünden bahsetmiştir (Fındıkoğlu, 1940, s. 49-59). Başka bir çalışmada Ülken ve Fındıkoğlu, İbn Haldun'un *Batlamyus Coğrafya Mektebi'nin* bir talebesi olduğunu ve coğrafyacı sıfatı ile iklim, beslenme ve ahlak arasında kurduğu ilişkiden bahsetmiştir. Ayrıca yazar, İbn Haldun'un coğrafi ve iktisadi olaylarda bir takım determinist görüşler içerisinde olduğunu yazmıştır. Bu anlamda İbn Haldun'u Montesquieu'nün müjdecisi olarak tanımlamışlardır (Ülken ve Fındıkoğlu, 1940, s. 71-80, 145, 151-152). Ayrıca çevre, iklim, insan ve toplum ilişkileri üzerinde duran İbn Haldun ile birlikte Ratzel, le Play, E. Demolins ve E. Huntington gibi batılı beşeri coğrafyacılar; coğrafyacı sosyologların mensubu oldukları coğrafya ekolüne yakındırlar (Günay, 1986, s. 83). Bu bağlamda tabiat-insan ekseninde oluşan coğrafyacı ekol, Batlamyus'tan İbn Haldun'a ve batılı deterministlere kadar gelişen bir süreç izlemiş ve bilim dünyasında oldukça etkili olmuştur.

Avrupalı sosyologlar, sosyal hayattaki determinizmi, yani toplumsal hayattaki bazı olayların bir takım değişmez kurallara tabi olduğu fikrini ilk defa İbn Haldun'un ortaya attığını yazmışlardır (Uludağ, 2013, s. 115). Kızılçelik'e göre sosyoloji biliminin dayanağı ve kaynağı coğrafyadır. Zira birçok coğrafyacı sosyolojinin gelişmesinde katkıda bulunmuştur. Bunlardan birisinin de Ortaçağ'da yaşamış olan İbn Haldun olduğunu belirten Kızılçelik, İbn Haldun'un coğrafi görüşlerine değinmiştir (Kızılçelik, 2006, 139-144). Nitekim coğrafi görüşleriyle İbn Haldun, sosyolojide coğrafyacı ekolünün ilk temsilcisi olarak görülmektedir. İbn Haldun'un determinist görüşlerine değinen Alptekin, İbn Haldun'u sosyolojide ilk belirgin coğrafyacı determinist olarak ele almaktadır (Alptekin, 2013, s. 80). Öte yandan İbn Haldun'un katı bir determinist olmadığı, insanın rolünü fiziki coğrafya şartlarında üstün tuttuğunu ifade eden çalışmalar da bulunmaktadır (Dönmez, 2002, s. 136). Bu bağlamda İbn Haldun'un coğrafi determinizm görüşlerine değinenler olduğu gibi, O'nun salt bir determinist olmadığını düşünenler de bulunmaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse, İbn Haldun'la ilgili yapılan

çalışmalar gözden geçirildiğinde İbn Haldun'un coğrafyacı bir kimliği olduğu ve başta coğrafyacılar olmak üzere sosyal bilimciler bu kimliği ön plana çıkarmaktadır.

3.1. MODERN COĞRAFYADA DETERMİNİZM

Coğrafya bilim tarihinde insan ve çevre ilişkisini açıklamak adına birçok görüş ortaya atılmıştır. Bu görüşlerden çevresel determinizm, ortaya atıldığı günden beri üzerinde çok tartışılan fikirlerden birisi olmuştur (Tümertekin, 1990, s.25-37). Bazı coğrafyacılar insan ve çevre etkileşiminde, insanın yapıcı ve tahrip gücünü savunurken, diğer yandan bazıları çevrenin insan faaliyetlerini kontrol ettiğini ileri sürmüşlerdir.

Tümertekin'e göre çevresel determinizm akımının temel felsefesi, insanın hayatının büyük ölçüde fiziki çevre koşullarına bağlı olarak şekillendiği ve bu anlamda diğer organizmaların birbirine benzediği görüşüdür. Başka bir ifade ile coğrafyada determinizm, insanın hayat mücadelesinde başarılı olabilmesi için doğanın kanunlarına uyum sağlaması gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda deterministlere göre coğrafyanın konusu, insanın fiziki ortama tepki gösterme yöntemlerini araştırmak olduğunu iddia ederler. Böylece yeni bir ortama giren insanın fiziki çevreye tepkisi önceden tahmin edilebilirdi (Tümertekin, 1990, s. 25). Bu itibarla deterministler, insan yapısının ve beşeri faaliyetlerin doğanın bir takım değişmez kurallarına göre şekillendiği, aynı zamanda insanın diğer canlılar gibi bazı tabii kanunlara tabi olduğunu savunmuşlardır.

Tarihsel olarak determinizm görüşü çok eskilere dayanır. Teknolojinin henüz gelişmediği ilk dönemlerde, insan-çevre ilişkisinde çevrenin ağırlığı söz konusuydu. Nitekim tarih ilminin kurucusu sayılan Herodot'un; Mısır'ın Nil'in bir armağanı olduğunu ifade etmesi, fiziki çevrenin insan üzerindeki etkisinin İlkçağ düşünürleri tarafından da fark edildiğini göstermiştir (Herodot, 1973, s. 133). Ayrıca İlkçağ coğrafyasının ilk temsilcilerinden olan Strabon, *Geographica* adlı eserinde; ova, sahil ve ılıman iklimlerin yaşandığı bölgelerde ikamet eden toplumların daha uygar ve uysal olmasına karşın, dağlık ve yüksek bölgelerde yaşayan insanların ise uygarlıktan geri ve kaba olduklarını belirtmiştir. Strabon'a göre dağ yaşamı uygarlığın ilk aşamasını temsil ederken, ova ve kıyılar daha sonraki aşama manasına gelmekteydi. Bu bakımdan

dağlardan aşağıya (ova ve denizlere) doğru hareket, uygarlık ve yaşam tarzındaki birtakım değişimleri işaret etmeydi (Strabon, 2000, s. 110-111).

Modern anlamda coğrafi determinizm, coğrafyanın akademik manada kimlik kazanmasından sonra etkili olmuştur. Nitekim çevresel determinizm ile ilgili akademik çalışmaların artmasıyla beraber, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında çevreci görüş, bazı batılı coğrafyacılar tarafından kabul görmeye başlamıştır. Özelikle Alman ve Amerikan coğrafyacılar, çevresel determinizm akımından en fazla etkilenen coğrafyacılar olmuş, bu coğrafyacılar yeryüzünde insan faaliyetlerinin çevre tarafından kontrol edildiğini savunmuşlardır.

Çevresel determinizm fikri, Darwin'in evrim teorisinden etkilenmiş ve coğrafya araştırmalarına ve coğrafi anlayışa ilham kaynağı olmuştur. Böylece Darwin'in fikirleri coğrafya bilimine tatbik edilmeye başlanmıştır (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 193-199). Coğrafi determinizm, özellikle Alman coğrafyacıları tarafından siyasi coğrafya çalışmalarına tatbik edilmeye başlanmıştır. Alman coğrafya ekolünden etkilenen ilk dönem Amerikalı coğrafyacılar, çevrenin insan yapısını ve birtakım faaliyetlerini etkilediğini ileri sürmüşlerdir.

Modern beşeri coğrafyanın kurucusu Ritter'e ve fiziki coğrafyanın kurucusu kabul edilen Humboldt'a göre beşeri coğrafyacılar, çevre ve insan ilişkini anlama hususunda doğa bilimlerinden faydalanmalıdır (Rubenstein, 2011, s. 24). Ritter'e göre beşeri coğrafyanın asıl konusunun insan ve çevre arasındaki ilişki oluşturur. Ancak Ritter, insan ve çevre etkileşiminde herhangi bir tarafın hâkimiyetini kabul etmez (Doğanay, 2014, s. 21-29). Bununla beraber Ritter'e göre Türkmenlerin küçük ve çekik gözlü, göz kapaklarının şişkin olması çöl koşullarının organizma üzerinde açık bir etkisidir (Semple, 1911, s. 36). Bu itibarla Ritter, her ne kadar salt bir determinist olmasa da çevrenin insan üzerindeki etkisini vurgulayan görüşlere sahiptir.

Determinizm akımı Ratzel'in (1844-1904) coğrafyada yaptığı çalışmalarla büyük hız kazandı. İki ciltlik *Antropogeographie* adlı eserinde, fiziki çevrenin insan üzerindeki tesirini ortaya koymuştur. İnsanların yeryüzünde grup oluşturma biçimlerini, bu grupların yeryüzünde dağılışını ve göçlerini inceleyen Ratzel, genetik oluşumları bir

tarafa bırakarak insanı dış çevreye bağlı olarak ele almıştır. İnsanı fiziki çevrenin bir ürünü ve tabiatın etkisinde hayatını idame eden bir canlı olarak gören Ratzel, insanın fiziki çevrenin kurallarına boyun eğdiği sürece hayat mücadelesinde başarılı olabileceğine inanmaktadır (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 193-199).

Ratzel, çevresel determinizm görüşünü açıkça savunduğu *Politische Geographie* isimli eserinde, çevre ile siyasi birimler arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Söz konusu eserinde Ratzel, devleti canlı bir organizma gibi ele almıştır. *Organik Devlet Teorisi* olarak bilinen görüşe göre devlet bir canlı gibi doğar, gelişir, yaşlanır ve ölür. Böylece Ratzel, devletlerin gelişmelerini devam ettirmeleri için yeni sahalar kazanmayı, bunun bir biyolojik zorunluluktan kaynaklandığını savunmuştur (Akengin, 2013, s. 37). Bu bağlamda Ratzel, insanın diğer canlılar gibi fiziki çevrenin kanunlarına göre hayatını sürdüren bir varlık olarak görmüş, insan karşısında çevrenin üstünlüğü savunmuştur. Ratzel aynı zamanda çevresel determinizm fikrini siyasi ünitelere tatbik etmiş, bu görüşleri coğrafya camiasında büyük yankı uyandırmış, görüşleri ilk dönem Amerikalı ve diğer Avrupalı coğrafyacılar tarafından büyük ilgi ile takip edilmişti.

Çevreci determinizm görüşü 1920'lerden önce Amerikalı coğrafyacılar tarafından büyük ilgi görmüş ve yaygınlık kazanmıştır. Amerikalı coğrafyacılar Davis (1850-1934), Semple (1863-1903) ve Huntington (1876-1947) gibi coğrafyacıların determinizmin gelişmesinde büyük katkıları olmuştur. Söz konusu coğrafyacıların çalışmalarıyla çevresel determinizm, Amerika'da çok sayıda taraftar kazanmış ve böylece yaygınlık kazanmıştır.

Amerikalı determinist coğrafyacılardan biri de Davis'dir. Amerikan Coğrafyacılar Birliği'nin ilk başkanı olan Davis, ilk dönem coğrafyacıların büyük çoğunluğu gibi Ratzel'in fikirlerinden etkilenerek insana karşı çevrenin üstünlüğünü savunmuştur (Arı, 2005, s. 4). Semple çevresel determinizm akımın İngiltere ve ABD gibi İngilizce konuşan ülkelerde etkili olmasında rol oynadı. Ratzel'den etkilenen Semple, *Influences of Geographic Environment* (1911) adlı kitabında fiziki çevrenin insan üzerindeki etkisini örneklerle açıklamıştır. Nitekim söz konusu eserin giriş cümlesi "İnsan yeryüzünün bir ürünüdür (Semple, 1911, s. 1)." diye başlaması Semple'ın determinizm görüşünü açıkça yansıtmaktadır. Ayrıca kuzey yarımkürenin ılıman

kuşağında, mevsimlerin düzenli olması sayesinde ekonomik ve kültürel gelişme sağlanmıştır. Zira ılıman kuşakta yaşayan insanlar enerjik, tedbirli, ciddi, düşünceli, dikkatli ve atılgan olması bunda etkili olmuştur. Oysa Semple'e göre ekvatoral bölgelerde insanlar, zelil, uyuşuk, bayağı ve barbar olduklarından ekonomik ve sosyal gelişmeyi engellemiştir. Aynı şekilde kutuplarda da insan hayatı olumsuz manada etkilenmiş; burada yaşayan insanlar tarihte etkili olamamışlardır (Elliott, 1979, s. 251). Bunda etkili olan temel etmen başta iklim olmak üzere çevresel koşullardır.

Çalışmalarında determinizmi savunan Amerikalı coğrafyacılardan biri de Huntington'dur. *Civilization and Climate* (1915) adlı eserinde ise medeniyetlerin gelişimi ile iklimsel vakalar arasındaki münasebeti ortaya koymuştur. Huntington'a göre iklimde yaşanan değişimler, medeniyetlerin gelişmesi veya yok olma sürecinde önemli oranda etkili bir faktördür. Medeniyetlerin ancak uygun klimatik koşullarda gelişebileceğini savunmuştur. Ayrıca hava sıcaklığının insan enerjisi üzerinde önemli ölçüde etkili olduğunu ve mevsimlere bağlı olarak insanın çalışma hızının değiştiğini ifade etmiştir (Huntington, 1915, s. 218-219). Determinist görüşlerine ek olarak kendi geliştirmiş olduğu teorilerini medeniyetlerin yükseliş ve çöküşlerinin açıklamasında kullanmıştır. Teorisini desteklemek amacıyla, Ortadoğu, Orta Asya ve Maya medeniyetlerinin iklim değişikliği nedeniyle yok olduklarını savunmaktaydı (Tümertekin, 1990, s.25-37). Bu bakımdan Huntington'a göre iklim insan üzerinde etkili olduğu gibi medeniyetlerin gelişim süreciyle yakından ilgilidir.

Fransız coğrafyacı Demolins (1852-1907) gibi coğrafyacılar da determinizmin görüşünü kesin ifadelerle savunmuştur. Nitekim Demolins, steplerin insanın yaşam tarzını şekillendirdiğini ve step bölgelerde yaşayan toplumların atlar sayesinde kültürel birlik oluşturduğunu ileri sürmüştür. Demolins, ataerkil aile yapısının steplerin genel bir özelliği olduğunu, aynı zamanda göçebe hayvancılıkla uğraşan insanların sık sık yer değiştirmelerinden dolayı tüketilen gıda, iş ve toplum yapısının değişime uğradığını savunmuştur (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 199). Bu bakımdan insan hayatını değiştiren temel etkenin hayvancılık olduğunu vurgulayan Demolins, dolaylı olarak iklimin etkisine değinmiştir. Bu durumun toplumların etkileşiminde ve kültürel birliğin sağlaması açısından büyük önem taşıdığını ifade etmektedir.

Coğrafi determinizm bazı coğrafyacılara göre sadece bir teoriden ibaretti. Glassner – Fahrer'e göre bunun nedeni, bazı coğrafyacılara göre determinizmin hiçbir zaman somut delil ve deneylerle desteklenmemiş olmasıdır. Bu sebeple 1920'lerden sonra yavaş bir şekilde eleştirilmeye başlanan çevresel determinizm, 1930'ların sonlarına doğru bu eleştiriler yoğun bir şekilde artmış ve nihayetinde 1950'ler ise "determinist" terimi neredeyse aşağılayıcı ve küçümseyici bir anlam kazanmıştı (Glassner - Fahrer, 2004, s. 54-55). Bu nedenle bir zamanlar yaygın bir görüş haline gelen coğrafi determinizm, 20. yüzyıl ortalarından itibaren akademik coğrafya çalışmalarında pek önemsenmeyen bir görüş olmuştur. Nitekim gelişen teknolojik yenilikler sayesinde insanın doğa karşısında yapıcı ve tahrip edici gücü bunda etkili olmuştur.

Coğrafi determinizm, insan karşısında çevrenin üstünlüğünü savunan bir fikir olmuştur. Buna göre çevre, insanların beden ve zihin yapılarını kontrol etme gücüne sahiptir. Bu bağlamda insanı pasif bir varlık olarak gören coğrafi determinizm, doğanın insanı şekillendirdiğini ileri sürmektedir. Ancak yeryüzünde benzer fiziki çevre koşullarına sahip bölgelerde yaşayan toplumların farklı kültürel özelliklere sahip olmaları, çevresel determinizm fikrinin eleştirilmesine neden olmuştur. Nitekim çevresel determinizme göre insan doğanın bir ürünü olup, benzer çevre koşullarında insan açısından benzer durumların ortaya çıkması gerekirdi. Oysa yeryüzünde benzer fiziki çevre koşullara sahip bölgelerin farklı beşeri özelliklere sahip olması, determinizme yöneltilen eleştirilerden birisi olmuştur. Öte yandan fiziki çevrenin insanın bazı faaliyetlerini şekillendirdiği doğrudur. Ancak bu şekillendirmenin mutlak manada olmadığı da açıktır. Zira insan, ihtiyaçları, gelenekleri ve sahip olduğu teknolojik imkânları ölçüsünde bu sınırlamaları izale edebilir. Çünkü insan, sahip olduğu bilgi birikimi nispetinde çevreyi şekillendirir ve ondan faydalanır.

3.2. İBN HALDUN'UN DETERMİNİZM ANLAYIŞI

İbn Haldun'un determinizm anlayışının özünde İslam[26] bulunmaktadır. Zira Kur'an ve İlkçağ düşünürleri çevre ve insan ilişkisini sıklıkla vurgu yapmış, insanı kâinatın küçük bir cüz'ü olarak göstermiştir. Aynı zamanda İbn Haldun'dan önce yaşayan Kindî, Mesudî ve Gazzali gibi düşünürler eserlerinde tabiat ve insan ilişkisini ele almışlardır. İbn Haldun'un adı geçen İslam düşünürlerinden temel farkı çevre ve insan ilişkini sistemli ve ayrıntılı olarak ele almış olmasıdır (Turgut, 2013, s. 176-180). Öte yandan determinizm, İslam tarihinde ve batı da bir hayli tartışma konusu olmuştur. İslam bilim tarihinde illiyet olarak bilinen determinizm fikri, bazı İslam filozofları tarafından felsefi bir doktrin olarak alındığı gibi dini boyutu olan bir mesele olmuştur. Bazı İslam âlimleri determinizmi kader ile ilişkilendirmiş (Kutluer, 1994, s. 215-220), diğer yandan Ortaçağ İslam coğrafyacılarından İbn Haldun gibi bilginler bu görüşü coğrafi anlamda kullanmıştır. Çünkü İbn Haldun, toplumsal olayları illiyet (nedensellik) kanunu ve determinizm ile izah etmiştir (Tomar, 2006, s. 18).

İbn Haldun'u determinist yapan birçok görüşü vardır. Zira İbn Haldun'a göre insan, çevresi ile bütünleşmiş, yaşadığı coğrafyanın iklimi ve yeryüzü şekillerinden doğrudan etkilenmiştir. Yani insan, bedenen ve ruhen fiziki çevre tarafından şekillenmiştir. Nitekim İbn Haldun, insanı yalnız bir olgu olarak değil, coğrafi çevresi ile birlikte ele alır. Mukaddime'de insanı konu alan birçok görüşünde bu yaklaşımın örneklerine rastlamak mümkündür. Söz gelimi İbn Haldun'a göre coğrafya, insanın ten rengini, ahlakını ve beden yapısını şekillendirmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 259-267).

Çevresel determinizmi savunan coğrafyacılara göre iklim, insanların karakter ve davranışlarını yönlendirmekte, aynı zamanda renk ve fiziki görünüşlerini etkilemektedir. *Klimatik kontrol* olarak bilinen bu anlayışın tarihi eskidir. Nitekim Ortaçağ coğrafyacısı olan İbn Haldun, yeryüzünü yedi iklim bölgesine ayırmış, insanla ilişkisine dikkat çekmiştir (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 200-206). Demircioğlu'na göre bu yaklaşım, bir coğrafyacı olarak İbn Haldun'un orijinalliğini oluşturmaktadır (Demircioğlu, 2013,

[26] Mesela Kur'an-ı Kerim'in A'raf Suresi'nin 34. ayetinde - *Her milletin belli bir eceli vardır. Onların eceli geldi mi, ne bir an geri kalabilirler, ne de öne geçebilirler* - toplumları bir canlı organizma gibi gören bir ifade yer almaktadır. Not: Söz konusu ayet, Diyanet işleri mealine göredir.

68). Fındıkoğlu ve Ülken'e göre İbn Haldun, çevresel etkiler arasında iklimin etkisini birinci sıraya koymuştur. Çünkü iklim, bir kavmin şekillenmesinde en büyük etkendir (Ülken ve Fındıkoğlu, 1940, s. 72,138). Zira aynı iklimlerde yaşayan toplumlar fiziki ve manevi açıdan olduğu gibi karakter özellikleri bakımından da benzer özellikler taşımaktadır. İbn Haldun'a göre insanların fiziki ve ahlaki özellikleri ile bulundukları iklim bölgesi arasında doğrudan bir münasebet bulunmaktadır. Bu bağlamda iklim şartlarının insan tabiatı üzerindeki etkisini ileri sürmesi, en önemli determinist görüşü olmuştur. Zira İbn Haldun'a göre iklim şartları insanları fiziksel, ruhsal ve ahlaki açıdan etkilemekle beraber, bir beşer ürünü olan umran, devlet, şehir ve kasabaların dağılışını ve gelişimini belirlemektedir. İbn Haldun, toplumların dini yapısını iklimin sıcak ve soğuk olmasıyla açıklamış, bu bağlamda peygamberlik müessesinin dağılışını iklim şartlarına bağlamıştır. Ayrıca İbn Haldun, coğrafi konumun insan yapısına etkisini ileri sürmüş, bölgenin insanı ruhsal açıdan etkilediğini savunmuştur. Bu bakımdan ova, yayla, dağ ve sahil kesimde yaşayan insanlar arasında ruhsal, fiziksel ve ahlaki açıdan birtakım farklılıkların olduğunu ileri sürmüştür. Fakat İbn Haldun, söz konusu farklılıkların oluşmasında coğrafi konuma bağlı olarak hava sıcaklığında görülen değişimi esas almıştır (İbn Haldun, 2013, s. 259-267).

İbn Haldun'u determinist yapan başka bir görüşü de beslenme türünün insanı fiziksel, ruhsal ve ahlaki açıdan etkilediğini öne sürmesidir. Nitekim İbn Haldun'a göre vücuda alınan gıda ile insanın fiziki ve zihinsel yapısı arasında sıkı bir ilişki vardır. Bu bakımdan gıda maddesi bakımından verimli ovalarda yaşayan, kırlarda yaşayan göçebeler ve şehirde ikamet eden insanlar arasında bolluk ve beslenme rejimi açısından farklılıklar gözlemlenmektedir. Beslenme alışkanlığında görülen söz konusu farklılıklar, insanların vücut yapılarına, zihinlerine ve mizaçlarına tesir etmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 269-274).

İbn Haldun'a göre hayatın her alanında bir değişim ve başkalaşma söz konusudur. O'na göre âlemin, milletlerin durumu, cemiyetlerin âdet ve görenekleri, ülke, devlet ve şehirlerin durumu istikrarlı bir yol izlemez. Bu açıdan tarihi olaylar ve beşerî haller zamanla değişime uğrar ve halden hale girer. Ancak İbn Haldun'a göre bu değişimler ve başkalaşımlar rastgele meydana gelen durumlar değildir. Bilakis, âlemdeki

değişim ve başkalaşımlar belli yasalara göre hareket etmektedir. Diğer bir deyişle sosyal ve siyasi hayatta meydana gelen değişim ve dönüşümleri etkileyen kanun ve kaidelerin aynıdır. Nitekim İbn Haldun söz konusu durumu şu şekilde izah eder;

"Çağların değişmesi ve günlerin geçmesi ile millet ve kavimlerin hallerinin de değişeceği hususunun dikkatten kaçması tarihte vaki olan (ve gözden kaçan) gizli hatalardandır. Bunun sebebi şudur: Milletlerin ve âlemin ahvali, cemiyetlerin âdetleri ve dindarlıkları bir tek vetire (süreç) ve istikrarlı bir yol üzere devam etmez. Bu cihet günler ve zamanlar geçtikçe vukua gelen bir değişiklik ve bir halden diğer hale intikalden ibarettir. Nitekim bu husus (ve değişiklik) şahıslarda, vakitlerde ve şehirlerde de mevcuttur. Ülkelerde, bölgelerde, zamanlarda ve devletlerde de durum böyledir (İbn Haldun, 2013, s. 190)."

İbn Haldun'un yukarıdaki ifadeleri, determinist görüşten etkilenen ve İngiliz coğrafyacıların başında gelen Fairgrieve'in "Tüm dünya bir sahnedir" sözünü anımsatmaktadır. Bu cümle şu anlama gelmektedir; dünya bir sahne insan ise sadece birer oyuncudan ibarettir. Tümertekin'e göre Fairgrieve bu ifadeyi, dünya tarihinin coğrafi koşul ve olaylarla nasıl kontrol edildiğini açıklamak için kullanmıştır (Tümertekin, 1990, s. 30). Bu hususta İbn Haldun ve Fairgrieve'nin beşeri ve tarihi olayların önceden belirlendiğini ve belli kurallara göre hareket ettiğini, insanın ise buna müdahale etme gücünün olmadığını savunması bakımınındın benzerlik göstermektedir.

İbn Haldun'a göre insan, yaşadığı çevreye göre şekil alır. Bir ortamda uzun süre yaşayan toplumlar, çevrenin fiziki şartlarından etkilenir ve buna uyum sağlamaya çalışır. Söz gelimi, verimsiz topraklarda yaşayan insanlar, geçim zorluğuyla birlikte birçok sıkıntıya maruz kalır. Söz konusu insanları bu duruma yönelten zaruri sebeplerdir. Örneğin, bedevi Arapları sahrada yaşama sevk eden temel etken develerdir. Çünkü çöl koşullarına uyum sağlamış olan develer, çöl bitkileri ile beslenmektedir. Bu bakımdan uzun süre çöllerde yaşamalarından dolayı, çöl şartları bedevilerin adet ve alışkanlıkları haline gelmiş, bu durum onların doğasına ve huylarına işlemiş ve onları vahşileştirmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 336). Daha önce bahsedildiği gibi, coğrafi determinizmin en önemli temsilcilerinden biri olan Demolins de İbn Haldun'un söz konusu görüşlerine benzer fikirler ortaya koymuş, step bölgelerinde atlar sayesinde kültürel birliğin sağlandığını

savunmuştur (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 199). Bu bakımdan İbn Haldun ve Demolins, hayvancılığın toplumsal şekillenme üzerinde etkili olduğunu ifade etmişlerdir.

İbn Haldun'a göre insan yaşadığı çevrenin koşullarına uyum sağlamış ve çevre onun adet ve alışkanlıklarını şekillendirmiştir. Ya da farklı beslenme tarzı ve alışkanlığına sahip şehirli ve göçebe toplumlar arasında, fiziksel ve zihinsel farklılıklar gözlemlenmiştir. İşte bu nedenle İbn Haldun, insanın adetlerinin bir ürünü olduğunu öne sürmüştür (İbn Haldun, 2013, s. 700). İbn Haldun'dan yaklaşık beş asır sonra yaşayan determinist coğrafyacı Semple da bu konuya değinmiş, insanın çevrenin bir ürünü olduğunu savunmuştur. Çünkü Semple'a göre tabii çevre insanın beslenmesine, düşüncesine, bedenine ve arzularına yön vermiştir (Semple, 1911, s. 1). Bu hususta İbn Haldun ve Semple, determinist bir yaklaşım içerisinde olmuş, çevre ve alışkanlıkların insan üzerindeki tesirine dikkat çekmişlerdir.

Başka bir ifade ile insan bedeni ve ruhu, yakın çevresi ile ilişkilidir. Çevre, insana sağladığı imkânlar ölçüsünde insanı değiştirir. Bu bağlamda İbn Haldun'a göre insanın ahlaki ve psikolojik özellikleri genetik olmayıp, bilakis çevre ile girdiği etkileşimden kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan insanın mahiyetini çok iyi bilen İbn Haldun, insanın coğrafi çevre ile girdiği etkileşimden nasıl bir sonuç çıkacağını çok iyi tahmin edebilmektedir. Modern coğrafi düşüncede coğrafi determinizm (çevresel determinizm) olarak ifade edilen bu anlayış, İbn Haldun'un coğrafi anlamda ortaya koyduğu önemli görüşüdür. Netice itibariyle, İbn Haldun'a göre iklim ve gıdanın insan üzerinde etkili olması, O'nu bir determinist yapan iki önemli görüşüdür. Bu nedenle coğrafyacılar eserlerinde, genellikle İbn Haldun'un söz konusu determinist fikirlerine vurgu yapmışlardır.

3.3. İKLİMİN İNSAN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

İbn Haldun, yeryüzünün yarısının su ile kaplı olduğunu ifade etmiştir. Suları çekilen kısmın (ana karanın) daire şeklinde olup ve Bahr-i Muhit denilen büyük okyanusla çevrildiğinden bahseder. İbn Haldun, ana karanın içine sokulmuş iki önemli su kütlesi olan Akdeniz ve Hint Okyanusu'ndan söz etmiştir. İbn Haldun'a göre Güney Yarımküre, boş sahalardan ve çok az mamur alanlardan oluşmaktadır (İbn Haldun, 2013,

s. 217-222). İbn Haldun, ekvator çizgisinden başlayıp kuzey kutuplara kadar olan yeryüzünün bu bölümünü yedi iklim bölgesine ayırmaktadır. Bölge sınırları içerisinde olan dağ, akarsu, göl gibi fiziki coğrafya özeliklerinde bahsettiği gibi bu bölgelerde yaşayan kavim ve milletleri, umran, şehir ve devletleri konu alır. Bu bakımdan İbn Haldun'un yedi iklim bölgesi adı altında yaptığı tasnif aslında dünyanın bölgesel coğrafyası niteliğindedir. İbn Haldun'un iklim bölgesi, günümüz modern bilimde ekolojik çevre tabiri ile karşılık bulmaktadır (Günay, 1986, s. 83). Ayrıca İbn Haldun yedi iklim bölgesinde hava ile gıda, maneviyat, insan bedeni, ahlakı ve seciyesi arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir (Ülken ve Fındıkoğlu, 1940, s. 72). Bir eğilim olarak doğanın insan üzerindeki determinasyonunu karakterize eden iklimci düşünceye sahip olan İbn Haldun, eserinde başta iklim olmak üzere, coğrafi etmenlerin toplumsal hayat ve milletlerin kaderleri üzerinde etkili olduğunu yazar (Öztürk, 2008, s. 198). Bu bağlamda İbn Haldun'un yedi iklim bölge sınıflandırması birçok açıdan coğrafi bir çalışma olarak nitelendirilebilir.

İbn Haldun, sıcaklığı baz alarak yedi iklim bölgesini üç ana kategoriye ayırmaktadır. Bunlardan ilki ekvator çizgisinin hemen kuzeyinden itibaren başlayan birinci ve ikinci iklim bölgeleridir. Bu iklim bölgelerinde hava çok sıcak ve güneş ışınları geniş açıyla düşmektedir. Birinci iklim, ikinci iklim bölgesinden daha sıcaktır. Üçüncü, dördüncü ve beşinci iklim bölgeleri de ılıman iklim grubunu oluşturmaktadır. Söz konusu iklim bölgeleri orta enlemlerde yer almalarından dolayı ılıman hava şartlarına sahiptir. Bilhassa dördüncü iklim bölgesi en mutedil iklim şartlarının görüldüğü bölgedir. Son olarak, altıncı ve yedinci iklim bölgeleri ılıman iklim bölgelerinin kuzeyinde yer almakta ve karaların en kuzey noktasına kadar devam etmektedir. Kuzey iklim bölgelerinde ve özellikle yedinci iklim bölgesinde aşırı soğuk hava şartları görülür.

İbn Haldun, yeryüzünü yedi iklim bölgesine ayırmış ve bunların insan doğasıyla ilişkisini incelemiştir (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 206). İbn Haldun tabiat ve insan bağlamında, yedi iklim bölgesini esas itibariyle üç grupta ele almıştır. Birinci grupta umrana elverişli olan 3. 4. ve 5. iklim bölgeleri yer almaktadır. Bu iklim bölgeleri, insan doğasına en uygun hava şartlarına sahiptir. Diğer yandan 2. ve 6. iklim bölgeleri nispeten umrana elverişli ve insan doğasına uygundur. Güneydeki 1. ve kuzeydeki 7. iklim bölgesi

ise umrana elverişli olmayan ve toplumsal hayatın gelişmediği alanlardır (İbn Haldun, 2013, s. 259).

Bu bakımdan İbn Haldun, iklim bölgeleri ile insan ve beşeri faaliyetleri arasındaki ilişkiyi izah etme hususunda determinizm fikrini açık ifadelerle savunmuştur. Bu hususta İbn Haldun, iklim ile ilgili üç alanda determinist yaklaşımda bulunmuştur. Bunlardan ilki iklim şartlarının insanın fiziki özelliklerine tesiridir. Nitekim İbn Haldun, sıcaklık ile insanların ten ve göz rengi ve derinin kalınlığı ile sıkı bir ilişkinin olduğunu ileri sürmüştür. İkincisi, iklimin insanın ruh yapısı ile ilgilidir. İbn Haldun, sıcaklık ve soğukluğun insanların ruh hali, zihinsel ve ahlaklarını tesir ettiğini iddia etmiştir. İbn Haldun'a göre iklimin temel elemanlarından olan sıcaklık ve nemli hava insanların vücutlarında birtakım değişimlere yol açarak, insanı dolaylı olarak ahlaki ve duygusal yönden etkilemektedir. Bu bakımdan sıcak ve soğuk iklimlerde, sahil, dağ ve yüksek kesimlerde yaşayan insanlarda birtakım duygusal farklılıklarının olduğunu ileri sürmüştür. Diğeri ise iklimin umran, sanat, şehir, devlet, peygamberlik gibi beşeri unsur ve faaliyetlerine etkisidir. Bu bakımdan İbn Haldun, insanların fizyolojik ve ruhsal yapıları ile iklim arasında sıkı bir ilişki olduğu gibi, iklim ile beşeri unsur ve ürünler arasında güçlü bir ilişki olduğunu vurgulamıştır. Nitekim İbn Haldun, beşeri umran ile sıcaklık arasındaki bağı Mukaddime'nin çeşitli yerlerinde değinmiştir.[27]

İklim, aynı zamanda determinist coğrafyacılar tarafından da en fazla önemsenen fiziki etkendir. Örneğin, Whitbeck'e (1871-1939) göre insanın karşılaştığı en güçlü coğrafi etken iklimdir. Çünkü Whitbeck, iklimin insanlığın toplumsal, dinsel ve siyasal yapısını etkileyecek kadar güçlü olduğunu öne sürmüştür. Ayrıca Semple, başta iklim olmak üzere fiziki çevre koşullarının insanların huyu, toplumların yaşamı, kültürü, dini, ekonomik faaliyetlerini etkilediğini yazmıştır (Tümertekin - Özgüç, 2014, s. 203-206). Bu anlamda İbn Haldun'la benzer determinist görüşlere sahip olan Whitbeck ve Semple, iklimin etkisini insan hayatının neredeyse bütünü kapsadığını savunmuştur. Nitekim ileride ifade edileceği üzere, İbn Haldun'a göre iklim ile insan ve insan faaliyetleri (toplumsal, siyasal ve dini yapı) arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır.

[27] İbn Haldun, 2013, s. 231, 259-264, 266-267.

Öte yandan İbn Haldun'u salt bir determinist olarak tanımlamak yanlış olacaktır. Zira İbn Haldun, Mukaddime'de insana vurgu yapan kısımlar bulunmaktadır. Görgün, bu hususta başta umran olmak üzere mülk ve devlet gibi birçok beşeri faaliyetleri örnek gösterir. Çünkü insan, kendi arzu ve emelleri doğrultusunda fiziki dünyayı inşa eder. Bir beşeri başarı olan umran ise bu inşa sürecinde ortaya çıkar (Görgün, 1999, s. 544). İbn Haldun'a göre köy, kasaba ve şehirler insan tarafından inşa edilen beşeri unsurlardır. Ancak insan sahip olduğu bilgi ve beceri sayesinde bunları inşa eder. Örneğin, ılıman iklimlerde yaşayan ve yeteri bilgi ve donanıma sahip toplumlar, birçok kasaba ve şehir kurarlar.

3.3.1. Sıcak İklim Bölgeleri

İbn Haldun'a göre, *birinci* ve *ikinci iklim bölgesi* sıcak bölgelerini oluşturmaktadır. Birinci iklim bölgesi, yedi iklim bölgesi içinde en sıcak hava şartlarına sahiptir. Bu sıcaklık, orta enlemlere doğru tedricen azalmaktadır. Birinci iklim bölgesi ılıman olmaktan çok uzak olup, sıcaklık bakımından en sert koşullara sahip ve bu yönden itidal olmaktan bir hayli uzaktır. Birinci iklimin kuzeyinde yer alan ikinci iklim bölgesi de ılıman olmaktan uzak hava şartları hâkimdir (İbn Haldun, 2013, s. 261-262). Ancak ikinci iklim, birinci iklim bölgesi kadar sıcak hava şartlarına sahip değildir. Sıcak iklim bölgeleri; Kanarya Adaları'ndan başlayarak Kongo Nehri, Nijer Sahrası, Kuzey Gana, Sahra Çölü, Sudan, Arabistan Yarımadası, Kızıldeniz, Seylan Adası, İran Denizi, Pakistan ve Hint diyarı ve Çin'inin bir kısmını içine alır. Sıcak iklim bölgelerinde millet sayısı az olduğu gibi nüfus miktarı ve yoğunluğu da düşüktür. Buna bağlı olarak şehir ve kasaba sayısı da azdır (İbn Haldun, 2013, s. 222).

Bu iklimlerdeki hava şartları normalden (aşırı sıcak) uzak olduğu gibi, İbn Haldun'a göre buralarda iskân eden insanlar da normal olmaktan uzak ilkel bir hayat sürdürmektedirler. Şöyle ki, söz konusu iklimlerde yaşayan insanlar, çamurdan ve kamıştan yapılmış ilkel ve basit meskenlerde oturmaktadırlar. Darı ve bitkiler temel besin kaynakları olup, aynı zamanda yabani meyve ve katık yiyecekleri ile beslenmekte ve ağaç yapraklarından ve deriden elbise yapmaktadırlar. Hatta İbn Haldun, buradaki insanların çoğunun elbise bile giymediklerinden söz eder. Ticari hayatta altın ve gümüşü kullanmayı bilmemektedirler. Bunların yerine alışverişte deri, demir veya bakırdan yapılmış aletleri

takas etmektedirler. Yüksek sıcaklıktan dolayı bu toplumların insani yönleri az gelişmiştir. Bu bakımdan İbn Haldun bu insanları konuşan hayvandan çok, konuşmayan hayvana yakın olduğunu ifade eder. Çünkü Sudan (zenci) halkının çoğunluğu ormanlarda ve mağaralarda yaşamakta ve bazen ot ile beslenmektedirler. Hatta bu insanlar çok vahşi ve yabani olduklarından, bazen birbirlerini yerler. Bu bakımdan söz konusu kavimler İbn Haldun'a göre, konuşmayan hayvana yakın olmaları cihetinden insan olma vasıflarını kaybetmişlerdir (İbn Haldun, 2013, s. 261). Bunun temel sebebi sıcaklığın yüksek olmasıdır. Çünkü bu kavimlerin yaşadığı alanlar ılıman hava şartlarından yoksun sıcak iklim bölgeleridir. İbn Haldun'a göre aşırı sıcak iklimler, insanın bedensel ve ruhsal bakımından gelişmesinde olumsuz etkiye sahiptir. Bu nedenle aşırı sıcak olan birinci ve ikinci iklimlerde yaşayan kavimler bedensel ve ruhsal açıdan olduğu gibi umran açısından çok az gelişmiştir. Zira aklen ve bedenen az gelişmiş insanların, çok gelişmiş bir medeniyet inşa etmeleri beklenemez.

İbn Haldun'a göre iklim ve dini inanış arasında sıkı bir ilişki vardır. Nitekim İbn Haldun, çok sıcak iklimlerde yaşayan kavimlerde dini inanışın çok zayıf olduğundan bahsetmiştir. Şöyle ki, bu kavimler herhangi bir dinin kurallarına bağlı olarak yaşamazlar. Çünkü birinci ve ikinci iklim bölgelerinde semavi bir din olduğuna dair bir rivayet bulunmamaktadır. Ayrıca sıcak bölgelerde yaşayan kavimlerde dini bağlılık olmadığı gibi, ilim de yoktur. Söz konusu iklimler sıcaklık bakımından sert hava koşullarına sahip olmasından dolayı insani özelliklerin gelişmesini engellemiştir. Bu hususta daha önce ifade edildiği gibi aşırı sıcak iklimlerde yaşayan halk, genel halleri itibariyle insandan çok hayvana yakındırlar. Ancak sayıları az da olsa, ılıman iklimlere yakın yaşayan bazı kavimlerde bu durum geçerli değildir. Örneğin Habeş halkı İslam'dan önce olduğu gibi İslam'dan sonra da Hristiyanlık dinine tabi olmayı sürdürmüşlerdir. Ayrıca Mali, Gawgaw ve Tekrur gibi Mağrib'in güneyinde (Sahraaltı Afrika) yer alan Müslüman kavimler de Habeş halkı ile aynı kategoride değerlendirilebilir (İbn Haldun, 2013, s. 261). İbn Haldun, burada iklim ve dini inanış arasındaki ilişkiye dikkat çekmek istemiştir. Nitekim İbn Haldun'a göre sıcak iklimlerde yaşayan kavimlerde dini yaşantı çok zayıftır. İbn Haldun, bu hususta peygamberlerin umumiyetle ılıman iklim bölgelerinden çıkmasını delil olarak göstermiştir.

İbn Haldun'a göre milletlerin ten renklerinin farklı olması, genetik kalıtımdan ziyade coğrafi şartlara bağlıdır. Nitekim İbn Haldun, birinci ve ikinci iklim bölgelerinde yaşayan milletlerin siyahi olmasını iklim şartlarından kaynaklandığını ileri sürmüştür. Yani İbn Haldun'a göre insanların renklerinin farklı olması, soy ve nesep bağından kaynaklanmamaktadır. İbn Haldun, insanların yaşadıkları fiziki coğrafya şartları ile fiziki görünüşleri arasında bir ilişki kurmuştur. Şöyle ki, birinci ve ikinci iklimlerde yaşayan insanların sıcaklığın tesiri ile renklerinin siyahlaştığını ifade etmiştir. Çünkü İbn Haldun, siyahi insanların dördüncü veya yedinci iklimde ikamet etmeleri halinde, bunların neslinden gelenlerin zamanla beyazlaştıklarını ifade etmiştir. Bu durumun tersi de aynı şekilde cereyan etmektedir. Örneğin, dördüncü veya diğer kuzey iklimlerinden olanların, güneyde sıcak iklimlerde yaşamaları durumunda, zamanla bunlardan hâsıl olan nesillerin siyahlaştıklarını belirtmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 263). Bu bakımdan, İbn Haldun'a göre ten renklerinin iklimin genel karakteristiğine bağlı olarak değişkenlik arz etmektedir. Zira İbn Haldun, ten renklerinin nesebe bağlı olarak değişmediği, bilakis insanların iklim bölgeleri arasında geçiş yapması halinde değişime uğradığını ileri sürmüştür. Bu bakımdan İbn Haldun'un ırk anlayışının coğrafi olduğu söylenebilir. Örneğin İbn Haldun, birinci ve ikinci iklimin insanı hakkında şu yorumu yapar;

"Güneş her sene iki defa zenit (başucu) noktasına gelir, güneşin iki defa zenit noktasına gelmesi, birbirine yakın zamanlarda olduğundan, tepe noktasında olması, umumiyetle mevsimleri kaplayacak şekilde uzun sürer. Onun için de ışık çok olur, ahalinin üzerine alev alev yanan şiddetli sıcaklar bastırır, aşırı hararet sebebiyle bölge halkının derileri siyahlaşır (İbn Haldun, 2013, s. 263)."

İbn Haldun, sıcak hava ile ve ten rengi arasındaki ilişki hususunda ünlü hekim İbn Sina'nın şu sözünü delil olarak göstermiştir: "Sıcaklık zencilerin bedenlerini değiştirmiş, hatta derilerine siyahlığı bir elbise olarak giydirmiştir" (İbn Haldun, 2013, s. 263). Bu cümleden anlaşıldığı üzere ünlü tıp adamı İbn Sina da iklimin insanın bedeni üzerindeki etkilerine dikkat çekmiştir.

İbn Haldun, bazı milletlerin ruh ve mizaçlarında görülen farklılıkları, yaşadıkları coğrafi çevre ile açıklamaktadır. Mesela İbn Haldun, sıcaklık ve insan bedeni arasında sıkı bir ilişki olduğunu, sıcaklığın insan ruhu ve ahlakı üzerinde etkisi olduğunu ileri

sürer. Örneğin Sudan halkının (zencilerin) yaşadıkları sıcak havanın tesiriyle birtakım özelliklere sahip olduklarından söz eder. Şöyle ki zenciler; işlerinde hafif ve aceleci ayrıca zevk ve keyfe fazla düşkündürler. Hatta bunlar, dans etmeye çok düşkün ve bu nedenle her duydukları müziğe göre dans etmeyi severler. Çünkü ekvatoral bölgelerde sıcaklık, zencilerin bedenlerinin yapısına ve oluşumlarının özüne işlemiştir. Bu özelliklerinden dolayı, İbn Haldun, zencilerin her yerde "ahmak" olarak vasıflandırıldıklarını ifade etmektedir. İbn Haldun'a göre bu durumun temel sebebi sıcaklığın insan bünyesi üzerindeki etkisidir. Zira sıcaklık, havayı ve buharı genişletir ve atomların içine nüfuz ederek sayılarını artırır. Söz konusu durumun en güzel örneği hamamlarda müşahede edildiğini yazan İbn Haldun, hamamların sıcak havası, insanların ruhlarına girerek, bedende bir ferahlama ve keyiflenme hissi verdiğini ileri sürmüştür. Böylece sıcak iklimlerde yaşayan insanların bedeninde sıcaklığın tesiriyle bir gevşeme durumu hâsıl olur. İbn Haldun'a göre işte bu nedenle hamamlara giren insanlar, sıcaklığın tesiriyle neşelenir ve mutluluğun verdiği his ile şarkı söylemeye başlarlar (İbn Haldun, 2013, s. 266). Bu bakımdan hamamlar ile sıcak ve nemli iklimler arasında bir benzerlik söz konusudur.

İbn Haldun'a göre iklimin söz konusu etkisi sahil bölgelerinde de görülmektedir. Şöyle ki, deniz yüzeyinde ısı ve ışığın yansıması sonucu sahil bölgelerin havası ısınır. Sıcak hava, sahil kesimde yaşayan insanlarda bir ferahlık ve hafiflik hissi uyandırır. Bu durum, soğuk dağlarda ve yaylalarda ikamet eden insanlarda daha azdır. Çünkü dağlarda ve yüksek kesimlerde sıcaklık oranı deniz kesimlerinden daha düşüktür. Sıcaklığın ferahlattırıcı etkisi, üçüncü iklimde yer almasına rağmen Cezayir[28] halkında da gözlemlenmektedir. Söz konusu bölgenin havasında denizin etkisiyle sıcaklık birikmiş ve bundan dolayı bu durum ortaya çıkmıştır. Sıcaklığın artış göstermesindeki diğer etken de Cezayir'in kırsal ve yüksek yaylalardan uzak kalmasından kaynaklanmaktadır (İbn Haldun, 1977, s. 224; İbn Haldun, 2013, s. 266). Bu nedenle bölge halkında sıcaklığın tesiriyle bir rahatlama ve gevşeme durumu ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan sıcak

---

[28] "Cezayir" mütercimler tarafından farklı şekillerde çevrilmiştir. Mesela, Dursun (1977) ve Ugan (1986) *Cezayir*; Uludağ (2013), *Ceziriye Adaları*; Tekin (2015) *Mezopotamya* diye çevirmiştir. Çalışmada ise Cezayir ismi tercih edildi.

iklimlerde meydana gelen durumun benzeri söz konusu Cezayir'de yaşayan insanlarda da gözlemlenmektedir. İbn Haldun'a göre bunda etkili etkili olan temel etmen sıcaklıktır.

Söz konusu durum Mısır halkı için de geçerlidir. Çünkü Mısır, Cezayir ile aynı enlemlerde yer almaktadır. İbn Haldun'a göre sıcaklığın tesiriyle Mısır halkında ferahlık ve hafiflik hissi uyanmıştır. Bu nedenle buradaki halk, yaptıkları işlerin sonunu düşünmemektedirler. Söz gelimi Mısır halkı, bir aylık gıda malzemesi bile biriktirmekten kaçınmaktadırlar. Bu halk, genellikle gıda maddelerini pazardan günübirlik olarak temin ederler. Yani sadece bir gün yetecek kadar gıda almayı tercih ederler. Oysa bu durum, Mağrib bölgesindeki Fas'ın havası soğuk yaylalarında böyle değildir. Burada yaşayan insanlarda, işlerin akıbetini düşünmekten kaynaklanan bir hüzün, endişe ve kaygı hali zuhur etmiştir. Bu insanlar gelecek endişesiyle, iki yıllık buğday ve hububatı depolayabilmektedirler. Hatta ambarlarındaki gıda tükenmesin diye sabahları erkenden pazara çıkarak, günlük besin ihtiyaçlarını karşılayabilmektedirler. Sıcak iklimlerde ve sahil kesimde yaşayan halk rahat ve neşeli iken, soğuk ve yüksek bölgelerde yaşayan toplumlar ise temkinli ve düşünceli olmaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 267). Bu bakımdan İbn Haldun, sıcak hava ile ferahlık, hafiflik, hüzün, endişe ve kaygı gibi insani duygular arasındaki ilişkiye dikkat çekmek istemiştir.

İbn Haldun, sıcak hava ve ahlak ilişkisinin yeryüzünde çeşitli bölgelerinde örnekleri olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca İbn Haldun, kendisinden önce yaşamış olan coğrafyacı Mesudî'nin de Sudanlıların ve zencilerin hafifmeşrep, kararsız ve ehlikeyif olmasının nedenlerini açıklamaya çalıştığını, ancak konuyu yeterli bir şekilde izah edemediğini ifade etmiştir. Mesudî'nin bu hususta sadece Galen (Calinos) ve el-Kindî'nin görüşlerini aktarmakla iktifa ettiğini belirtmiştir. Mesudî, Sudan halkının böyle olmalarını Galen ve el-Kindî'nin fikirlerini beyan ederek konuyu şöyle izah etmektedir: "Bu durum Sudanlıların beyinlerinin gelişmemiş ve bunun neticesi olarak akıllarının zayıf kalmış olmasından ileri gelmektedir." Ancak adı geçen düşünürler, konuyu biyolojik olarak ele almaktadırlar. Bu fikir, İbn Haldun'un determinizm görüşüne aykırı olduğu için, İbn Haldun söz konusu cümleyi özü ve ispatı olmayan bir iddia olmakla eleştirmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 267). Bu açıdan bakıldığında İbn Haldun, insanın fiziki yapısı ve görünüşün coğrafi çevreden etkilendiği ve bu durum dolaylı olarak insanın

bazı huy ve mizacını değiştirdiğine inanmaktadır. İnsandaki birtakım özellikler (huy, mizaç, ten rengi) nesilden nesile geçmesine rağmen, söz konusu özellikler insanda kalıcı olmaz. Zira coğrafi mekânın değişmesiyle bu özellikle zamanla değişebilmektedir. Konu ile alakalı olarak Uludağ; "İnsanların değişmeyen bir takım huyları ve psikolojik vasıfları olabileceği, bunların hiç değişmeden ve bozulmadan irsiyet yolu ile nesilden nesile sonsuza dek sürüp gideceği fikrine İbn Haldun çok yabancıdır" (Uludağ, 2013, s. 275) yorumunu yapar. Bu nedenle İbn Haldun'un insan ve çevre ilişkisine dair vermek istediği mesaj açıktır. Zira İbn Haldun'a göre insan ve çevre ilişkisinin ağırlık merkezini çevre oluşturmaktadır.

3.3.2. Ilıman İklim Bölgeleri

İbn Haldun'a göre *üçüncü, dördüncü* ve *beşinci iklimler*, ılıman iklim bölgelerini oluşturmaktadır. Çok sıcak olan ikinci iklim ile çok soğuk olan altıncı iklim arasında ılıman hava şartlarına sahip söz konusu iklimler bulunmaktadır. Her iki taraftan da orta iklimlere doğru sıcak ve soğuk hava tedricen yumuşar ve orta kısımda iklim ılıman bir hal alır. Bu iklimlerde hava ılıman olup, bilhassa dördüncü iklim orta kısımda yer aldığı için itidale en yakın bölgedir. Kuzeydeki beşinci iklim ve güneydeki üçüncü iklim bölgeleri ise ılıman iklime yakın hava şartlarına sahiptir (İbn Haldun, 2013, s. 262). Ilıman iklim bölgeleri beşer hayatı için en uygun sıcaklığa sahip alanlardır. İbn Haldun'a göre ılıman hava şartları, beşeri fonksiyonların inkişafında büyük rol oynamaktadır. Ilıman iklim bölgelerinde beşeri hayatın her yönden gelişmesinden dolayı, İbn Haldun bu ılıman iklim bölgeleri üzerinde fazlaca durmuştur. Endülüs, Mağrip, Suriye, Hicaz, Yemen, Irak, İran, Rum ve Yunan bölgeleri, Galya, Güney Avrupa, Horasan, Fergana, Semerkant, Buhara, Sind (Pakistan), Hint, Çin'in bir kısmı ve bunlara yakın olan topraklar ılıman iklim bölgelerinde bulunmaktadır. Öte yandan ileride değinileceği gibi İbn Haldun, ılıman iklimlerde yer alan bölgelerin bütünüyle gelişmiş ve verimli topraklardan oluşmadığını belirtmektedir. Çünkü bazı bölgelerde tarımsal faaliyet yapılamayan, umrandan mahrum çöl ve çorak araziler de bulunmaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 262). Ancak bunların sayısı ve kapladıkları alan azdır. Ilıman bölgelerde nüfus yoğunluğu yüksek; bu nedenle kasaba ve şehir sayısı da fazladır (İbn Haldun, 2013, s. 222). Umran da oldukça gelişmiştir.

Modern dönemde determinist coğrafyacılar iklimin insanların karakter ve davranışlarına yön verdiğini savunmuş, insanların ten rengi ve fiziki özelliklerini etkilediğini iddia etmişlerdir. Hatta deterministler, orta kuşakta yaşayan insanların keşif gücü yüksek, çalışkan ve demokrat olduklarını ileri sürmüşlerdir (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 200). Determinist coğrafyacılardan önce İbn Haldun, yeryüzünün ılıman iklim bölgelerini sıcaklık ve soğukluk bakımından değerlendirdikten sonra bu durumu, insan bedeni ve ruhu ile olan ilişkisini ele almıştır. İbn Haldun'a göre ılıman iklim bölgelerinde yaşayan halk, ahlaken ve bedenen insanların en gelişmiş olanlarıdır. Mutedil iklimler, mükemmel doğal koşullara sahip olmasından dolayı, doğanın şekillendirmesi ile insan ve insana arız olan her şey mükemmel olma hususiyetine sahip olmuştur. Ayrıca orta enlemlerde yani ılıman iklimlerde hava şartları beşer hayatı için uygun olması, beşeri faaliyetlerin en mükemmel seviyeye ulaşmasını sağlamıştır. Nitekim ılıman iklimlerde ve bilhassa dördüncü iklimde yaşayan toplumlar, ılıman hava şartlarından dolayı bedenen ve ruhen insanların en mükemmel olanlarıdır. Bu açıdan dördüncü iklime komşu olan üçüncü ve beşinci iklimler de itidale yakındır. Her iklimin de dördüncü iklime bakan yönlerinde ılıman hava şartları görülmektedir. Ancak üçüncü iklimin, ikinci iklime yakın olması ve beşinci iklimin ise altıncı iklime yakın olmasından dolayı her iki iklimin bu yönleri sıcaklık ve soğukluk bakımından ılıman olmaktan bir miktar uzaktır. Havanın ılıman olmaktan uzaklaşmasına bağlı olarak burada yaşayan halk da hem bedenen hem de ruhen bu şekilde itidalden sapmaya meyillidir (İbn Haldun, 2013, s. 262). Bu bakımdan İbn Haldun'a göre sıcaklık ve soğukluğun yüksek oranda artması halinde insanda kötülük yapma eğilimi artmaktadır.

İbn Haldun, iklim ve insan arasındaki ilişkiyi izah ettikten sonra, konuyu umran açısından değerlendirir. İbn Haldun'a göre, yeryüzünde gelişmiş mamur alanlar iklimin ılıman olmasından dolayı sadece orta iklimlerinde yer alır. Bu bakımdan, orta kısımda yer alan dördüncü iklim bölgesi ılıman hava şartlarına sahip olduğu için umrana en elverişli iklim bölgesidir (İbn Haldun, 2013, s. 262). Bu husus, söz konusu iklim bölgesinin aşırılıktan uzak, normal iklim koşullarının hâkim olmasından kaynaklanır. Daha önce de ifade edildiği üzere, iklim insanın beden ve ruh haline tesir ettiği gibi, beşeri bir unsur olan umranı da etkiler. Ilıman iklim bölgelerinin iklim özellikleri ile burada yaşayan insanların maddi ve ahlaki yönden gelişmişlik seviyeleri paralel bir durum arz

eder. Bu bağlamda iklim (sıcaklık) şartları ile kültür ve insan bedeni-ahlakı arasında sıkı bir ilişki söz konusudur.

Üçüncü, dördüncü ve beşinci iklimlerde havanın ılıman olmasından dolayı ilimler, sanatlar, binalar, giyecekler, yiyecekler, meyveler mükemmel olma özelliğine sahiptir. Zira bu bölgelerde ılıman hava şartlarından dolayı söz konusu özellikler burada yer almaktadır. Ilıman iklimlerde, her şey aşırı olmaktan uzak olup, itidal üzerine kurulmuştur. Ayrıca ılıman iklimlerde yaşayan insanlar; beden, renk, ahlak ve dini yaşayış tarzı bakımından en olgun ve mükemmel (mutedil, aşırı olmayan) olma özelliğine sahiptirler. Bu iklimlerde toplumların, kâmil olma (itidal) özelliklerinden dolayı peygamberler genellikle bu iklim bölgelerinde ortaya çıkar. Çünkü peygamberler beden ve ruh açısından insan türünün en mükemmel olanlarıdır (İbn Haldun, 2013, s. 259). Zira daha önce de bahsedildiği gibi bedenen ve ruhen en mükemmel insanlar ılıman iklimlerde yaşar. Dolayısıyla peygamberler ancak ılıman iklimlerde yaşayan insanlar arasında seçilebilir.

Daha önce adı geçen ılıman iklimlerde (üçüncü, dördüncü ve beşinci iklimler) normal hava şartları görülmesinden dolayı, burada yaşayan insanlar yeryüzünün en mükemmelleri olup genel itibariyle aşırılıktan ve sapkınlıklardan uzaktırlar. Bu sebepten ötürü ılıman iklimlerde yaşayan halk, umran bakımında ileri seviyededir. Burada yaşayanlar; mesken, kılık-kıyafet, gıda ve sanat bakımından gelişmişlerdir. Bu iklimlerde taşlardan yapılmış yüksek ve sanatsal mimari eserler mevcuttur. Ayrıca burada yaşayan toplumlar, alet yapma konusunda çok maharetli olup, bu hususta birbirileriyle rekabete girerler. Altın, gümüş, demir, bakır, kurşun ve kalay gibi doğal madenleri kullanmayı çok iyi bilmektedirler. Ekonomik faaliyetlerde altın ve gümüşü, ticari araç olarak kullanırlar. Mağrip, Suriye, Hicaz, Yemen, Irak, İran, Hint, Sind, Çin, Rum ve Yunan, Endülüs diyarları ve buraya yakın olan Frenk ve Gallılar ılıman iklimlerde yaşayan milletlerdir. Burada yaşayan insanlar itidal üzerinde olduğu gibi bunlara komşu olan halklar da böyledir. Bahsi geçen bölgelerden Irak ve Suriye tam olarak orta kısımda yer aldığı için iklimin en mutedil olduğu sahada yer almaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 260). İbn Haldun'un söz konusu görüşleri, günümüz bilim dünyasında fazla rağbet görmeyebilir, ancak bu görüşler o dönemin koşullarında orijinal niteliktedir. Zira bu görüşlerin

doğruluğundan ziyade, olay ve olgular arasında ilişki kurma şekli ilginçtir (Demircioğlu, 2013, s. 52). Bu bakımdan İbn Haldun'un determinist görüşleri, o dönemin siyasi ve sosyal gelişmişlik düzeyi göz önünde bulundurarak ele alınmalıdır.

İbn Haldun'un Arap Yarımadası hakkındaki açıklamaları dikkat çekicidir. Arap Yarımadası birinci ve ikinci iklimlerde toprakları olmasına rağmen, İbn Haldun burayı mutedil (ılıman) iklimler sınıfına dâhil eder. Çünkü Arap Yarımadası'nın üç tarafı denizlerle çevrili olmasından dolayı deniz buranın havasını nemlendirmiş ve hava kuruluğunu gidererek, aşırı sıcak olmasını engellemiştir. Böylece yarımadanın ılıman bir iklime sahip olmasını sağlamıştır. İklimin itidal olması da umranın gelişmesini sağlamıştır (İbn Haldun, 2013, s. 261). Bu bağlamda İbn Haldun, Arabistan Yarımadası'nda umranın gelişmiş olmasını, bölgenin ılıman bir iklime sahip olmasıyla açıklamıştır. Burada ılıman hava şartlarının görülmesini, İbn Haldun denizin etkisi ile izah etmekle önemli bir coğrafi olguya dikkat çekmiştir.

İbn Haldun'a göre ılıman iklimlerde yaşayan milletler, beşeriyetle alakalı her alanda gelişmiş durumdadırlar. Çünkü ılıman iklimlerde yaşayan insanlar beden ve huyları dâhil olmak üzere her yönden normal ve gelişmiş bir hal üzerinde yaşamaktadırlar. Bu durumun nedeni, uygun iklim koşullarından dolayı bu insanların mesken, sanat, ilim, yöneticilik ve mülk gibi ileri beşeri unsurlara sahip olmalarıdır. Söz konusu iklimlerde ikamet eden insanların bu özelliklere sahip olması nedeniyle; reislik (liderlik), peygamberlik, devletler, kanunlar, beldeler, şehirler, kasabalar, binalar, tarım ve diğer mutedil durumlar, ılıman hava şartlarına sahip olan orta iklimlerde ortaya çıkmıştır. Arap, Rum, Fars, İsrailoğulları, Yunan, Sind, Hint ve Çin milletleri orta iklimlerde yaşamalarından dolayı çok gelişmiş milletlerdir (İbn Haldun, 2013, s. 263). Yani İbn Haldun'a göre sıcaklık şartları, insanların beden ve huylarına etkilediği gibi beşeri unsurların yapısına ve toplumların gelişmişlik seviyesine de yön vermektedir.

Hatta İbn Haldun, iklimin havyanlar ve diğer canlılar üzerinde de etkili olduğunu belirtir. Orta iklimlerde yaşayan hayvanların vücut yapıları daha iyi görünümlü ve şekil bakımından daha düzgün olmasını ılıman hava koşullarıyla açıklamıştır (İbn Haldun, 2013, s. 260). Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere İbn Haldun, insana etki eden faktörlerin diğer canlılar için de geçerli olduğunu ifade etmiştir.

3.3.3. Soğuk İklim Bölgeleri

İbn Haldun, altıncı ve yedinci iklimleri kapsayan kuzey iklimlerinde hava şartlarının çok soğuk olmasından şöyle bahsetmektedir: Soğuk iklimlerde güneş gün boyu ufuk düzlemde bulunur ve dik açıyla hiçbir zaman düşmez. Bu nedenle sıcaklık seviyesi düşüktür. Her iki taraftan da orta iklimlere doğru soğuk hava tedricen yumuşar ve orta kısımda iklim ılıman bir hal alır. Bu durumdan dolayı yedinci iklim, altıncı iklimden daha soğuktur (İbn Haldun, 2013, s. 222). İngiltere, Avrupa'nın kuzeyi, Polonya, Rus illeri, bazı Türk kavimlerinin yaşadığı alanlar (Kımazek, Tatar ve Peçenekler) ve Yecüc – Mecüc illeri soğuk iklim bölgelerin dâhil olan yerlerdir. Altıncı iklim bölgesi, ılıman olmaktan uzak hava şartları hâkimdir. Buna komşu olan kuzeydeki yedinci iklim bölgesi ılıman olmaktan daha çok uzak olup, bu nedenle altıncı iklim bölgesinden soğukluk bakımından daha sert koşullara sahip ve bu yönden itidal olmaktan bir hayli uzaktır (İbn Haldun, 2013, s. 262). İbn Haldun, insani gelişmişlik bakımından sıcak ve soğuk iklimleri aynı görmektedir. Yüksek sıcak havalar gibi aşırı soğuk havalar da insan bedenini, ahlakını ve aynı zamanda toplumsal gelişmişliği olumsuz manada etkiler.

İbn Haldun'a göre aşırı sıcak iklimlerde olduğu gibi, soğuk iklimler insanın bedensel ve zihinsel açıdan gelişmesini engellemektedir. Keza ılıman iklim bölgelerinin aksine kuzey kutbuna yakın altıncı ve yedinci iklimler, itidalden uzak hava şartlarına sahiptir. Soğuk hava şartlarından dolayı, bu bölgelerde yaşayan insanlar normal olmaktan uzak iptidai bir hayat sürdürmektedirler. Zira sıcak iklimlerde olduğu gibi soğuk iklimlerde yaşayan insanlar da ilkel ve basit meskenlerde oturmaktadırlar. Temelde darı ve bitki ile beslenmekte ve aynı zamanda yabani meyve ve katık yiyecekleri tüketmektedirler. Burada yaşayan insanlar basit elbiseler yaparlar. Soğuk iklimlerde ticari hayat çok fazla gelişmemiş, bu yüzden altın ve gümüşü kullanımı söz konusu değildir. Buna mukabil alışverişte deri, demir veya bakırdan yapılmış aletleri kullanmaktadırlar. Eskimolar ve Slavlar bu tarz toplumlara örnek gösterilebilir. Birinci ve ikinci iklimlerde olduğu gibi, adı geçen kavimler konuşmayan hayvana yakın olmaları cihetinden insan olma vasıflarını kaybetmişlerdir. Bu nedenle çok soğuk olan altıncı ve yedinci iklimlerde yaşayan kavimler bedensel ve ruhsal açıdan olduğu gibi umran açısından çok az gelişmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 261).

Altıncı ve yedinci iklimlerde de soğuk hava şartlarından dolayı insanların fiziki görünüşleri değişime uğramıştır. Söz konusu iklimlerin, aşırı soğuk olmasından dolayı insanların ten renkleri genel itibariyle beyaz olmuştur. Bunun nedeni ise güneş ışınlarının dar açıyla düşmesi ve güneşin yıl boyunca ufuk düzleminde olmasıdır. Ayrıca güneş ışınlarının hiçbir zaman dik açıyla gelmemesinden kaynaklanan soğuk ve şiddetli mevsimlerin görülmesidir. Soğuk ülkelerde, iklim sadece ten rengini değiştirmekle kalmamış, insanın bazı biyolojik ve fizyolojik özelliklerini de değiştirmiştir. Söz gelimi buralarda yaşayan halk beyaz tenli, köse, mavi gözlü ve kızıl saçlı olma gibi özelliklere sahiptir (İbn Haldun, 2013, s. 262). Bunda etkili olan temel etmen, güneş ışınlarının dar açıyla gelmesinden kaynaklanan düşük hava sıcaklığıdır. Bu nedenle soğuk hava şartları, altıncı ve yedinci iklimlerde yaşayan insanların fiziki görünüşlerini ve fizyolojik yapılarını değiştirmiştir.

Soğuk iklimlerde yaşayan toplumlar, din hususunda çok az gelişmiştirler. Nitekim kuzeydeki soğuk iklimlerde semavi bir din olduğuna dair herhangi bir tarihi kayıt mevcut değildir. Zira bu insanlar herhangi bir dinin kurallarına bağlı olarak yaşamazlar. Bunlarda dini bağlılık olmadığı gibi, ilim de yoktur. Bu hususta daha önce ifade edildiği gibi soğuk iklimlerde yaşayan toplumlar, aşırı soğuk hava şartlarından dolayı insani özellikleri az gelişmiştir. Ancak sayıları az da olsa soğuk iklimlere yakın bölgelerde yaşayan Slav, Frenk ve Türk kavimleri gibi bazı kavimlerde bu durum geçerli değildir (İbn Haldun, 2013, s. 261).

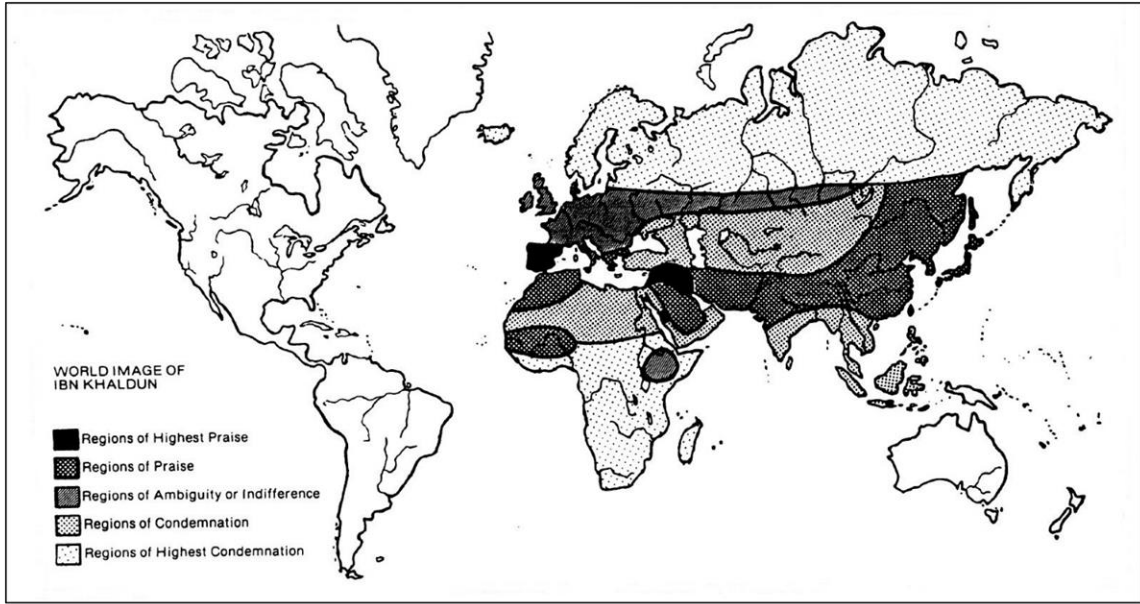
İklim ve ten rengi ile ilgili İbn Haldun, İbn Sina'nın bir sözüne atıfta bulunmuş, soğuk havanın insanın ten renginin beyaz, derinin yumuşak ve ince olmasına neden olduğu fikrini aktarmıştır (İbn Haldun, 2013, s. 263). Bu bakımdan İbn Haldun, İbn Sina'nın sıcaklık ile insan derisinin kalınlığı ve sertliği arasında bir ilişki olduğu görüşüne katılmaktadır.[29]

---

[29] İbn Haldun, iklim bölgelerindeki hava şartlarını ve toplumların gelişmişlik durumunu izah etmek için bir takım kavramlar kullanmaktadır. Örneğin, iklimin durumunu açıklamak için itidal, mutedil, normal ve normalden uzak kelimelerini tercih etmiştir. Bu kelimelerden itidal, mutedil ve normal kelimeleri eş anlamlı olup, ılıman iklimi ve orta iklim bölgelerini ifade etmek için kullanmıştır. Normalden uzak kavramını ise aşırı sıcak olan birinci ve ikinci iklimler ile aşırı soğuk olan altıncı ve yedinci iklimleri izah etmektedir. İbn Haldun, mutedil ve itidal kelimelerini umranı, beşeri unsurları ve faaliyetleri ifade etmek için de kullanmaktadır. Bahsi geçen kavramları bazen mükemmel ve kâmil

Elliot, İbn Haldun'a göre insanların iklim bölgelerine bağlı olarak farklı özelliklerine değinmiş, dördüncü iklimde yaşayan insanların en mükemmel insan olduğunu belirtmiş ve diğer bölgelerdeki toplumları harita üzerinde göstermiştir. Bu bakımdan Elliot, Mukaddime'den hareketle İbn Haldun'un zihin haritasını (mental map) çıkarmaya çalışmıştır (Elliot, 1979, s. 250-265, Şekil 9).

Şekil 9: İbn Haldun'a göre Toplumların Gelişmişlik Durumlarına Göre Coğrafi Dağılışı[30]

Kaynak: Elliot, H. M. (1979). Mental maps and ethnocentrism: Geographic characterizations in the past, *Journal of Geography*, 78: 7, 250-265.

İbn Haldun'dan yaklaşık beş asır sonra determinist coğrafyacılar da iklim ile insan karakteri ve davranışları arasındaki ilişkiyi ele almışlardır. Mesela adı çevresel determinizmle özdeşleşen Semple, bu hususta benzer bir yaklaşımda bulunmuştur. Semple'e göre fiziki çevre şartları insanların dini inanışını, edebiyatını, düşünce şeklini ve konuşma tarzını etkilemektedir. Bu bakımdan Semple, iklim ve coğrafi çevre ile dini hayat arasında bir ilişki olduğunu öne sürmüş; tarih boyunca dinlerin çıkış yeri çöl bölgeleri olduğunu savunmuştur. Semple, tek tanrılı dinlerin doğuş yerinin Suriye ve

anlamında da kullanmıştır. Söz gelimi İbn Haldun, ılıman iklimlerde yaşayan insanların bedenen ve zihnen çok gelişmiş olduklarını ifade etmek için; normal, mükemmel, itidal ve kâmil kavramlarını tercih etmiştir.

[30] Lejanttaki ifadelerin yukarıdan aşağıya doğru Türkçe Tercümesi; En Mükemmel İnsanların Yaşadığı Bölgeler, Mükemmel İnsanların Yaşadığı Bölgeler, Sıradan İnsanların Yaşadığı Bölgeler, Anormal İnsanların Yaşadığı Bölgeler, Aşırı Anormal İnsanların Yaşadığı Bölgeler.

Arabistan olmasının çöl iklimiyle yakından ilgili olduğunu belirtmiştir. Zira çöl iklimin saf ve kuru havası çöl insanını duygusal anlamda harekete geçirir, fakat çölün monoton ve niteliksiz havası insana çok az çalışma imkânı verir. Çöl iklimi aynı zamanda insanı zihinsel açıdan olumsuz etkilemiş, zihinsel faaliyetleri dar, sınırlı, kontrolsüz ve verimsiz olmasına neden olmuştur. Başka bir ifade ile çöllerdeki tek tip fiziki çevre koşulları çöl insanına sınırlı olanak sunmaktadır. Semple'e göre bu durum, çevrenin psikolojik etkisinden kaynaklanmaktadır (Semple, 1911, s. 38-40, 511-512). İbn Haldun ve Semple din hususunda her ne kadar farklı ifadeler kullanmış olsalar da, her ikisinin de işaret ettiği coğrafi bölge büyük oranda örtüşmektedir. Zira İbn Haldun'a göre dinlerin doğuş yeri olan ılıman iklim bölgeleri, günümüzde genel itibariyle Ortadoğu ülkelerini kapsamaktadır. Söz konusu bölgelerde çöllerin geniş yer kaplaması da Semple'ı görüşünü desteklemektedir.

Çevresel determinizmin önemli isimlerinden birisi olan Amerikalı coğrafyacı Huntington da İbn Haldun'a benzer görüşler öne sürmüş; iklim ile insan ve medeniyetler arasındaki ilişkiye dikkat çekmiş, iklimin insanların ten rengini ve zihinsel yapılarını değiştirdiğini savunmuştur. Bu hususta evrimci bir anlayış içerisinde olan Huntington, iklimin insan fizyolojisi ve zihinsel yapısında etkili olduğunu savunmuştur. Ortalama sıcaklığın 15.5 ^{0}C olduğu bölgelerde optimum fiziki faktörlere sahip olduğunu ve bunun da beyaz ırkları işaret ettiğini ifade etmiştir (Huntington, 1919, s. 84). Ayrıca *Civilization and Climate* eserinde iklimsel faktörlerin insanları hem fiziksel hem de psikolojik açıdan etkilediğini ileri sürmüştür. Mevsim, sıcaklık ve nem ile insanların çalışma performansı arasındaki ilişkiyi araştıran Huntington, çalışma koşulları için optimum şartların olduğunu iddia etmiştir. Mesela, güz ve bahar mevsimlerinde 10 ^{0}C sıcaklık ve % 75 nem oranının çalışma koşulları için ideal olduğunu savunmuştur (Huntington, 1915, s. 50, 86). Tümertekin'e göre söz konusu iklim verileri, Batı Avrupa ülkelerinin mevsimlerini işaret etmekteydi. Aynı zamanda Huntington, Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'da sanayileşmenin devam etmesi için gerekli iklim ve diğer fiziki koşulları ile ilgili görüşlerini ortaya koymuştur (Tümertekin, 1990, s. 29). Bu bakımdan İbn Haldun ve Huntington'un determinist görüşleri arasında benzerlikler bulunmaktadır. Nitekim her iki düşünüre göre iklim, insanların fiziki ve zihinsel yapısını etkilemektedir. Ayrıca hem İbn Haldun hem de Huntington, iklimin ekonomik faaliyetler (zanaat ve sanayi) üzerinde

etkili olduğunu savunmuştur. Bununla birlikte İbn Haldun'a göre insan için en mutedil iklim şartları Irak ve Suriye'nin olduğu coğrafyada görülürken, Huntington'un optimum iklim verileri ise Batı Avrupa ülkelerini işaret etmektedir. Bu nedenle Huntington'un determinist görüşleri batı dünyasının diğer medeniyetler karşısında üstünlüğünü iklim şartlarıyla açıklamış, insanı çevrenin bir ürünü olarak görmüştür. İnsan yapısı gibi teknoloji ve sanayinin gelişmesini de fiziki çevre koşulları ile açıklamıştır.

Günümüz coğrafyacılarından Doğanay ve Doğanay, Strabon'un görüşlerine istinaden dağlık, yüksek ve soğuk iklimlerde yaşayan kırsal toplumların toplumsal seviyelerinin düşük, çağdaşlıktan ve uygarlıktan geri olmalarının yaşadıkları doğal çevre ile yakından ilgili olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak iklimin doğrudan etken olmaktan çok, toplumların sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan olumsuz manada etkileyerek toplumların az gelişmesine neden olabileceğini ifade etmiştir (Doğanay ve Doğanay, 2014, s. 24). Göney de iklimin etkisi hususunda İbn Haldun'a benzer fikirler öne sürmüş; iklimin insanın fiziki ve moral yapısı, sağlığı, enerjisi, çalışma derecesi ve verimi üzerinde tesirli olduğunu ifade etmiştir. Aynı zamanda Göney, iklim ile siyasi oluşumlar arasındaki ilişkiye dikkat çekerek şu ifadeleri kullanmıştır: "Bütün devletlerin geniş manada orta iklim kuşağında toplanması, herhalde bir tesadüf eseri değildir." Bu bakımdan Göney, yüksek ve düşük sıcaklıkların siyasi oluşumlara elverişli olmadığını ifade etmiştir. Yazar ayrıca step bölgelerde yaşayan toplumlarında daha enerjik ve hareketli olduğunu; bundan dolayı geniş imparatorluklar kurduğunu belirtmiştir (Göney, 1993, s. 127-130).

Bu bakımdan İlkçağ coğrafyacılarından Strabo, modern coğrafyadaki determinist coğrafyacılar ve günümüz coğrafyacıları, meseleyi her ne kadar farklı şekillerde ele alsa da, söz konusu coğrafyacılar, İbn Haldun gibi çevrenin insan üzerindeki etkisini savunmuş, özellikle dağlık ve yüksek alanlar ile insan karakteri ve davranışları arasındaki münasebeti araştırmışlardır. Bu itibarla çevrenin insan üzerindeki etkisi ile ilgili görüşlerin, uzun bir geçmişe sahip olduğu söylenebilir.

3.4. ÇEVRESEL DETERMİNİZM BAKIMINDAN GIDANIN ETKİSİ

Beşinci Mukaddeme adlı bölümde İbn Haldun, beslenme ile insan bedeni ve ahlakı arasındaki ilişkiyi ele almış, bolluk ve kıtlık dönemlerinin insanların beden ve ahlakı üzerindeki etkileri ve bu durumun umranla olan ilişkisini açıklamıştır. Bu bölümde İbn Haldun, insan bedeni ile coğrafi çevreden sağlanan besinler arasındaki ilişkiyi incelemesi bakımından, determinizm fikrini daha da derinleştirmiştir. Zira İbn Haldun'a göre insan, âdetlerinin ve alışkanlıklarının ürünüdür. Gıda elde etme ve tüketme metodu ise insanın en büyük alışkanlığıdır. Bu bağlamda toplumdan topluma ve bölgeden bölgeye farklı uygulamalar söz konusudur. Verimli topraklarda, sahralarda veya şehirlerde yaşayan insanların beslenme âdetleri farklı olduğu için, doğal olarak ahlaki ve bedensel olarak farklılıklar ortaya çıktığını belirtmiştir.

İbn Haldun, ılıman iklimlerin tümünde gıda bakımından bolluk olmadığını vurgulamaktadır. Dolayısıyla ılıman iklimlerde yaşayan insanların tümünde refah söz konusu değildir. Çünkü ılıman iklimlerin bazı bölgelerinde verimli topraklar olduğu gibi bazı bölgelerde tarımsal faaliyet yapılamayan umrandan mahrum çöl ve çorak araziler de vardır. Verimli olmayan söz konusu arazilerde yaşayan halk geçinme konusunda bazı zorluklar çekmektedirler. Örneğin, Hicaz, Güney Yemen bölgeleri ve Mağrip ile Sudanlılar arasında ki sahalarda verimsiz topraklar yer almaktadır. Bu bölgelerde yaşayan halk, hububat ve katık maddeleri tedarik etme hususunda sıkıntı çekerler. Çöl ve çorak alanlarda yaşayan bedevi Araplar da aynı durum söz konusudur. Genel itibariyle hayvanlarından temin ettikleri süt ile beslenirler. Göçebe Araplar her ne kadar, yaylalardan hububat ve katık madde tedarik etme imkânları olsa da, bu gıdaları yılın sadece belli aylarında elde edebilmektedirler. Bundan dolayı geçinmeleri temin edecek yeterli miktarda gıda tedarik edemediklerinden, yılın belli dönemlerinde kıtlık çekmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 269).

İbn Haldun, ılıman bölgelerin verimli ve verimsiz yerleri hakkında ön bilgi verdikten sonra asıl konuya geçiş yapmaktadır. Beslenme tarzı ile insan bedeni ve ahlakı arasındaki ilişkiyi örneklerle açıklamaktadır. Şöyle ki, çöl ve çorak (kırsalda) arazilerde yaşayan ve besin kıtlığı çeken bedevi (göçebe) toplumların beden ve ahlak itibariyle, verimli ovalarda yaşayan toplumlardan daha iyi durumda oldukları görülmektedir. Kırsalda yaşayan insanların renkleri daha saf, vücutları daha temiz, bedenleri daha

mükemmel yapıda, ahlakları daha iyi, bir şeyi kavrama hususunda anlayışları daha keskindir. İbn Haldun bu duruma örnek olarak, kırlarda yaşayan Araplar ve Mülessimin kabilesini, verimli ovalarda yaşayan Berberiler ile Mağrib halkını vermiştir. Çünkü Araplar ve Mülessimin kabilesi kırsalda yaşamaları ve az gıda ile yetinmelerinden dolayı, verimli ovalarda yaşayan Berberiler ve Mağrip halkından hem fiziki görünüş itibariyle hem de ahlaken daha iyi konumdadırlar. Bunda etkili olan temel etmen coğrafi çevreden sağlanan gıdadır. Nitekim verimli ovalar ve topraklar gıda bakımından çöl ve kurak alanlardan daha verimlidir. Ancak İbn Haldun'a göre gıdanın bol olması, insanı fiziki ve ruhi açıdan olumsuz etkiler (İbn Haldun, 2013, s. 270).

İbn Haldun, her durumu ve olayı (umran, şehir, devlet ve insan) etkileyen koşulları determinist bir yaklaşımla ortaya koyduğu gibi, kırlarda ve verimli ovalarda yaşayan insanlardaki bedensel ve ahlaki farklılıkları neden ve sonuçlarıyla ortaya koymuştur. Şöyle ki, verimli ovalarda yaşayan toplumlarda fiziki görünüşleri itibariyle birtakım farklılıklar gözlemlenmektedir. Bu alanlarda yaşayan insanlarda, vücuda alınan fazla besinler ve bunların oluşturduğu nem, bedende birtakım fazlalıklar ve kötü artıklar oluşturur. Bu fazlalıklardan dolayı beden orantısız bir şekilde genişler ve bozuk ve kokmuş salgılar meydana getirir. Bu durumda, insanlarda şişmanlıktan kaynaklanan bir şekil bozukluğu oluşur. Bu tür insanların renkleri soluk ve donuk olur. Ayrıca bu durum insanların zihinsel faaliyetlerini de etkiler. Çünkü fazla oranda alınan gıdanın neminden hâsıl olan buhar, beyne ulaşarak zihni ve fikri köreltir. Bu bakımdan verimli arazilerde bolluk içinde yaşayan insanlarda genel olarak, itidalden sapma, gaflet, dikkatsizlik ve aptallık halleri müşahede edilir. Ayrıca ekini, hububatı, süt ve süt ürünleri, katık maddeleri ve meyveleri bakımından gıda maddeleri bol olan ve verimli arazilerde yaşayan insanlar, genel itibariyle geri zekâlı ve bedenleri kaba olmakla tanınmışlardır (İbn Haldun, 2013, s. 271).

Farklı beslenme alışkanlıklarına sahip kabileler arasında da yukarıdaki durum söz konusu olmuştur. İbn Haldun, bu hususta Berberileri örnek vermiştir. Nitekim gıda bakımından bolluk içerisinde yaşayan Berberi kabileleri ile kıtlık içinde yaşayan diğer Berberi kabileler arasında birtakım farklılıklar vardır. Kıtlık çeken kabileler, Berberilerin soyundan gelmelerine rağmen, akılları ve bedenleri bolluk içerisinde yaşayan diğer

kabilelerden daha iyi durumdadır. Çünkü söz konusu kabileler, gıda bakımından verimli olmayan bir coğrafyada yaşamaktadırlar. İbn Haldun'a göre bu durumun bir benzeri Endülüs ve Mağrib'de yaşayan insanlar arasında görülmektedir. Endülüs halkının zihni berrak, zekâları daha parlak, bedenleri hafif, vücutları daha çevik olup, ilim öğrenmedeki istekleri daha fazladır. Çünkü Endülüs halkı sadeyağı (bir çeşit tereyağı) olmayan bir topluluk olup, genellikle darı ile geçinmektedirler. Oysa Mağrib'in verimli topraklarında yaşayan insanlar ise ekmeği ve katık gıda maddeleri bol olduğu için hantal, zihinleri bulanmış durumdalar (İbn Haldun, 2013, s. 271). Burada İbn Haldun, coğrafi çevre ve insan bedeni arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. İnsan bedenin fiziki görünüşü ve insanın bazı zihinsel faaliyetleri beslendiği çevreden etkilenmektedir.

İbn Haldun'a göre insanın tükettiği hayvan eti ile insanın bedensel büyüklüğü arasında sıkı bir ilişki vardır. Şöyle ki, iriyarı hayvan eti ile beslenen insanlar, iri nesilleri meydana getirir. Bu durum hadariler (şehirliler) ve bedevi (göçebeler) toplumlar için de geçerli bir husustur. Deve ile beslenen bedeviler, bedenleri iri olmakla birlikte, deveye benzer huy ve karaktere sahip olmaktadırlar. Bilindiği üzere develer, yük taşımada gösterdikleri sabır ve tahammül ile meşhurdur. Deve ile beslenen insanların da huy ve mizaç olarak develere benzer özelliklere sahip oldukları görülmüştür. Ayrıca develerin bağırsak ve diğer iç organları sağlam olduğu için deve eti beslenen insanların da bağırsak ve diğer organları sağlam ve sıhhatli olmaktadır. Fakat aynı durum hadarilerin (şehirlilerin) bedenleri için söz konusu değildir. Nazik ve latif gıda maddeleri ile beslenen şehir halkının bağırsakları ince ve nazik olmaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 274).

Yukarıdaki durumun benzeri hayvanlar âleminde de görülmektedir. Örneğin, deve dışkısındaki hububatla beslenen tavukların yumurtaları, kuluçkaya yatırıldığı takdirde, daha iri civcivler elde edilir. Ayrıca kuluçkadaki yumurtaların üzerine deve dışkısı atıldığı zaman normale göre daha iri civcivler elde edilebilmektedir. Bahsi geçen durum, çiftçilerin ve ziraatçıların tecrübeleri şahit oldukları bir husustur (İbn Haldun, 2013, s. 274). Çünkü İbn Haldun'a göre insan diğer canlılar gibi aynı tabii kurallara bağlı olup, aynı zamanda diğer canlılar ile bütünleşmiş durumdadır. Söz gelimi çöl, çorak, kırsal alanlar ile otu bol meralarda, yaylalarda ve ovalarda yaşayan hayvanlar arasında fiziki görünüş açısından parlak olmaları, saf derileri, düzgün vücutları, organlarının

uyumluluğu, kavrayışların keskinliği ve hislerinin kuvvetleri bakımından bir takım farkları vardır. Bu durumun en güzel örneklerini ceylan, devekuşu, dağ keçisi, zürafa ve yabani eşek gibi hayvanlar arasında gözlemlenebilir. Örneğin, daha önce bahsedilen farklar; ceylan, zürafa, yaban sığırı ile keçi, katır, eşek ve sığır arasında vardır. Çünkü insanlar gibi hayvanlar da vücutlarına alınan fazla gıdalar, bedende işe yaramaz ve bozuk artıklar meydana getirir. Bu nedenle bu tür hayvanlar şekilce bozuk ve hantal olurlar. Ancak bedenlerine az gıda giren hayvanlar ise fiziki görünüşü itibariyle daha iyi görünümlü ve parlak olurlar (İbn Haldun, 2013, s. 270-271). Bu ifadelerden anlaşıldığına göre, İbn Haldun'a göre insan her konuda olduğu gibi beslenme hususunda da diğer canlılarla aynı tabii şartlara bağlıdır.

İbn Haldun'a göre gıdanın insan üzerindeki etkisini özetle ifade etmek gerekirse; beslenme rejimi, gıdaların bolluğu ve cinsi ile insanın bedeni ve ruhi yapısı arasında sıkı bir ilişki söz konusudur. Bu bakımdan hadariler (şehirliler), bedeviler (göçebeler) ve verimli topraklarda yaşayan toplumlar arasında beslenme tarzları bakımından birtakım farklılıklar söz konusu olmaktadır. Zira İbn Haldun'a göre insan, yediği gıdaya göre şekil alır. İnsan vücuduna giren gıda maddeleri insanın zihinsel faaliyetlerini ve fiziki görünüşünü doğrudan etkilemektedir. Çünkü coğrafi çevre insanın ne yiyeceğini ve nasıl elde edeceğini belirlemektedir. Bu bağlamda beslenme tarzına göre şekillenen insan, yaşadığı coğrafi çevrenin sunduğu imkânlardan faydalanmak zorundadır. Coğrafi çevre ise insana farklı bölgelerde farklı imkânlar sunarak, yaşam tarzını belirlemektedir. Yaşam tarzı da insan karakter ve davranışlarına yön vermektedir.

3.5. İBN HALDUN'UN IRK ANLAYIŞI

İbn Haldun, genel anlamda ırkları nesep bağı ile açıklamaz. Zira İbn Haldun'a göre ırk, coğrafi etkenlerle oluşmuş bir kavramdır. Nitekim Fındıkoğlu bu konuya temas etmiş, İbn Haldun'un ırkçılığı biyolojik olmaktan ziyade coğrafi olduğunu vurgulamıştır (Fındıkoğlu, 1940, s. 51-56). İbn Haldun, insanların yaşadıkları fiziki coğrafya şartları ile fiziki görünüşü arasında bir ilişki kurmuştur. Şöyle ki, birinci ve ikinci iklimlerde yaşayan insanların sıcaklığın tesiri ile renklerinin siyahlaştığını ifade etmiştir. Çünkü kökeni bakımından siyahi olan insanların, dördüncü veya yedinci iklimlerde ikamet etmeleri durumunda bunların neslinden gelenlerin zamanla beyazlaştıkları görülmüştür. Bu

durumun tersi de aynı şekilde cereyan etmektedir. Örneğin, dördüncü veya diğer kuzey iklimlerinden olanların, güneyde sıcak iklimlerde yaşamları durumunda, bunlardan hâsıl olan nesillerin siyahlaştıkları görülür (İbn Haldun, 2013, s. 263). Öte yandan İbn Haldun, Arap, İsrailoğulları ve Farisiler gibi bazı milletlerin ırki oluşumlarında etnik köken bağları ve sahip oldukları kültürel değerlerin de etkili olabileceğini ifade etmiştir. Özellikle Araplar ve bazı milletlerde görülen farklılıkların sebebi neseple birlikte bu milletlerin gelenek ve görenekleridir. Çünkü bir milletin kültürel değerleri ve yaşam tarzı, toplum yapısını şekillendirmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 264). Zira Araplarda bedevilik çok eskilere dayan bir hayat tarzı olmuştur.

İbn Haldun'a göre insan, âdetlerinin ürünüdür. Nitekim İbn Haldun, bu konuyu şöyle izah etmiştir: "Âdetler, insan tabiatını itiyatlarından ibaret olan bir duruma sokuyor. Çünkü insan, nesebinin ürünü değil, âdetlerinin çocuğu ve ürünüdür." (İbn Haldun, 2013, s. 700). İbn Haldun bu ifadesiyle insan yaşamında toplumsal ve kültürel yönün biyolojik yönünden daha belirleyici olduğunu gözlemleyip dile getiren ilk düşünürlerden biri olarak görünmektedir (Şenel, 1982, s. 38). Ancak İbn Haldun'a milletlerin bedenen ve ruhen farklı olması, esas itibariyle ikamet ettikleri coğrafi çevre ile alakalı bir husustur. Örneğin, zenciler ve Slavlar yaşadıkları coğrafi bölgenin etkisi altında olması bu durumun en açık örneğidir. Nitekim İbn Haldun bu hususta şu ifadeler kullanır;

> *"Şu halde güneyin veya kuzeyin belli bir cihetinde ve bölgesinde ikamet eden halk hakkında: Bunlar tanınmış falan kişinin sülalesi olduklarından atalarında mevcut olan hususiyet, renk ve sima kendilerine intikal etmiştir, diye bir genelleme yapmak, varlıkların tabiatından ve coğrafi amillerden gafil olmanın yol açtığı hatadan başka bir şey değildir. Hiç şüphe yok ki, bahis konusu hususların ve vasıfların hepsi nesilden nesle geçerken değişir. Bu gibi şeylerin sürekli ve aralıksız devam etmesi zaruri de değildir (İbn Haldun, 2013, s. 264)."*

İbn Haldun, kendisinden önce yaşamış olan düşünürlerin fikirlerini ciddi bir eleştiri süzgecinden geçirdikten sonra, bu fikirleri kendi bilimsel anlayışı ile yorumlamıştır. Söz gelimi İbn Haldun, bazı milletlerin ten renklerinin farklı olması ile ilgili birtakım dini hurafelere temas etmektedir. İbn Haldun, bazı âlimlerin Sudanlıların (zencilerin) Hz. Nuh'un oğlu Ham'ın soyundan geldiklerine dair rivayetlerini kesin

sözlerle reddetmektedir. Rivayete göre Hz. Nuh'un oğlu Ham'a beddua etmesi ile ten rengi siyahlaşmış ve onun soyundan gelenler de siyahi olmuştur. İbn Haldun'a göre böyle bir rivayetin hurafe olduğu açıktır, çünkü Tevrat'ta geçen hikâyede Hz. Nuh'un oğlu Ham'a beddua etmesi yer almasına rağmen, kıssada Ham'ın siyahlığı ilgili bir ibare yoktur. İbn Haldun'a göre güneyde yer alan birinci ve ikinci iklimlerin aşırı sıcak olmasında dolayı, buradaki halkın mizacı ve ten rengi değişmiştir. İbn Haldun bu iddiasını coğrafi determinist görüşleri ile desteklemektedir. Şöyle ki, ekvator bölgesinde güneş ışınları yılda iki defa dik açıyla düşmektedir. Bu durum, bu bölgede sıcak mevsimlerin uzun olmasına ve havanın her mevsim çok sıcak olmasından dolayı burada yaşayan insanların ten rengi siyahlaşmıştır. Öte yandan ensab (soy, nesep) âlimleri insanların renk ve simalarının farklı olmasını soy ve neseplere bağlamaktadırlar. Bu âlimler, kuzeyde yer alan beyaz insanların Hz. Nuh'un oğlu Yafes'ten, güneydeki zencilerin Ham'dan ve orta kısımda yer alan ve beşeri umran yönünden ileri durumda olan milletleri de Hz. Nuh'un oğlu Sam'ın zürriyetinden olduklarını iddia ettiler. İbn Haldun, bu rivayetin saçma bir hikâyeden ibaret olduğuna ve uydurma bilgilerden oluştuğunu savunmaktadır. Çünkü İbn Haldun'a göre adı geçen nesep âlimlerin en büyük hatası, milletlerde görülen bedensel ve ruhsal farklılıkları nesebe bağlı bir durum gibi telakki etmelerinden kaynaklanmaktadır. İbn Haldun, bu kıssaya inananların, iklimin insan ve canlılardan üzerindeki etkisinden (coğrafi amillerden) bihaber olduklarını yazmıştır (İbn Haldun, 2013, s. 263 - 264). İbn Haldun'un bu iddiası onun hurafe, batıl inançlardan ve evhamlar (kuruntulardan) yerine olayları coğrafi şartlar ile izah etmiştir.

İbn Haldun'dan sonra yaşayan ve çevresel determinizmin en önemli temsilcilerinden Ratzel, çevrenin ırkların oluşumunda etkili olduğunu ileri sürmüş, genetik oluşumları bir yana bırakmıştır. Determinizmin önemli taraftarlarından olan Demolins de çevresel etkenlerin ırk oluşumunda büyük oranda etkili olduğunu savunmuştur. Konu ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: "Yeryüzünde bulunan nüfuslar sonsuz bir çeşitliliğe sahiptir. Bu çeşitliliği yaratan nedir? Verilen cevap genellikle 'ırk' olmaktadır. Ama ırk, ırkları yaratanın ne olduğu hala keşfedilemediğinden, hiç bir şeyi açıklayamaz. İnsanların farklılığının ve ırkların farklılığının birincil ve belirleyici nedeni insanların izledikleri yoldur. Bu yol hem ırkları hem de toplumsal türü yaratan yoldur." Demolins; Tatar, Moğol, Eskimo, Kızılderili, Hintli ve Zenci gibi ırkların; Sibirya

tundrasında, Amerikan otlaklarında ve Afrika ormanlarında izledikleri yollar sayesinde oluştuklarını iddia etmekteydi. Hatta Demolins, Alman, Fransız, İtalyan ve İspanyol gibi Avrupa milletlerinin, atalarının geçtikleri yolların bir ürünü olarak görmekteydi (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 199). Bu bakımdan Demolins'e göre ırklar ve toplumlar geçtikleri yolların koşullarından etkilenmekte ve bu durum kalıtım üzerinde etkili olmaktadır. Demolins, İbn Haldun gibi kalıtım ve nesebin insan üzerindeki etkisini bir yana bırakarak, çevre koşulların etkisine odaklanmıştır. Fakat İbn Haldun, ırk oluşumunda iklimin etkisini öne çıkarırken, Demolins ırkların oluşumunda toplulukların göç yollarının etkili olduğunu savunmuştur.

Günümüz coğrafyacılarından Doğanay ve Doğanay da iklim koşulları ile insanın ten rengi ve toplumsal gelişmişlik seviyesi arasındaki ilişkiye dikkat çekmiş ve "yaşama bölgelerinin iklim koşulları ile toplumun kültürel gelişmişlik düzeyi, ulaştığı teknolojik aşama ve hatta bireylerin renk, somatik (ırki) özellikleri ve uydukları davranış kalıpları arasında bazı paralellikler kurmak mümkün" ifadesini kullanmıştır. Ayrıca Doğanay ve Doğanay; çöl, kurak ve step bölgelerinde yaşayan insanların genel itibariyle esmer, ekvatoral alanlarda yaşayanların siyah, soğuk bölgelerdeki insanların ise beyaz tenli, uzun boylu ve düz saçlı olmalarını iklimin insan üzerindeki etkisine örnek olarak göstermiştir (Doğanay ve Doğanay, 2014, s. 23). Bu bakımdan Doğanay ve Doğanay, İbn Haldun'un iklim koşulları ile ırki özellikleri arasında kurduğu ilişkiye benzer görüşler ortaya koymuştur.

Netice itibariyle İbn Haldun'a göre, ırklarda görülen değişimin sebebi soy ve nesepler değildir. Nitekim İbn Haldun, böyle bir iddiada bulunmak ancak coğrafi çevrenin etkisinden haberi olmayanlara mahsus olduğunu belirtir (İbn Haldun, 2013, s. 264). Hâlbuki milletlerin fiziki görünüşleri itibariyle farklı olmalarında soy ve nesebin etkisi, birçok faktörden sadece birisidir. Zira İbn Haldun'un insana bakışı genetik değil, coğrafidir. Çünkü insanın fiziksel ve ahlaki özellikleri esas itibariyle nesebe göre değil, yaşadığı coğrafyaya bağlı olarak şekillendiğine inanmaktadır. Ayrıca İbn Haldun, determinist coğrafyacılardan asırlar önce çevre koşullarıyla ırk arasındaki ilişkiye dikkat çekmesi, meseleyi önemli yapan başka bir husustur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. İBN HALDUN'UN İSKÂNA DAİR COĞRAFİ GÖRÜŞLERİ

En geniş anlamıyla beşeri yerleşmeler olan iskân (yerleşme), avcılık ve toplayıcılıkla geçinen toplumların inşa ettikleri ilkel barınaklardan şehirlere kadar olan süreci ihtiva eder (Tanoğlu, 1954, s. 1). Bu bakımdan iskân coğrafyası bu süreçte meydana gelen değişimi ele alır. Ayrıca, insanın yeryüzünde yerleşmeye başlaması çok eski tarihlere gitmektedir. Bu nedenle iskân, tarih boyunca birçok coğrafyacının dikkatini çekmiş, hakkında birçok fikir ortaya konmuştur. Bunlardan biri de Ortaçağ'da yaşamış olan İbn Haldun'dur. Zira İbn Haldun, iskân ile ilgili görüşlerini Mukaddime adlı eserinde açıkça ortaya koymuştur. Bu bağlamda, İbn Haldun'un iskâna dair düşüncelerini ele almak için bu bölümde İbn Haldun'un Mukaddime'sinde geçen yerleşme ile ilgili öne çıkan coğrafi düşüncelerin detaylı bir incelemesi yapılmaya çalışılacaktır.

Coğrafya araştırmalarında gezi-gözlem metodu bilgi derlemede büyük önem taşımaktır (Doğanay ve Doğanay, 2014, s. 194). Bilhassa İskân coğrafyasında gözlem ve kıyaslamalar yapmak, kültürel coğrafi görünümün anlaşılmasında önemli bir yer teşkil etmektedir (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 363). Zira İbn Haldun da gezdiği ve yaşadığı bölgelerde şehir ile ilgili metodolojik olarak coğrafyacılara benzer gözlem ve değerlendirmelerde bulunmuş (Bekdemir ve Elmacı, 2008, s. 73); gözlemlediği ve yaşadığı dönemde ortaya çıkan olayların önemini kavrayan ilk düşünür olmuştur (Falay, 1978, s. 13). Keza 14. yüzyılda, Kuzey Afrika'nın iktisadi, toplumsal ve siyasi yapısının bilimsel bir çözümlemesini yapmıştır (Lacoste, 2012, s. 8). Aynı zamanda yaşadığı çağda kendi gözlemleriyle[31] göçebe, kasaba ve şehirler hakkında dikkat çekici bilgiler yazmış, şehir ve kır ayrımını ortaya koymuştur. Sedanter ve göçebe kültürlerin, değişken ve dinamik hayat tarzlarını coğrafi bakış açısı ile incelemiştir. Toplumların ve yerleşim birimlerin şekillerini, kuruluşlarını ve çöküşlerini açıklamakla kalmamış, bunlara etki eden coğrafi faktörler üzerinde durmuştur. İnsanın doğası itibariyle sosyal ve medeni bir varlık olduğunu, korunmak, yardımlaşmak ve iş bölümü yapmak gayesiyle bir araya

[31] Bakınız: Parlak, N. (2012). İbn-i Haldûn'un Mukaddime'sinde XIV. Yüzyıl İslâm Dünyasından Kesitler. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 14(2): 131-166, Erzincan.

geldiklerini ifade etmiştir. Bir araya gelen toplumların, kasaba ve şehirleri meydana getirdiğini savunmuştur.

Ortaçağ İslam dünyasında şehir hayatı çok ilerlemiş, Müslümanlar tarafından Basra, Küfe, Fustat (Mısır), Kayravan (Tunus), Bağdat ve Samarra gibi gelişmiş şehirler kurulmuştu. Ayrıca Mekke, Medine, Şam, Kahire ve Halep sonradan İslam hâkimiyetine giren dönemin büyük şehirleri olmuştur. Bu dönemde Endülüs'te Kurtuba ve Granata, ticari ve idari fonksiyonu gelişmiş şehirler ortaya çıkmıştı (Göney, 1984, s. 37; Uğur ve Aliağaoğlu, 2013, s. 31). Böyle bir dönemde dünyaya gelen İbn Haldun, bir İslam coğrafyacısı olarak dönemin şehirleri ve şehirleşme hakkında önemli görüşler ortaya koymuştur. İbn Haldun, Bizans, Yemen, Mısır, Suriye, Irak ve Endülüs gibi memleketlerde şehirleşmenin çok ilerlediğini, Kahire, Kurtuba, Kayravan ve Mehdiye (Tunus) gibi şehirlerin Bağdat kadar geliştiğini ifade etmiştir. Öte yandan, Mukaddime'de İslam dünyasının batısında (Mağrip ve Endülüs) şehirleşmenin gerilediğini ifade etmiş, buna karşılık doğu İslam dünyasında şehirleşmenin halen önemini koruduğunu yazmıştır. Ayrıca yaşadığı dönemde şehirleşme eğiliminin doğu bölgesine, Türklerin yaşadığı alanlara (Mısır, Suriye, Irak ve Maveraünnehir) doğru kaydığını belirtmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 776-779). Söz gelimi İbn Haldun, o dönemde Kahire'de tarımsal faaliyetlerin çok geliştiğini yazmış ve Kahire için *Dünyanın Bahçesi* ifadesini kullanmıştır (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 495). Nitekim Kahire'ye ilk kez ayak basan İbn Haldun, şehrin o dönemde umran bakımından çok zengin olduğunu ifade etmiş ve burada şaşkınlıkla müşahede ettiği manzarayı şu sözlerle dile getirir:

> *"Dünya incisini, âlem bahçesini, milletler mahşerini, karınca gibi insanları, İslam'ın eyvanını ve iktidar koltuğunu gördüm. Çevresinde köşkler ve konaklar görünüyordu. Ufuklarında hânkâhlar ve medreseler parıldıyordu. Bilginlerden oluşan dolunaylar ve yıldızlar ışıyordu. Nil denizi kıyısı, cennet ırmağını ve gökyüzü sularının kopuş kaynağını andırıyordu. Suyu, susuzunu ve hastasını suluyordu. Dalgaları (sel ve taşkınlığı), onlara meyveler ve hayırlar sağlıyordu. Kalabalıkları yutan kent sokaklarında, nimetlerle dolu çarşılarında dolaştı (İbn Haldun, 2011, s. 153)."*

İnsanların bir arada yaşayıp, köy, kasaba ve şehir kurmalarının tarihsel kökenleri coğrafyada temel araştırma konularında biri olmuştur. Şehirlerin kökeni sosyal, ekonomik ve dini sebeplere dayanabilmektedir. Bu kapsamda modern coğrafyada şehirlerin kökeni hakkında birçok teori ortaya atılmıştır. Bu teorilerden en fazla taraftar bulanları ise şunlardır; tarımsal ürün fazlalığı, hidrolojik faktörler, nüfus artışı, ticari ihtiyaçlar, korunma ihtiyacı ve dini sebepler (Knox ve McCarthy, 2012, s. 22-23). Bununla birlikte bir şehrin meydana gelmesinde birden fazla teori etkili olabilmektedir. Ortaçağ İslam coğrafyacılarından İbn Haldun, şehirlerin kökenin ekonomik sebepler ve korunma ihtiyacından doğduğunu ileri sürmüştür. Zira İbn Haldun'a göre toplumların yaşam tarzlarında görülen farklılığın temeli sebebi geçim yollarının farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan İbn Haldun, toplumların ekonomik uğraşlarının yaşam tarzını belirlediğini ortaya atmıştır. Başka bir ifade ile insanlar, iktisadi faaliyetlerini sürdürmek için yardımlaşmak ve iş bölümü yaparlar. Diğer bir neden de insanların korunma ihtiyacıdır. İbn Haldun'a göre insan tek başına kendini koruyamaz. Dış tehlikelere karşı korunmak için toplu halde yaşamaları gerekir (İbn Haldun, 2013, s. 208-209, 652-654). Göçebe ve yerleşik toplumlarda korunma ihtiyacı farklı şekillerde gerçekleşmektedir.

İbn Haldun, şehirlerin kökeni ve şehirleşme adına birtakım coğrafi görüşler ortaya koymuştur. İbn Haldun'a göre *insan tabii olarak medenidir.* Ayrıca medeni kelimesinin Medine şehrinden türediğini ifade etmektedir. Şehir ve insan ilişkisini şu sözlerle açıklık getirmektedir: "İnsan için, öbür insanlardan ayrı yaşamak mümkün değildir, onun varlığı ancak hemcinsiyle gerçekleşir (İbn Haldun, 2013, s. 214, 768-769)." Bu bakımdan İbn Haldun, her türlü *robinsonculuk*[32] anlayışından uzaktır. Zira İbn Haldun'a göre insan, toplumsal yaşam içinde var olabilir (Arslan, 1997, s. 94). Tanoğlu da İbn Haldun'la benzer fikirler öne sürmüş, "*insan içtimaî bir varlıktır*" yorumunu yapmıştır. Tanoğlu'na göre sosyal hayat, yerleşmenin kurulmasına ana etken olmuştur. Zira insanlar dış tehlikelerden ve sıcak ve soğuk havalardan korunmak, beslenmek ve barınmak amacıyla meskenler inşa ederler. Böylece meskenlerin bir araya gelmesiyle köy, kasaba ve şehirler meydana gelmektedir (Tanoğlu, 1954, s. 1-2). Yani İbn Haldun

[32] Robinsoculuk: İnsanın kendi kendine yetebileceğini savunan anlayıştır. Kavram, Robinson Crusoe isimli romandan türemiştir.

ve Tanoğlu'na göre insan sosyal bir varlık olup, diğer canlılar gibi tek başına yaşayamaz. Nitekim İbn Haldun ve Tanoğlu, yerleşmelerin ve şehirlerin kurulmasını bu açıdan yaklaşmaktadır. Zira insanlar korunmak, yardımlaşmak ve ihtiyaçlarını karşılamak gayesiyle bir arada yaşamaktadırlar. Bir araya gelen insanlar; köy, kasaba ve şehirleri oluşturmaktadırlar. Bu anlamda toplumsal hayatın en yoğun olduğu yerleşmeler olan şehirler, medeni açıdan gelişmiş sahalardır.

İbn Haldun'a göre tarımla uğraşan insanlar yerleşik hayata geçerken, hayvancılıkla geçinen insanlar ise sürekli göç ederler (İbn Haldun, 2013, s. 323-324). Coğrafyacı Knox ve McCarthy bu hususta İbn Haldun'la aynı görüşte olup, insanların ekonomik sebeplerden ötürü toplu halde yaşadıklarını yazmıştır. İnsanların avcılık, toplayıcılık ve balıkçılıktan sonra tarım yapmaya başladıklarını öne sürmüş, tarım faaliyetlerin yoğun bir şekilde sürdürülmesi insanları sabit bir yerde daimi olarak yerleşmeye zorlamıştır. Böylece tarımsal faaliyetlere dayanan tarım köyleri yaygınlaşmıştır (Knox ve McCarthy, 2012, s. 22). Bu bağlamda İbn Haldun'un göçebe toplumların yerleşik düzene geçmelerini günümüz coğrafya anlayışı ile yorumlamıştır.

Günümüz coğrafya araştırmalarında şehir ve kır yerleşmeleri ayrımını ortaya koymak adına birçok kriter ortaya konulmuştur. Nüfus miktarı, yoğunluğu ve hayat tarzı (ekonomik faaliyetler) şehir ayrımını belirleyen başlıca kriterlerdir. Göney'e göre şehirlerde nüfus miktarı fazla ve yoğundur. Kır yerleşmelerinde ise nüfus miktarı az ve burada yaşayan insanların temel geçim kaynağı tarla, bahçe ziraatı ve hayvancılıktır (Göney, 1984, 7-13). İbn Haldun ise bu kriterlerden hayat tarzı üzerinde durmuştur. Zira kır ve şehir yerleşmeleri, insanların geçim kaynaklarından dolayı ortaya çıktığını ifade etmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 208-209). Tarım, hayvancılık ve çiftçilik yapanların bedevi olarak tasnif ederken; ticaret, sanat, sanayi, zanaat ve tedrisat gibi mesleklerle uğraşanların olduğu yerleşim birimini şehir olarak tanımlamaktadır.

Şehirleşme, başlangıç noktası ve sonu belli olan bir değişim sürecidir. Nitekim bütün toplumlar önce kırsal bölgelerde ve daha sonra şehirlerde yaşar (Uğur ve Aliağaoğlu, 2013, s. 79). Günümüz şehir coğrafyasında kabul gören bu anlayışa İbn Haldun Ortaçağ'da değinmiştir. Zira İbn Haldun'a göre göçebe yaşam, yerleşik hayattan önce gelmektedir. Çünkü göçebeler sadece basit ve zaruri ihtiyaçlarını karşılarken,

sedanter toplumlar ise bunun ötesine geçmiş, lüks ve kemali ihtiyaçlarını tedarik etmekle meşgul olmuşlardır. Nitekim söz konusu durumu şöyle açıklamıştır: "Kırdaki hayat, şehir ve kasabalardan öncedir ve bunun kökü odur. Çünkü şehir ve kasabaların varlığı, refah ve rahatla ilgili olan adet ve ananelere dayanmakta, bu ise zaruri maişet maddeleriyle ilgili âdet ve ananelerden sonra gelmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 326)." Bu bakımdan İbn Haldun; rahatlık, lüks ve kemali ihtiyaçlar insanların yerleşik hayata geçmesini teşvik ettiğini belirtmektedir. Başka bir ifade ile İbn Haldun'a göre toplumlar önce kırda yaşar, daha sonra yerleşik hayata geçerek, kasaba ve şehirleri meydana getirirler. Azarkan'a göre, İbn Haldun'un tarihsel seyir içince insanların kır hayatından şehir hayatına geçiş yapmasını savunmakla determinist bir yaklaşım ortaya koymuştur (Azarkan, 2003, s. 3). Çünkü İbn Haldun, toplumsal olayların sebeplerini ve bir arada yaşama kanunlarını açık bir determinizm anlayışıyla analiz eder (Sati el-Husri, 1991, s. 226). Bu bağlamda İbn Haldun, determinizm anlayışını tabiat olaylarında olduğu gibi sosyal olayları anlamada bir araç olarak kullanmıştır. Zira İbn Haldun'a göre, tabii ve beşeri olaylar sebep-sonuç ilişkisi içerisinde gerçekleşmektedir. Bu da İbn Haldun'un yerleşme coğrafyasının analiz metodunda ana karakteristiği oluşturur.

İbn Haldun, göçebe ve şehirli toplumları tanımlamak amacıyla bedevi ve hadari kavramlarını kullanmaktadır. Bedevi (göçebe) ve hadari (yerleşik) toplumlar arasında görülen sosyal, ekonomik ve siyasi farklılıkları ortaya koymuştur. Bilhassa İbn Haldun'un yaşadığı coğrafyada her iki topluluğun içinde uzun süre yer alması, bu hususta önemli gözlemler yapmasını sağlamıştır. Nitekim İbn Haldun, ömrünün büyük bir kısmını geçirdiği Mağrip bölgesinin esasen bedevi kökenli olması ve ömrünün son yıllarının geçirdiği Mısır'da şehirleşmenin çok gelişmiş olması bu hususta oldukça etkili olmuştur.

İbn Haldun'un iskân ile görüşleri bazı coğrafyacıların da dikkatini çekmiştir. Mesela, İbn Haldun'u büyük feylesof, tarihçi ve coğrafyacı olarak niteleyen Tanoğlu (1954, s. 10; 1969, s. 251). İbn Haldun'un göçebe ve yerleşik toplulukları sınıflandırmada kullandığı kriterlerine değinmiştir. Bu bağlamda İbn Haldun'un yerleşmeleri devamlılığına göre hadari ve yarı göçebe (badiye) olmak üzere ikiye ayırdığından bahsetmiştir. İbn Haldun ve coğrafya ilmine yaptığı hizmetlerden uzunca bahseden Doğanay ve Doğanay, İbn Haldun'un önemli bir coğrafyacı olduğunu vurgulamıştır. Adı

geçen coğrafyacılar, İbn Haldun'un diğer coğrafi görüşlerinin yanı sıra şehir coğrafyası ile ilgili verdiği birtakım bilgilere yer vermişlerdir. Söz konusu yazarlar, Mukaddime'de şehir coğrafyası kapsamında önemli coğrafi görüşlerin yer aldığını belirtmiş, şehirlerin kuruluş aşamasında dikkat edilmesi gereken coğrafi şartlar, kent ve kent hayatı ile ilgili İbn Haldun'un görüşlerine değinmişlerdir (Doğanay ve Doğanay, 2014, s. 123-124).

İbn Haldun'un şehir coğrafyası ile ilgili görüşlerini müstakil bir çalışmada ele alan Elmacı ve Bekdemir; İbn Haldun'un şehir anlayışı, kır ve şehir ayrımında kullandığı kıstaslar, dönemin şehir yerleşmelerinin genel özellikleri ile ilgili ortaya koyduğu teorik görüşlerinden bahsetmişlerdir. Bahsi geçen coğrafyacılar, İbn Haldun'un şehirlerin fizyonomisi, yönetim fonksiyonu ve ekonomik faaliyetlerine dair görüşlerini ele almışlardır. Ayrıca söz konusu çalışmanın sonuç bölümünde, İbn Haldun'a göre yerleşmelerin sınıflandırması ile günümüz yerleşmelerin fonksiyonel sınıflandırmasının genel bir karşılaştırması yapılmıştır. Bu bağlamda, iskân coğrafyasının bilimsel manada İbn Haldun'la başladığını ifade etmişlerdir (Elmacı ve Bekdemir, 2008). Ayrıca Şahin, İbn Haldun'un nüfus ile ilgili görüşlerine değinmiş, İbn Haldun'a göre nüfus yoğunluğunun yerleşme birimlerinde iş bölümünü sağlayacağı ifadesine yer vermiştir (Şahin, 2015, s. 64). Görülüyor ki, coğrafyacılar İbn Haldun'un yerleşme coğrafyası ile ilgili görüşlerini eserlerinde temas etmişlerdir.

İbn Haldun, toplumların ahvalini tespit ederken, genel anlamda gözlem metoduna başvurmuştur. Mesela, kendi devrinde mesken, mabet, saray, köprü ve su kemeri gibi mimari yapıları gözlemleyerek, burada daha önce yaşamış olan devletler ve topluluklar hakkında bilgiler vermiştir (Yıldırım, 2006 s. 344). Ayrıca kendi döneminde yaşayan göçebe ve yerleşik toplumların kültürel, siyasal ve iktisadi açıdan hayat tarzlarını kendi gözlemleri sonucu ortaya koymaya çalışmıştır. Yerleşme coğrafyası ile ilgili görüşleri önemli ölçüde kendi gözlemlerine dayanması Mukaddime'de verdiği örneklerden anlaşılmaktadır. Bunda etkili olan temel faktör İbn Haldun'un yaşadığı geniş coğrafi alandır. Zira İbn Haldun, bedevilerin ve kabilelerin hâkim olduğu Mağrip bölgesinden, şehirciliğin o dönemde çok geliştiği Kahire'ye kadar olan alanda yaşaması sayesinde farklı yaşam tarzına sahip toplumları gözlemleme imkânına sahip olmuştur. Bu bağlamda İbn Haldun, yerleşmelere dair orijinal fikirler ileri sürmüştür. Nitekim İbn

Haldun'un gezi-gözlem metodu, modern coğrafya araştırmalarında büyük önem taşımaktadır. Diğer yandan İbn Haldun, kendisinden önce yaşamış olan âlimlerin, coğrafyacıların ve seyyahların eserlerinden faydalanarak uzak kavimler hakkında coğrafi bilgiler aktarmıştır. Mesela İbn Haldun, yeryüzünün uzak bölgeleri hakkındaki bazı malumatları Batlamyus, Mesudi, İdrisi ve İbn Battuta'dan aktarmıştır.

4.1. COĞRAFİ BİR KAVRAM OLARAK UMRAN

İbn Haldun'un meşhur kavramalarından olan umran, Türkçe'de bayındırlık, memurluk, uygarlık, ilerleme, refah ve mutluluk[33] manasına gelmektedir. Bu bakımdan umranın Türkçe'de tam karşılığı bulunmaktadır. Bu nedenle Mukaddime'nin Türkçe tercümelerinden Kendir (2004) ve Uludağ (2013) umranı kelimesini aynen kullanmış; Dursun (1977) ve Ugan (1986) tercümelerinde ise hem umran hem de bayındır kelimelerini kullanılmıştır. Uludağ'ın (2013, s. 199, 204) Mukaddime çevirisinde umran kavramı, parantez içinde *medeniyet* ve İngilizce karşılığı olan *civilization* kelimeleri ile açıklanmıştır. Umran, Mukaddime'nin İngilizce ve Fransızca tercümelerinde *uygarlık* şeklinde çevrilmiştir. Mahdi, umranı kültür olarak tercüme etmiştir. Çünkü yazara göre Arapça'da *umranın* kelime kökü olan "–m-r" ve *kültürün* Latince'deki kelime kökü "colo" ile benzer anlamlar içermektedir (Mahdi, 1957, s. 184). Ancak Genç'e göre umran, medeniyet ya da kültür kavramları ile tam olarak karşılanamaz (Genç, 2015, s. 145). Umran esasen Arapça da *amr* kelimesinden türemiştir. Amr ise "bir yerde oturmak, birbiriyle sık sık görüşmek, toprağı işlemek, bir evi iyi durumda tutmak, bolluk getirmek, çok kalabalık olmak, bir yere iyice yerleşmek" gibi geniş bir manaları ihtiva eder. Hatta umran coğrafya ve nüfus biliminde ekumen[34] anlamında da kullanılmaktadır (Lacoste, 2012, s. 109). Bu bağlamda umran, ihtiva ettiği mana bakımından iskân ile yakından ilgilidir. Çünkü İbn Haldun'a göre umran, insanların bir arada yaşamalarından hâsıl olan bir durumdur. Toku'ya göre umran, toplumsal organizasyon, toplumsal yapı, toplumsal hayat ve ona etki eden fiziki etmenlerin birleşimidir (Toku, 2002, s. 90). Ayrıca İbn Haldun'dan önce İslam coğrafyacılarının umranı değişik anlamlarda kullandıklarından bahseden Arslan, İbn Haldun'un umranı yeryüzünün coğrafi özelliklerini açıklamak için

[33] TDK Büyük Türkçe Sözlüğü, http://www.tdk.gov.tr/

[34] Ekumen ya da ökümen sahalar: yerleşik yerleşme şeklinin hâkim olduğu ve geçimin çevreden sağlanabildiği alanlardır (Tolun-Denker, 1977, s. 15).

kullandığını yazmıştır. Yazara göre umran, başta insan olmak üzere diğer canlıların yaşayabileceği ve uygun iklim şartlarına sahip bölgelerdeki faaliyetlerin yoğunluğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda umranla aynı kökten gelen mamur üzerinde yaşanılabilen, oturulabilen, kalabalık ve gelişmiş bölgeleri işaret eder (Arslan, 1997, s. 91). Bu noktada İbn Haldun, umrana teknik bir anlam katmıştır (Mahdi, 1957, s. 194). Bu bakımdan umran kelimesi İbn Haldun'la beraber daha spesifik ve terimsel anlam kazanmıştır. Bu nedenle umran kelimesinin bilimsel manada İbn Haldun'la başladığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Umran için yapılan tanımlar gözden geçirildiğinde, umranın coğrafyadaki karşılığı olan ekumene karşılık geldiği anlaşılmaktadır.

Umranı, İbn Haldun'un kendi ifadesiyle "Umran, toplumla kaynaşmak ve ihtiyaçları gidermek maksadıyla şehre veya bir konaklama yerine inmek ve orada birlikte ikamet etmekten ibarettir. Birlikte yaşamanın sebebi, ileride açıklayacağımız şekilde maişetlerini temin ederken tabiatları icabı insanların birbirine yardım etme durumunda bulunmaları" (İbn Haldun, 2013, s. 208-209) şeklinde tanımlamaktadır. Mukaddime'nin başka bir yerinde İbn Haldun umranı şöyle tanımlar: " İnsani içtima (insanların toplum halinde yaşamaları) zaruridir. Filozoflar bu hususu "insan, tabiatı icabı medenidir" sözleriyle ifade etmişlerdir. Yani insan için cemiyet düzeni içinde yaşamak şarttır. Hükemanın ıstılahında bu içtimaa medeniyet (Medine) adı verilir ki, umranın manası da bundan ibarettir (İbn Haldun, 2013, s. 213)." Bu bakımdan iskân edilen alanlar umranın coştuğu bölgelerdir. Zira bu alanlarda sosyal hayatın hareketliliğinden dolayı umran gelişmiş bir konumdadır. Bu sebeple umran, toplumsal hayattan doğan beşeri bir gelişmedir.

İbn Haldun'a göre umranın üç temel özelliği bulunmaktadır. Bunların ilki umranın *tabii* olması; zira umran insanın toplumsal bir varlık olmasının doğal bir sonucudur. İkincisi *organik* (doğma, büyüme ve gerileme) olmasıdır. Üçüncüsü ise *fonksiyonel* bir yapıya sahip olmasıdır. Bu da her bireyin belli bir alanda uzmanlaşmaya yönelmesidir (iş bölümü) (Mücahid, 2012, s. 159). Bu bakımdan umran, doğal ve değişken bir yapıdır.

Umran ve umrana arız olan hallerden uzunca bahseden İbn Haldun, bu hususta coğrafya biliminden faydalanmıştır. Keza İbn Haldun, yeryüzünün yaşanılabilir kısmını

yedi iklim bölgesi adı altında incelemiş, sıcaklıkla umran arasındaki ilişkiye vurgu yapmıştır. Bu kapsamda İbn Haldun, umranın dağılışını determinist bir yaklaşımla izah etmiş, umranın ılıman iklimlerde çok gelişmiş olduğunu ileri sürmüştür. Öte yandan, çok soğuk ve sıcak iklimlerde umranın henüz iptidai seviyede olduğunu belirtmiştir.[35] Bu açıdan bakıldığında umran, sadece belli coğrafi koşullara sahip bölgelerde gelişmekte olduğu görülür.

İbn Haldun, Mukaddime'nin giriş kısmında insanı diğer canlılardan ayıran bir takım özellikleri sıralamaktadır.[36] Bu özelliklerden umranı, insanı diğer canlılardan ayıran bir kıstas olarak vermektedir. İbn Haldun'a göre insan sosyal ve medeni bir varlık olup, umran ise insanların bir arada yaşamalarında doğan bir durumdur. Bu durum neticesinde şehirler ve köyler, sanatlar[37], devletler, mülkler ve tarımsal faaliyetler ortaya çıkmaktadır. Ayrıca İbn Haldun umranı; **bedevi umran** ve **hadari umran**[38] şeklinde iki ayrı sınıfa ayırmaktadır. Bedevi umran, ovalarda, yaylalarda, hayvanlarında otlatılmasına uygun bozkırlarda ve çöllerin çevresinde bulunmaktadır. Hadari umran ise surlarla çevrilmiş köylerde, kasabalarda ve şehirlerde bulunmaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 208-209). İbn Haldun, her bölgede bedevi ve hadari toplumların varlık göstermesi doğal ve kaçınılmaz bir durum olduğunu da eklemektedir (İbn Haldun, 2013, s. 324). Bedevi umran, sürekli yer değiştiren ve meskûn olmayan göçebeler, tarım ve hayvancılıkla geçinen topluluklardır. Buna karşın, hadariler şehir ve kasabalarda ikamet eden ve yerleşik bir kültüre sahip toplumlardır. Bedevilerin kendilerine has bir umranı vardır. Ancak hadari umran, bedevi umrandan daha gelişmiş ve İbn Haldun'a göre hadarilik, insanlığın ulaşmak istediği son noktadır. Ayrıca İbn Haldun, bedevilik ve hadarilik arasında birtakım siyasi, sosyal ve ekonomik yönden farklılıkları olduğunu belirtmiştir. Bu açıdan İbn Haldun'a göre bedevilik ve hadarilik, siyasi ve sosyal açıdan birbirinden farklı iki toplumsal yaşam tarzını ifade eder. İbn Haldun, Mukaddime'de birçok kez

[35] İbn Haldun, 2013, s. 259-268.
[36] İbn Haldun'a göre insanın kendine mahsus birtakım özellikleri mevcuttur. Bunlar; ilim ve sanat, siyaset, maişet için çabalamak ve umrandır (İbn Haldun, 2013, s. 208).
[37] İbn Haldun, sanat kelimesinden kastettiği mana günümüz sanat anlayışından farklıdır. Mukaddime'de bu kavramı; meslek grupları, insanların ekonomik uğraşlarından olan zanaat ve sanayi kollarını tabir etmek için kullanır.
[38] Mahdi, bedevi umranı ilkel kültür (primitive culture) ve hadari umranı medeni kültür (civilized culture) olarak isimlendirmiştir (Mahdi, 1957, s. 193).

bedeviliği ve hadariliği karşılaştırmaktadır. Nitekim bu husus şimdi açıklanmaya çalışılacaktır.

Yukarıdaki ifadelerden hareketle, İbn Haldun'a göre taban tabana zıt iki toplumsal çevre ortaya çıkmaktadır. Hadara kentsel çevreyi nitelerken; bedeviyet çöl çevresinde ve küçük kırsal yerleşmelerde yaşayanları ifade etmektedir (Stowasser, 1984, s. 175). Bu bakımdan umran; iki farklı siyasal, sosyal ve iktisadi toplumsal hayat tarzından meydana gelir.

Mukaddime dikkatle okunduğunda İbn Haldun'un insanın tabiat karşısındaki yapıcı rolüne önem verdiği anlaşılmaktadır. Umran bu kapsamda ele alınabilir. Çünkü İbn Haldun'a göre umran, insanın toplumsal bir üründür. Umran; tarım, hayvancılık, sanat, zanaat ve ticari faaliyetleri, aynı zamanda köy, kasaba ve şehirleri içermektedir. Bu bağlamda İbn Haldun'un salt bir determinist olduğunu iddia etmek yanlış olacaktır. Çünkü umran, insanın kendi fikir ve tecrübeleri ile meydana gelmektedir. Bu da insanın tabii kanunlara bağlı pasif bir canlı olmadığını gösterir. Böylece İbn Haldun'un insanın akıl ve iradesine önem verdiği anlaşılmaktadır.

4.1.1. Bedevi Umran (Kır Yerleşmeleri)

Geniş alanda insanların yer değiştirmesi ve göç etmesi anlamına gelen göçebe hayatı (horizontal, yatay), Arap Yarımadası ve Kuzey Afrika'da yaygın ve eski bir yaşam tarzıdır (Denker, 1960, s. 138). Kuzey Afrika'da göçebe hayatının yaygın olması sayesinde, İbn Haldun göçebelik ile ilgili coğrafi gözlem ve analizler yapmıştır. Bedevilerin sosyal, ekonomik ve siyasi özelliklerini ortaya koymuş, bu özellikleri yerleşik kültürle karşılaştırmıştır. Günay'a göre İbn Haldun'un bedevi umran olarak ifade ettiği kavram, çöl, kır ve köy hayatını ihtiva etmektedir. Bu bakımdan bedevilik veya badiye hayatı, göçebelik, yarı göçebelik, köylü hayatı, göçebelerin yerleştiği ve dolaştığı bölgeleri belirtmek için kullanmıştır (Günay, 1986, s. 78). Sahralarda göçebe hayatı süren insanlar bedevi olduğu gibi, toprağı ekip-biçen, köy ve küçük kasabalarda ikamet edenler ve dağlarda yaşayanlarda bedevi umrana dâhildir. Bu bağlamda bedevilikte tarım veya çobanlıktan herhangi biri ile geçinmek esastır. Bu nedenle bedevilik, salt göçebelik değildir (Hassan, 2011, 159, 189-191). Arslan da aynı fikirde olup, bedeviliğin sadece

göçebe toplulukları tanımlamadığını ileri sürmüştür. Yazar'a göre bedevi umran, dağlık bölgelerde, küçük yerleşme birimlerinde sebzecilik, meyvecilik, tahıl tarımı ile uğraşan toplumları da ifade eder (Arslan, 1997, s. 104). Mahdi'ye göre bedevi umran, toprağı ekip-biçen ve belli bir alanda hayvanlık faaliyetleri yürüten toplumları tanımlar (Mahdi, 1957, s. 194). Bu noktada *bedevilik*, bugünkü sosyo-kültürel anlamda *köylülük* anlamına gelmektedir (Albayrak, 2000, s. 5). Bu bağlamda İbn Haldun'un bedevi umran olarak ifade ettiği yaşam tarzı, modern coğrafyada kır yerleşmelerini temsil etmektedir (Elmacı ve Bekdemir, 2008 s. 86). Bu bilgiler ışığında şunlar söylenebilir; bedevi umran mutlak manada bir göçebe hayatı ifade etmez, kır hayatının tüm yönlerini kapsar. Ayrıca bedevi umran, hadari umranın esası ve köküdür. Zira İbn Haldun'a göre hadari toplumlar, bedevi umrandan sonra oluşmaktadır. Öte yandan bedevi umran iki kısımdan oluşmaktadır. Birincisi göçebe hayatı süren toplumlardır. Diğeri ise köy hayatı yaşayan, tarım ve hayvancılıkla uğraşan toplumlardır. Bu anlamda bedevilik ve hadarilik ayrımı, göçebe ve yerleşik yaşam tarzından ziyade üretim tarzı ve kültürel özellikler üzerinde değerlendirmelidir.

İbn Haldun'a göre hayvancılık ve tarım faaliyetleri insanları şehir dışına iter (Arslan, 1997, s. 97) ve badiyede (kırda) yaşamalarını zorlar. Bu bakımdan insanların göçebe veya şehirli olmalarını temel sebebi ekonomik uğraştır. Ayrıca İbn Haldun, bedevi umranın hadari umrandan geri olduğunu, tüm bedevi toplumları hadari olma yolunda ilerlediğini ifade etmiştir. Bedevi umranı kendi içerisinde belli aşamalardan oluştuğunu ilk önce deve ile geçinen Arapların en ilkel yaşam tarzına sahip olduğunu ifade etmiştir. Bu aşamadan sonra koyun ve sığır besleyen yarı göçebe toplumlar gelmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 325). Bedevi yaşamın başka bir ifade ile kırsal hayatın son aşamasını köy ve kasabalarda ikamet eden tarım ve hayvancılıkla geçinen toplumlar oluşturmaktadır.

İbn Haldun'a göre toplumları şekillendiren ana etkenlerden birisi ekonomik etkinliklerdir. Zira farklı ekonomik faaliyetler farklı yaşam tarzını doğurmuştur. Nitekim daha önce ifade edildiği üzere tarımla uğraşan insanlar yerleşik hayata geçerken, hayvancılıkla geçinen insanlar ise sürekli göç etmeye zorlanmaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 323-324). Bu açıdan şöyle bir genelleme yapılabilir; insanların yaşadıkları coğrafi

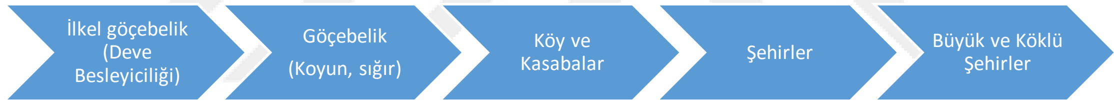
çevre bilindiği takdirde yapılan ekonomik faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olunabilir. Ekonomik faaliyet türü ise insanların hayat tarzını belirlemektedir. Örneğin verimsiz çöl ve çorak arazilerde yaşamak zorunda kalan insanlar, hayvancılıkla uğraşmak zorundadırlar. Hayvancılıkla uğraşan insanlar ise yeterli besin bulmak için ise göçebe hayatı tercih etmektedir. Bu nedenle İbn Haldun'a göre insanların göçebe bir hayat tarzına iten temel güç hayvancılıktır.

Hadari umranın esasını bedevi umran oluşturmaktadır. Zira İbn Haldun'a göre insanlar, ilk olarak basit ve zaruri ihtiyaçlarını daha sonra haci (lüzumlu) ve kemali ihtiyaçlarını karşılamaya meyillidirler. Bu nedenle bazı toplumlar tarım ve çiftçilikle, bazıları da hayvancılıkla meşgul olurlar. Hayvancılık ve zaruri ihtiyaçlar, insanları bedeviliğe göç etmeye zorlamaktadır. Çünkü hayvancılık için geniş otlak ve mezralara ihtiyaç duyulmaktadır. İbn Haldun'a göre hayvancılıkla uğraşan bedeviler için göçebelik en uygun hayat tarzıdır. Ancak, ziraat ve çiftçilikle uğraşan insanlar için, bir yere yerleşmek sürekli göç etmekten daha evladır. Bedeviler, sürekli göç etmelerinden dolayı bir araya yaşayıp gelişmiş sosyal bir hayat sürmeleri imkânsızdır. Bunların bir araya gelmesi sadece gıda, barınak ve elbise gibi zaruri ihtiyaçlarını karşılamak içindir. Bedeviler, hayvan kılı, devetüyü, ahşap, taş ve topraktan basit meskenler yaparlar. Bu meskenlerin yapmalarındaki maksat sadece barınmak ve gölgelenmektedir. Bunun ötesine geçemezler, yani süslü ve sanatlı ev inşa etme gibi amaçları yoktur. Hatta bazı bedeviler mağaralarda ve taş oyuklarında yaşamaktadırlar. Bedeviler doğada bulunan gıdalar üzerinde çok az işlem yaparlar. Mesela ateşte pişirme hali hariç, genel itibariyle yiyecekleri terbiye etmeden tüketirler (İbn Haldun, 2013, s. 324-325). Günümüz coğrafyacılarından Tolun-Denker'e göre göçebelerde dokumacılık, halıcılık ve deri işleri gibi el sanatları az da olsa gelişmiştir. Göçebeler, üretimleri kendi ihtiyaçlarını karşılamadığı zaman, çevrelerinde yerleşik hayata geçmiş olan yerleşmelerle mal değişimi yaparlar. Bazı kır yerleşmelerinde zanaat faaliyetleri yapılmasına rağmen, ihtisaslaşmış sanat ve meslekler genellikle şehir yerleşmelerinde görülmektedir (Tolun-Denker, 1977, s. 38-41). Bu bağlamda ekonomik uğraşlarından dolayı bedeviler, sürekli göç etmeye zorlanmakta ve bu nedenle basit ve sade yaşam tarzına sahip olmaktadırlar. Aynı zamanda İbn Haldun, yerleşik hayata dâhil olan tarım ve çiftçiliği bedevi umran kapsamında ele almaktadır. Çünkü tarımla uğraşanlar sadece zaruri ihtiyaçlarını tedarik

etmek gayesindedir. Sadece zaruri ihtiyaçlarına odaklanan bedeviler, lüks ve kemali ihtiyaçları elde etme hususunda mahrum kalmaktadırlar.

Yeryüzünde yaşayan toplumların tümü belli bir yere sabit bir şekilde bağlanmaz. Keza bazıları göçebeliği tercih ederek, sürekli yer değiştirirler. Göçebeliğin tersine yerleşik hayata geçenler, maddi kültürün (bina, yol, arazi bölünüşü vb.) nispeten daha uzun süreli yapılarını meydana getirirler (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 363). Bu bakımdan İbn Haldun'a göre sabit bir yere yerleşmek, imar ve umranın esasını oluşturmaktadır. Diğer yandan göçebe hayat, umrana aykırı olan bir yaşam tarzıdır. Çünkü göçebe toplumlar, şehir kurma hususunda geri kalmaktadırlar. Çadırlarda yaşayan bedeviler mesken yapımında sadece ağacı kullanırlar. Hatta bunlar, hâkimiyet kurdukları yerleşmelerin meskenlerin tavanın bile yok etmeye çalışmaktadırlar. Bu nedenle, Araplar yani bedeviler genel halleri itibariyle umrana ve yerleşmeye aykırı bir yaşam tarzına sahiptir (İbn Haldun, 2013, s. 364-365). Nitekim göçebeler, geçimlerini genellikle davar, sığır gibi yayılan hayvanlarla sağlarlar. Göçebeler, hayvanları için verimli otlaklar ve sulak alanlar bulmak için sürekli yer değiştirirler. Arap olmayan ve bazı Berberi kabileleri gibi ziraat ve çiftçilikle geçinen topluluklar genellikle köylerde, mezralarda, obalarda ve dağlarda iskân ederler. Berberler, Türkler ve Türklerin kardeşleri olan Türkmenler ve Slavlar bu şekilde göçebe hayatı sürdüren kavimlerdir. Bu kavimler, yeterli otlak alanları bulunmadığı için sahralara pek girmezler. Ancak geçim kaynakları deve olan bedeviler çöllere açılmak zorunda kalmışlardır. Çünkü develer çöllerde yetişen bazı bitkilerle beslenir ve buralardaki tuzlu suları içmeye ihtiyaçları vardır. Başka bir deyişle, develer için sahralar vazgeçilmez bir yaşam alanlarıdır. Bundan dolayı, deve besleyen bedeviler sahralara açılmak zorunda kalmış ve iptidai hayatı tercih etmişlerdir (İbn Haldun, 2013, s. 325). Denker'e göre çölde göçebeliğe yön veren asıl faktör, kış ve ilkbahar aylarında yağışla beraber yeşeren çölün kenar kesimleri ve su kaynaklarıdır (Denker, 1960, s. 138). Çöllerdeki söz konusu göç hareketleri daha ziyade yatay bir şekilde cereyan etmekte ve mevsimlik konak yerlerinde ikamet edilmektedir (Tanoğlu, 1969, s. 257). Başka bir ifade ile göçebeler, hayvanların su ve gıda ihtiyacını karşılamak için sürekli yer değiştirmek zorundalar. Nitekim bu hususta İbn Haldun ile Tanoğlu ve Denker benzer görüşler ortaya koymuşlardır.

Deve besleyen göçebeler, İbn Haldun'un deyimiyle insanların en vahşileri olup, şehirlilere nispeten karşı konulamayan vahşi ve yırtıcı hayvanlar gibidirler. Bunlara örnek olarak Araplar, göçebe Berberler, Zenate kabilesi ile doğudaki Türkler, Türkmenler ve Kürtler verilebilir.[39] Ancak bu kavimler içerisinde Araplar en bedevi olanlarıdır. Çünkü bunlar sadece deve besler ve bu nedenle daha fazla göç ederler. Bahsi geçen diğer kavimler ise deve ile beraber sığır ve diğer hayvanları beslerler (İbn Haldun, 2013, s. 325) (Şekil 10). Bu nedenle İbn Haldun'a göre toplumları göç etmeye zorlayan ve onları hadari olmaktan uzak tutan sebeplerden birisi hayvancılıktır. Hayvancılık içerinde deve ise insanları daha çok göç etmeye zorlamaktadır. Deve ile geçinen göçebeler, en ilkel yaşam şekline sahip olurken, deve dışındaki hayvanlarla uğraşan kavimler ise bundan sonraki aşamayı oluşturmaktadır. Ayrıca İbn Haldun, bu hususta determinist bir yaklaşım sergilemiş ve göçebeliğin bedevilerin huy ve mizaçları üzerinde etkili olduğunu ileri sürmüştür.

Şekil 10: İbn Haldun'a göre en ilkel toplumlardan en köklü şehirlere kadar iskânın gelişimi.

İbn Haldun, bedevilik ve hadarilik hususunda önemli bir noktaya temas etmektedir. Şöyle ki, İbn Haldun'a göre bedevilik, hadarilikten çok eski bir yaşam tarzı olup, umranın ve şehirlerinin kökü bedeviliğe dayanmaktadır. Çünkü bedeviler sadece zaruri ihtiyaçlarını karşılamakla yetinirler. Bu bakımdan, zaruri ihtiyaçlar, lüzumlu ve lüks ihtiyaçlarından önce gelir. Yani zaruri ihtiyaçlar bir ağacın köküne benzetilirse kemali ihtiyaçlar ise onun dalı hükmündedir. Zaruri ihtiyaçlar karşılanmadıkça, insan mükemmel ve refah bir hayatı elde edemez. Bundan dolayı bedevilik, hadarilikten önce gelir. Ancak bedeviler için hadari olmak bir hedeftir ve bu hedef yolunda çaba harcarlar. Daha önce ifade edildiği üzere, hadarilik esas itibariyle bedeviliğe dayanmaktadır. İbn

[39] Tolun-Denker'e göre Moğol ve Kırgızlar da göçebe hayatı süren milletlerdir. Bu bakımdan göçebe hayat, Orta Asya'dan Anadolu, Arabistan, Kuzey ve Batı Afrika'ya kadar olan geniş bölgenin kurak alanlarında hâkimdir (Tolun-Denker, 1977, s. 38).

Haldun, bunu ispatlamak için şöyle bir örnek vermektedir. Herhangi bir şehrin ahalisini kökeni araştırıldığı takdirde, bunların kökeninin geçmişte şehrin etrafında yaşamış olan bedevi bir halka dayandığı görülür. Şehrin etrafında yaşayan bedeviler imkânları olduğu zaman şehrin refah ve rahat bir ortamını elde etmek için şehre göç ederler (İbn Haldun, 2013, s. 326). Bu bakımdan İbn Haldun, bedeviliğin yerleşmenin kökeni olduğunu ifade etmiş, yerleşik hayat ise insanların tekâmül etmelerinden sonra ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Zira bedeviler şehirdeki konforlu hayatı tercih ederek, şehirlere yönelirler. Bununla beraber İbn Haldun, günümüzün en önemli coğrafi olaylarından olan kırsal alanlardan kentlere göç olgusuna işaret etmiştir.

İbn Haldun, bedevilerin mekân ve mahremiyet ilişkisine değinir; bedevilikte gizliliğin zayıf olduğunu ifade eder. Zira bedevilerin yaşadığı alanlarda meskenlerin duvarları birbirine bitişik ve alçaktır. Meskenlerin arasında boşluk yoktur. Bu nedenle, insanlar birbirinin konuşmalarını işitebilmekte, mahrem durumları komşuları tarafından görülmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 184). Bu bakımdan bedevilikte mahremiyet, mekân tarafından kısıtlanmıştır.

İbn Haldun, bedevilik ve hadarilik arasında birtakım farklar olduğunu vurgulamıştır. Bazı farklılıkları coğrafi determinizmle açıklayan İbn Haldun'a göre bedevilik ve hadarilik, insanların bazı özelliklerini değiştirmiştir. Bu özelliklerden biri de, bedevilerin hadarilerden daha cesur olmalarıdır. Zira şehri baştanbaşa kuşatan surlar hadarileri korumaktadır. Şehirlerin etrafı genellikle surlarla çevrilmiş olması, hadarileri rahat yaşamaya alıştırmış ve bundan dolayı savaşmayı ve mücadele etmeyi unutmuşlardır. Oysa bedevileri koruyan herhangi bir sur olmadığı için daima dikkatli ve ihtiyatlı olmaları gerekmektedir. Bu nedenle bedeviler hadarilerden daha cesur ve saldırgan olurlar (İbn Haldun, 2013, s. 326-330). Böylece İbn Haldun, insanların yaşam tarzlarının kahramanlık ve savaşçı özelliklerini etkilediğini ileri sürmüştür. Zira İbn Haldun'a göre insan, adetlerinin ürünüdür. İbn Haldun, konuyu şöyle izah etmiştir: "Adetler, insan tabiatını itiyatlarından ibaret olan bir duruma sokuyor. Çünkü insan, nesebinin ürünü değil, adetlerinin çocuğu ve ürünüdür (İbn Haldun, 2013, s. 700)." Yani İbn Haldun, nesep ve genetik faktörleri bir kenara bırakarak, çevrenin ve alışkanlıkların

tesirini ön plana çıkarmıştır. Bu bakımdan insanın hayat tarzı ve alışkanlıkları zamanla insanın tabiatı haline gelir ve insanı bedensel ve zihinsel açıdan şekillendirmektedir.

4.1.2. Hadari Umran (Şehir Yerleşmeleri)

Modern coğrafyanın bir alt dalı olan şehir coğrafyası, şehirsel hayatı ve şehirsel çevrenin bütün öğeleriyle ilgilenir. Ayrıca şehir coğrafyası, şehri mekânsal olarak ele alır; şehrin işleyişini, şehirsel sorunları ve potansiyel gelişme alanlarını araştırmaktadır (Uğur – Aliağaoğlu, 2013, s. 6-7). İbn Haldun da şehrin söz konusu tanımına göre şehri ve şehirsel hayatı analiz etmiştir. Nitekim İbn Haldun, hadari umran tabiri günümüzde, şehir yerleşmeleri anlamında kullanılmaktadır (Elmacı ve Bekdemir, 2008 s. 86). Parker'e göre hadari yaşam, *günümüzde tanıklık ettiğimiz, küreselleşme ve postmodernizm gibi yakıştırmalarla tanımlanan, teknoloji ve sanayinin sorumlu olarak görüldüğü toplumsal yaşamdır* (Parker 1981, s. 330; aktaran Polat ve Polat, 2016, s. 574). Bu bağlamda, İbn Haldun'un hadari umran olarak isimlendirdiği kavram; şehir, şehirleşme ve şehirlilik manalarını ihtiva etmektedir. Hadari umran, esasında yerleşik kültürlerin oluşturduğu şehir ve kasabaları işaret etmektedir. Bundan dolayı İbn Haldun, bedeviliğin aslında umrana ters bir yaşam tarzı olarak tanımlamakta, şehirleşmenin ise umranın esası olduğunu belirmektedir. Bu bakımdan hadari umran diye tabir ettiği yerleşme, şehir ve kasabalardır. Umranın ikinci aşamasını hadari umran oluşturmaktadır. Bu yerleşmelerde tarım ve hayvancılık dışındaki ekonomik faaliyetler (ticaret, sanat, zanaat, sanayi) yoğundur.

İbn Haldun'a göre şehirler insanların bir araya gelmelerinden hâsıl olur. Zira insanlar geçimlerini sürdürmek ve bu konuda yardımlaşmak için toplu halde yaşar. Nitekim İbn Haldun'a göre zaruri gereksinimler insanları göç etmeye, lüks ve kemali tüketimler ise insanları belli bir yerde yerleşmeye zorlar (İbn Haldun, 2013, s. 323-324). Şehirleri oluşturan başka bir sebep de, bedevilerin kazanç ve refah seviyelerinin artış göstermesi halidir. Zira bu durum olanları şehre inmeye teşvik eder. Bu bakımdan şehirler, insanların bir yere yerleşmek, barınmak ve orada karar kılmak için kurulmaktadır. Rahat ve sükûnete ermek için şehirlerin kuruluşunda büyük önem taşımaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 635). Ayrıca mülk elde etmek gayesi, bedevileri şehirlere inmeye ve yerleşik hayata geçmeye teşvik etmektedir. Çünkü mülkle beraber,

rahatlık ve refah seviyesi artmaktadır. Mülkün temin edilmesinden sonra, mülkü korumak için insanlar yerleşik hayata geçmektedir. Böylece yerleşik hayata geçen insanlar, hem kendilerini hem de mülkü düşman saldırılarından koruması kolaylaşmaktadır. Çünkü şehirleri koruyan surlar bulunmaktadır. Söz konusu durumu İbn Haldun şöyle izah etmektedir;

> *"Şehir vasıtasıyla kendilerini korur ve (mülk sahibi olan) hanedanlık mensuplarıyla mücadeleye tutuşur. Hâlbuki (müstahkem bir kale vaziyetinde bulunan) bir şehirle mücadele ve onu mağlup etmek gayet zor ve güç bir şeydir. Zira şehir, hakikatte çok sayıda asker yerine geçer (İbn Haldun, 2013, s. 631)."*

Dikkate değer bir başka husus ise İbn Haldun'un şehir için yaptığı tanımdır. Çünkü bu tanım, günümüz coğrafyacıların şehir tanımına benzemektedir. İbn Haldun şehri*; büyük ve yoğun bir şekilde nüfuslanmış, sınırsız değişken durumu* olan yerleşme olarak tanımlarken (Baali, 1988, s. 87); günümüz coğrafyacılarında Göney, *Şehir Coğrafyası* isimli eserinde şehri; *küçük bir sahada, büyük nüfus kitlelerinin birlikte bulunduğu, geçimini temin ettiği yerleşme* (Göney, 1984, s. 1) şeklinde tanımlamıştır. Görülüyor ki Göney, İbn Haldun gibi şehirdeki nüfus yoğunluğuna dikkat çekmiş ve şehri bu açıdan tanımlamıştır. Hakikaten şehri meydana getiren etmenlerin başında belli bir alanda büyük bir nüfusun bir araya gelmesidir. Bu durum günümüzde halen geçerlidir.

İbn Haldun'a göre hadari umranın ulaştığı nihai nokta hadarettir. Yani zamanla şehir halkının gelirleri çoğalır ve zenginleşir; refaha taalluk eden usül ve adetler çoğalır; fen ve sanatlar köklü bir şekilde yerleşirse *hadaret* ortaya çıkar (İbn Haldun, 2013, s. 666-667). Şehirde faydası olmayan ağaçların dikilmeye başlanması ise hadaretin ulaştığı son noktadır (İbn Haldun, 2013, s. 672). Suriye, Irak, Mısır ve Endülüs gibi mutedil iklimlerde yer alan memleketlerde hadaret çok gelişmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 667). Öte yandan hadaret; şehir ve umran açısından duraklama evresini işaret etmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 680). Başlangıçta bedevi olan şehir, sosyal ve ekonomik açıdan gelişerek hadarete ulaşır, duraklama evresinden sonra gerilemeye başlar. Bu bakımdan İbn Haldun'un hadaret diye tabir ettiği kavram, günümüzde *şehirlilik* manasına gelir. Ayrıca İbn Haldun'a göre hadaret (şehirlilik), şehirlerde nüfusun artmasına bağlı olarak ortaya çıkan bir durum değildir. Bilakis hadaret, şehirde yaşayanların hayat tarzının zamanla

değişime uğraması şeklinde görür. Bu bağlamda hadaret, şehirde yaşamaktan ziyade şehirsel hayatı ifade eder.

İbn Haldun'a göre insanların bir araya gelmelerinin yegâne sebebi ihtiyaçlarını temin etme hususunda birbirine yardımcı olmaktır. Çünkü insanlar maişetini temin etme hususunda tek başlarına muvaffak olamazlar. Onun için şehir halkı bazı ihtiyaçlar konusunda paylaşımda (iş bölümü) bulunurlar. Örneğin bazıları buğday üretir, bazıları marangozluk yapar, bazıları demircilik, bazıları ise hayvancılıkla uğraşır. Böylece iş bölümü sayesinde ihtiyaç fazlası üretim söz konusu olur. İhtiyaç fazlası üretim ise başka şehirlere ihraç edilir. Buna bağlı olarak gelir artar ve şehir halkı bu geliri refahın icabı olan lüks mallara sarf edilir. Ayrıca bir şehrin gelir ve giderleri ne kadar fazla ise şehir o nispetle gelişmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 652-654). Şehirde gelir seviyesinin bu şekilde gelişmesine ortam hazırlayan etken, nüfus yoğunluğundan kaynaklanan iş bölümüdür (Şahin, 2015, s. 64). Zira şehirler, beşeri faaliyetleri daha kolay bir şekilde yürütülmesini sağlaması açısından insanları ve faaliyetleri bir araya getirip iş bölümüne gidilmesini sağlar (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 427). Yani başka bir ifade ile iş bölümü sayesinde üretim artar; şehrin ihracat ve ithalat malları artmasıyla iş ve emek sahipleri zenginleşir. Böylece şehir ekonomik açıdan gelişme imkânı bulmaktadır. Kırlarda yaşayan göçebeler sadece basit ve temel ihtiyaçlarını karşılarken, şehirlerde yaşayan hadari insanlar bunun ötesine geçmiş ve üretim fazlası bir durum ortaya çıkmıştır. Üretilen fazla mal ise diğer yerleşmelere ihraç edilir. Böylece İbn Haldun'a göre şehirleşme süreci ile birlikte toplumsal ve iktisadi değişim yaşanır.

Şehirleşme ile ilgili önemli çalışmaları olan Keleş, bu hususta İbn Haldun'la aynı fikirdedir. Zira Keleş, şehirleşme ile birlikte sosyal ve iktisadi hayatın değişikliğe uğradığını belirtmiş ve şu ifadeleri kullanmıştır:

> *Kentleşmeyi yalnız bir nüfus hareketi olarak görmek yeterli değildir. Çünkü kentleşme hareketi, bir toplumun ekonomik ve toplumsal yapısındaki değişmeleri doğurur. Bu yüzden, kentleşme hareketini, geniş anlamda ve doğru bir biçimde, sanayileşmeye ve ekonomik gelişmeye koşut olarak, kent sahasının artması ve kentlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplum yapısında, artan oranda örgütleşme, iş bölümü ve uzmanlaşma yaratan, insanların davranış ve*

ilişkilerinde kentlere özgü değişikliklere yol açan bir birikimi süreci olarak tanımlamak gerekir (Keleş, 2014, s. 20).

İbn Haldun'a göre ekonomik açıdan gelişen şehirde, daha sonra ikinci bir yükselme trendi gerçekleşir. İş ve emek sayesinde kar ve kazanç artmış ve refah seviyesi yeniden yükselmiştir. Bu nedenle şehirde yeni meslekler ve sanat dalları ortaya çıkmış, iş ve çalışma hayatı bir kez daha hareketlilik kazanmıştır. Ancak bu sefer elde edilen kar ve kazanç tamamıyla refah ve zenginliğe tahsis edilir. Bu nedenle üçüncü ve bunu takip eden artışlar meydana gelir. İbn Haldun'a göre ekonomik ve umran seviyesi yüksek olan şehirler, her yönden gelişmiş demektir. Bu bağlamda bir şehrin umranı gelişmiş ise, bu gelişmişlik seviyesi tüccarı, sanatkârı, esnafı, idarecisi ve polisi üzerinde müşahede edilebilir (İbn Haldun, 2013, s. 653). Başka bir ifade ile ekonomik gelişmişlik, beraberinde sosyal ve siyasi gelişmeleri getirir.

Yukarıdaki ifadelerden dolayı İbn Haldun, köy ve şehir ayrımını belirleyen temel etkenin ekonomik faktörler ya da üretim tarzı olduğunu savunmaktadır. Şehir olmayan yerleşmelerde elde edilen kazanç temel ihtiyaçları bile karşılamaz. Oysa gelir ve kazancı zaruri ihtiyaçlarını karşılamaya yeten yerleşmeler, şehir olarak sınıflandırabilir. Diğer bir ifade ile şehir elde edilen ürünlerin ihtiyaç fazlasını ihraç edebilen yerleşmelerdir. Yoksa bu yerleşmeler, köy veya oba olarak nitelendirilirler. Şehir ve kasaba halkı konforlu bir hayata sahipken, köy ve oba halkında ise yoksulluk hâkimdir. Zira köy ve oba halkı emeklerinden kazanç ve kar elde edemezler, çünkü iş ve emekleri ancak kendilerine yetebilmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 654). Yani İbn Haldun, şehri tanımlarken insanların yerleşik olmalarından ziyade, üretim fazlasını dikkate almıştır. Bu bakımdan hayat tarzı, şehir ve kır ayrımını belirleyen temel kriterdir.

Şehirlerde üretim fazlalığı söz konusudur. Böylece şehir halkı elde ettikleri ürün fazlasını diğer yerleşmelere satabilmektedirler. Ya da ekonomik açıdan en azından kendi kendine yetinebilen yerleşmelerdir. Bu nedenle Tolun-Denker, kır yerleşmelerinin bazılarında zanaat faaliyetleri bulunmasına karşın, esas uzmanlaşmış sanat ve mesleklerin şehirlerde olduğunu yazmıştır (Tolun-Denker, 1977, s. 41). Bu hususta İbn Haldun ve Tolun-Denker, benzer görüşler öne sürmüş, şehirdeki üretim fazlalığına dikkat çekmişlerdir.

Daha önce de bahsedildiği üzere İbn Haldun, yeryüzünün yerleşilebilir kısmını yedi iklim bölgesine ayırmış, şehir yerleşmelerinin üçüncü, dördüncü ve beşinci iklim bölgelerinde yoğunlaştığını ifade etmiştir. Taşçı'ya göre ilk şehirlerin İbn Haldun'un üçüncü ve dördüncü iklim bölgeleri olarak gösterdiği Güneybatı Asya, Ortadoğu ve Kuzeydoğu Afrika'da ortaya çıkması dikkat çekicidir (Taşçı, 2014, s. 56). Ancak ılıman iklim bölgelerin hepsinde şehirleşme aynı oranda gelişmemiştir. Keza İbn Haldun'a göre bazı bölgelerde şehir ve kasabaların sayısı azdır. Bu bölgelere Mağrib'i örnek verir. Zira Mağrib'de yerleşmelerin temeli olan bina sayısı da azdır. Bunun izahını bölgedeki halkın göçebe bir hayat sürmesi olarak açıklayan İbn Haldun, aynı zamanda bölgede kalıcı bir yerleşik kültürün olmaması şeklinde de açıklamaktadır. Ayrıca Mağrip bölgesinde sık sık yaşanan siyasi çatışmalardan dolayı yerleşmelerin aralıksız sürüp gitmemesi bölgede kalıcı bir yerleşme kültürünün oluşumunu engellemiştir. Öte yandan Mağrip bölgesinde kalıcı bir siyasi otoritenin hâkim olmaması, şehirleşmeyi olumsuz etkilemiştir. Söz gelimi bölgede hâkim olmaya çalışan Frenk ve Arapların hâkimiyeti uzun sürmemesinden dolayı, Berberilerin genel yaşam tarzı olan göçebelik uzun süre devam etmiştir. Çünkü İbn Haldun'a göre Berberler, şehirleşmenin bir gereği ve ona bağlı gelişen sanattan gayet uzak bir kavimdir. Bina inşa etmek, hiç kuşkusuz sanatsal maharet ve beceri isteyen ve şehirleşmeye tabi olan mesleklerdendir. Nitekim bundan yoksun olan Berberler, bina yapmak ve şehir kurmaktan geri durmuşlardır. Bununla birlikte Berberler arasında asabiyet ve neseplere güçlü bir bağlılık söz konusudur. Bundan dolayı cemiyetleşme sürecine girmemişlerdir. Bu bağlamda asabiyet ve nesep sahibi olan kavimler göçebe hayatı tercih ederler. Ancak şehirlere inmeyi teşvik eden rahatlık ve sükûnet ise şehir halkını mücadele etme gücünü zayıflatmasından dolayı bedeviler şehirlere göç etmekten kaçınmaktadırlar. İşte bu nedenle Mağrip bölgesinde hâkim olan hayat tarzı yerleşik kültürden ziyade göçebe hayatıdır. Bu bağlamda İbn Haldun, göçebe hayatı ile ilgili olan çadır hayatı, deve beslemek, barınaklarda ve dağlardaki sığınaklarda yaşam bölgenin genel karakteristiğini olduğunu ifade etmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 648-649). Bu bakımdan Mağrip bölgesi ılıman iklimde yer almasına karşın, az sayıda şehir ve kasaba yer almaktadır. Zira İbn Haldun'a göre şehirleşme ve siyasi istikrar arasında sıkı bir ilişki söz konusudur.

İbn Haldun'a göre şehirlerin köklü ve sağlam olması başka bir ifade ile yerleşik kültürün tam olarak oturması için uzun bir zamana ihtiyaç vardır. Söz gelimi Arap hâkimiyeti çok uzun sürmediği için kasaba ve şehir yapmak adına geniş zamanları olmadı. Oysa binlerce yıl hâkimiyetleri olan İran, Rum, Kıbt ve Nabat gibi milletlerde bina yapma sanatı kökleşmiş ve kurdukları şehirler uzun süre ayakta kalmıştır. İşte bu nedenle adı geçen milletlerin inşa ettikleri binalar ve abideler uzun süre varlığını korumuştur (İbn Haldun, 2013, s. 650). Tümertekin ve Özgüç (2014, s. 363). de yerleşik hayata geçenlerin daha süreli yapıları inşa ettiklerini vurgulamıştır. Bu bakımdan İbn Haldun'a göre şehir kültürünün oluşması için köklü bir sedanter kültürün oluşması gerekir. Bu bağlamda eski yerleşik kültürlerin inşa ettikleri binalar uzun süre yıkılmadan varlığını sürdürmektedir. Oysa şehirleşmeye yeni başlayan bedevi toplumlar tarafından yapılan mimari eserler, kısa bir süre içerisinde yıkılıp, yok olmaktadır.

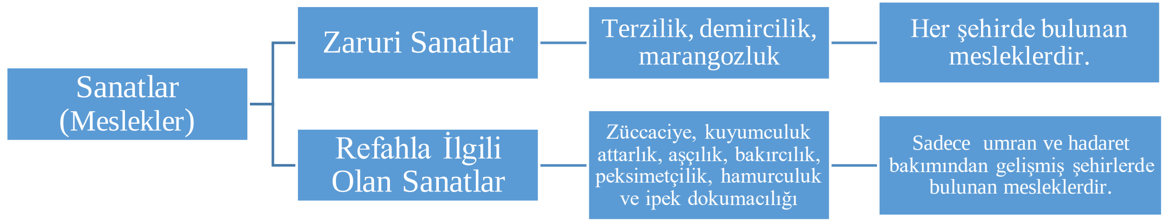
İbn Haldun'a göre medeniyet ve kültür, şehirlerde yoğunlaşmıştır. Zira şehirler, sürekli hareket halinde olan ilkel kültürlerin (bedavet) geldiği son aşamadır. Bu bağlamda bedevi umran, henüz gelişim sürecini tamamlamamış bir yaşam tarzıdır (Mahdi, 1957, s. 201). Ancak kendileri için bir gaye olan hadarete ulaşan bedeviler, bundan sonra ekonomik ve sosyal gelişimini tamamlar ve daha sonra bozulmaya başlar. Yıkılmaya başlayan şehir halkı üzerinde bedevilik alametleri görülmeye başlar. Böylece İbn Haldun'a göre toplumlar sirkülasyon halindedirler.

Öte yandan İbn Haldun, bazı bölgelerde yerleşik kültürün oturmasından dolayı şehirleşmesinin geliştiğini belirmektedir. Söz konusu bölgelerde, bedevi olmayan kavimler yaşamakta ve umranın büyük bir kısmını yerleşik köyler, kasabalar ve şehirler meydana getirmektedir. Bu durum, Endülüs, Suriye, Mısır, Irak ve gibi memleketlerde gözlemlenmektedir. Adı geçen memleketlerde durumun böyle olmasını İbn Haldun, yine asabiyet ve nesep bağlılığı ile açıklamaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 648-649). Çünkü şehirlerde nesepleri muhafaza etmek çok önemli husus değildir.

İbn Haldun, İslam devletinin kuruluş devrinde yerleşik kültürün tam oluşmadığından bahsetmektedir. Bunda temel etkenin dönemin Arap kavimlerinin genel itibariyle göçebe olmasına bağlamaktadır. Zira İslam hâkimiyeti döneminde şehirleşme, kendilerinden önce var olan uygarlıklara nazaran daha azdı. Göçebe bir halk olan Araplar,

fethettikleri bölgelerde kalıcı eser bırakamadılar. Çünkü Araplar, şehirleşmenin temel taşı olan bina inşa etmek sanatında gayet uzak olan bir kavimdir. İbn Haldun'a göre İslam dünyasında bina ve meskenlerin az olmasının bir diğeri nedeni ise din faktörüdür. Zira İslam dini, Müslümanların bina yapmak hususunda aşırıya kaçmalarını engellemiştir. Ancak söz konusu durum İslam'ın ilk dönemlerin gerçekleşmiş, Müslümanların zenginleşmesiyle bu âdet zamanla terkedilmeye başlanmıştır. Bunun temel nedenini İbn Haldun, şehirleşme açısından bazı milletlerin diğer kavimleri örnek aldığını ve onlardan etkilendiğini ileri sürer. Çünkü İslam devletinin sınırları genişlemesiyle birlikte farklı milletlerle karşılaşılmış ve onları örnek almıştır. Bilhassa Araplar, İran gibi yerleşik kültüre sahip olan milletlerden şehircilik adına çok şey öğrenmişlerdir. Keza İranlıların devlet içinde istihdam edilmesiyle bina yapma sanatını onlardan öğrenmiş oldular. Daha sonra Müslümanlar, edinmiş oldukları bu bilgi ve tecrübe ile birçok bina inşa ettiler (İbn Haldun, 2013, s. 650). Böylece Arapların Farisilerle kültürel etkileşimde bulunması, şehircilik adına önemli gelişmeler kaydetmesini sağlamıştır.

İbn Haldun'a göre bazı sanatlar bazı şehirlere özgü olarak gelişir. Zira bazı şehirlerde halkı bir sanatı lüzumlu görüp, o sanatla meşgul olarak zamanla o sanatta uzmanlaşır (ihtisaslaşır). Meşgul olunan sanatsal faaliyet, şehir için ayrı bir özellik olur. Diğer yandan ihtiyaç duyulmayan sanatlar ihmal edilmeye başlar. Ancak terzilik, demircilik, marangozluk gibi sanat ve iş kolları zaruri ihtiyaç olduğu için her şehirde mevcuttur. Lakin Züccaciye, kuyumculuk attarlık (parfüm), aşçılık, bakırcılık, peksimetçilik, hamurculuk, (yufka ve keşkek aşı yapma mesleği) ve ipek dokumacılığı, (debbağlık, döşemecilik) gibi refah ve hadaretle ile ilgili olan sanat ve meslek kolları ise sadece belirli şehirlerde mevcuttur (Şekil 11). Hamamlar da bu gruba dâhil edilebilir. Nitekim İbn Haldun'a göre hamamlar sadece umran ve hadaret açısından gelişmiş şehirlerde bulunmaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 683). Umranın gelişmesi ile şehirdeki meslek ve sanat dalları gelişir ve çeşitlenir. Hamamlar ise bu gelişmelerden sonra gelir. Zira hamamlar zaruri olmanın ötesinde bir lüks bir ihtiyaç olduğundan sadece gelişmiş büyük şehirlerde mevcuttur. Öte yandan şehir harap olmaya başladığında ilk olarak hamam gibi lüks ihtiyaçlar zarar görür.

Şekil 11: İbn Haldun'a göre sanatsal (mesleki) faaliyetlerin şehirlere göre durumu.

Ayrıca İbn Haldun, İslam şehrinde dini mimari ve mekân kullanımı hakkında birtakım bilgiler vermektedir. Şöyle ki İbn Haldun, şehirlerde iki tür cami olduğunu belirtmektedir. Birincisi, cuma ve bayram namazı gibi umumi namazlarının kılındığı ve daha kalabalık cemaatler için yapılan büyük (ulu) camilerdir. Bu camilerdeki görevliler, halife veya onun vekil kıldığı emirler, kadı veya vezir tarafından atanır. İkincisi ise bir kavme veya bir mahalleye mahsus küçük camiler veya mescitlerdir. Bunlar mahalli oldukları için idaresi civardaki halka aittir (İbn Haldun, 2013, s. 461-462). Bu bakımdan Ortaçağ İslam şehirlerinde fonksiyonel açıdan iki tür caminin olduğu anlaşılmaktadır.

Meskenlerin şekillenmesinde coğrafi faktörlerinin yanında gelenek ve görenekler, psikolojik, etnik, tarihi ve ekonomik sebepler etkili olabilmektedir (Tanoğlu, 1969, s. 214). İbn Haldun, söz konusu faktörlerden coğrafi çevre, gelenek ve görenek ve ekonomik sebepler üzerinde durmuş; mesken tiplerinin şehirlere ve kasabalara göre farklı özelliklere sahip olduğunu ileri sürmüştür. İbn Haldun'a göre bunun nedeni bölgenin coğrafi koşulları, kültürel ve ekonomik sebeplerdir. Zira her şehrin iklim koşulları farklı olmakla beraber, şehir halkının gelenek ve görenekleri bu hususta belirleyici bir özellik taşımaktadır. Öte yandan insanların gelir durumuna göre de binalar arasında farklılıklar gözlemlenmektedir. Söz konusu ekonomik durumlardan kaynaklanan farklılıklar, şehir içindeki yapılarda da görülmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 730-731). Hatta bu nedenle şehirler, nüfus kesafeti ve mekânsal büyüklük açıdan farklı özellikler göstermektedir.

İbn Haldun'a göre yeni kurulan devletler, kendisinden önce var olan devletlerin şehir kültürlerine ait bir takım değerleri taklit ederler. Ya da yeni bir şehri fetheden milletler burada var olan gelenek ve göreneklerden etkilenirler. Örneğin, Bizans ve İran

şehirlerini fetheden Araplar bedevi oldukları için söz konusu fethedilen şehirlerin yerleşik kültürlerinden çok şey öğrenmişlerdir. Zira Araplar, hayatlarının her kademesinde basitlik ve sadelik söz konusu olmuştur. Çünkü hadarilerde gelenek ve görenekler gelişmiş iken bedevilerde ise sadelik ve basitlikleri meşhur olmuşlardır (İbn Haldun, 2013, s. 396). Şehirli hayat ise daha çok ustalık isteyen meslek ve sanatlar olduğu için Arapların, söz konusu şehirlerden etkilenmesi doğal bir durumdur. Başka bir ifade ile İbn Haldun, şehirlilerin daha gelişmiş bir hayat standardına sahip olduklarını ve bu nedenle kendilerinden daha az gelişmiş olan bedevi Arapları sosyal ve kültürel hayatta etkilediğini belirtmiştir. Nitekim söz konusu durumu şu ifadelerle özetlemiştir:

> *"Hadarilik, selef olan devletlerden halef olan devletlere intikal eder. O yüzden İranlıların hadariliği Emevi ve Abbasi Araplarına intikal etmiştir. Endülüs'teki Emevi hadariliği, çağımızda Mağrip'teki Muvahhid ve Zenata hükümdarlarına intikal etmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 397)."*

İbn Haldun'a göre şehirde aynı soydan olmamasına rağmen, insanlar arasında bir yakınlaşma, kaynaşma ve birleşme eğilimi bulunmaktadır. Ancak bu durum, aynı nesepten gelenler arasında daha sıkıdır. Bu bakımdan, şehirde zayıfta olsa bir asabiyetin (birlik duygusu) mevcudiyeti söz konusudur. Çünkü şehir halkı evlenme yoluyla oluşan yakınlıktan dolayı kaynaşmışlardır (İbn Haldun, 2013, s. 684). Bu nedenle şehirdeki yakınlaşma, bedevilerde olduğu gibi asabiyet ve nesep bağına dayanmaz. Çünkü şehirde akraba ve soy ilişkileri zayıftır.

Tablo 2: İbn Haldun'a göre bedevi umran ve hadari umran arasındaki siyasi, toplumsal ve iktisadi farklılıklar.

	BEDEVİ UMRAN (Kırsal Yerleşmeler)	**HADARİ UMRAN (Şehir Yerleşmeleri)**
1	İlkel (iptidai) yaşam biçimi (Primitive Culture)	Gelişmiş, medeni yaşam (Civilized Culture)
2	Göçebe, kırsal kültür (köy ve obalar)	Yerleşik kültür (kasaba ve şehirler)
3	Asabiyet kuvvetlidir.	Asabiyet zayıftır.
4	Kahraman, cesur ve savaşçıdır.	Savaşmayı unutmuş ve korkaktırlar.
5	Sade ve basit yaşam	Süslü ve lüks bir yaşam
6	Zaruri ihtiyaçlar tedarik edilir.	Kemali ve lüks ihtiyaçlar tedarik edilir.
7	Şehirlere göç ederler.	Göç alırlar.
8	Umranı az gelişmiş.	Umranı çok gelişmiş.
9	Tarım ve hayvancılık	Ticaret, zanaat ve sanatsal faaliyetler
10	Araplar, Berberiler, Türkler, Türkmenler, Slavlar ve Kürtler	Farslılar, Rumlar ve Nebatiler
11	Zirai ürünler, et, süt, deri ve yün üretir.	Zirai alet ve edevat üretir.
12	İlim talimi zayıftır.	İlim talimi yaygındır.
13	Ovalarda, yaylalarda, bozkırlarda, çöllerin çevresinde yaygındır.	Surlarla çevrilmiş kasabalarda ve şehirlerde bulunur.
14	Asabiyet sayesinde korunur.	Sur ve duvarlar sayesinde korunur.
15	Vücut yapıları daha sağlam ve sağlıklıdır.	Vücut yapıları narin ve naziktir.
16	Genel manada gıda tüketimi az.	Gıda bakımından bolluk vardır.
17[40]	Nesep asabiyeti	Sebep asabiyeti
18	Statik bir yapıya sahiptir.	Dinamik bir yapıya sahiptir.
19	Tabii bir hayat	Tabiattan uzaklaşmış
20	Çadır, mağara, kerpiç evler	Taş ve mermerden yapılmış, yüksek ve süslü binalar

[40] *Sebep asabiyeti*: Asabiyetin güçlü olmadığı şehirlerde yaygındır. Akrabalıktan ziyade kişiler arasında sosyal bağ söz konusudur.
Nesep asabiyeti: bedeviler arasında yaygın olup, temelini nesepten alan asabiyettir. Bu bakımdan sebep asabiyetinden daha kuvvetlidir (Yıldırım, 1998, s. 85-95).

Köylü ve şehirli nüfus; zihniyetleri, hayat anlayışları, yaşam tarzları, medeni seviyeleri, tabiatla münasebetleri bakımından farklı iki zıt dünyayı temsil etmektedir (Tanoğlu, 1969, s. 191). Tablo 2'de görüldüğü gibi bedevi umran ve hadari umran arasında kültürel, siyasi ve ekonomik açıdan birçok farklılıklar bulunmaktadır. İbn Haldun'un yaptığı bu ayrım paragrafın başındaki köylü ve şehirli ayrımına uygun düşmektedir. Daha önce de bahsedildiği gibi, bedeviler ile hadariler arasında hayat anlayışı, ihtiyaçları, emelleri, yaşam tarzları ve ilim anlayışları gibi birçok açıdan zıt iki toplumsal dünyayı temsil etmektedir.

4.2. ŞEHİR VE DEVLET İLİŞKİSİ

İbn Haldun'a göre şehir ve devlet arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Siyasi yapıların şehrin mimari açıdan gelişmesini desteklediğini ve şehrin uzun ömürlü olmasını sağladığını ifade etmiştir. İbn Haldun, devletlerin uzun süre aynı coğrafyada hâkim olmasını, şehirlerin gelişmesi açısından olumlu katkı yaptığını ifade etmektedir. Aynı zamanda İbn Haldun'a göre devlet, şehrin bir yansımadır. Şehirdeki umran geliştikçe devlet de güçlenir. Buna karşın şehir harap olursa devlet de harap olur. Bu ilişki tek taraflı değil, birbirini doğrudan etkileyen karşılıklı bir etkileşimdir.

İbn Haldun'a göre şehirler ve kasabalar, devletler ve hanedanlıklardan sonra kurulmaktadır. Çünkü şehir ve kasabalar, devletlerin yeryüzündeki ürünleridir. Şehirleri kurmak ve binaları inşat etmek, mülk elde etmek ve refaha ermek gibi hadari temayül gayesiyle yapılan eğilimleri oluşturmaktadır. Ayrıca şehir kurmak bedevi hayatından sonra gelmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 629). Zira şehir, toplumların alan (mülk) elde etmeleriyle birlikte kurulurlar.

İbn Haldun'a göre devlet ve şehirlerin mimari yapısı arasında sıkı bir ilişki söz konusudur. Şöyle ki, umranın temelini bina yani yapılar oluşturmaktadır. Yerleşik hayatta yani şehir ve kasabalarda birtakım yapılar inşa edilmektedir. Özellikle bazı büyük şehirlerde devasa abide, eser ve binalar bulunmaktadır. Bunların büyük kısmı umuma ait işler için inşa edilmiştir. Bu yapılar, devlet aracılığıyla birden fazla kişinin bir araya gelmesiyle yapılmışlardır. İşte bundan dolayı şehirlerin ve kasabaların inşa edilmesi için gerekli mülkün ve devletlerin var olması zorunlu bir durumdur. Hatta böyle şehirler

devletle birlikte yaşar ve ölür (İbn Haldun, 2013, s. 629-630). Zira İbn Haldun'a göre siyasi yapılar şehirler güç verir ve muazzam abidelerin inşa edilmesine yardımcı olur. Çünkü büyük yapıların inşa edilmesi çok masraflı ve zordur. Bunun üstesinden ancak büyük devletler gelebilir. Ayrıca İbn Haldun'a göre şehirler canlılar gibi doğar, gelişir ve sonra ölürler diğer bir ifade ile harap olurlar. Bu bağlamda bazı durumlarda şehirlerin gelişme seyri devletlerin kuruluş, yükselme ve çökmesi ile paralel bir durum arz eder.

İbn Haldun, şehirlerdeki hadaretin, hanedanlıktan dolayı geliştiğini, devam ettiğini ve kökleştiğini yazmıştır (İbn Haldun, 2013, s. 666). Keza İbn Haldun'a göre devletlerin yıkılmasıyla şehirdeki hayat durgunlaşır ve umran gerilemeye başlar. Öte yandan uzun ömürlü devletlerin şehirleri de uzun ömürlü olur. Uzun süre siyasi hâkimiyet altında kalan şehirde birçok bina inşa edilir; imalathane sayısı artar ve şehri koruyan surlar daha da genişler ve böylece şehir daha geniş yüzölçümlü alana sahip olmuş olur. İbn Haldun, Bağdat şehrini bu tür uzun ömürlü şehirlere örnek vermektedir. Bağdat'a bitişik ve yakın kurulan yaklaşık kırktan fazla şehir ve kasaba kurulmuştur. Hatta rivayetlere göre Halife Memun döneminde, Bağdat'ta altmışbeşbin kadar hamam bulunmaktaydı. Nitekim Bağdat'ta umranın bu denli fazla olmasından dolayı, şehri surlarla çevirmek mümkün olmamıştı. İbn Haldun, Kahire, Kurtuba, Kayravan ve Mehdiye gibi şehirlerin umran bakımından Bağdat gibi olduklarını ifade etmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 629). Görülüyor ki İbn Haldun, Ortaçağ İslam dünyasında şehir ve şehirleşme adına önemli bilgiler vermektedir.

İbn Haldun'a göre hadarat yani yerleşik kültür umranın ahvalinden ortaya çıkan bir durumdur. Çünkü İbn Haldun, yerleşik hayatın, umranın esasını oluşturduğunu belirtmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 365). Bununla beraber, hadaret toplumların refah seviyelerine göre farklılık göstermektedir. İbn Haldun'a göre bu durum fen ve sanat işlerin çoğalmasından kaynaklanmaktadır. Sanatların çeşitlenmesiyle bu işle meşgul olanların sayısı da artış göstermekte ve bu nesiller boyu devam etmektedir. Zamanla bu toplumlarda sanatları kökleşir ve daha sağlam hale gelir. Bu nedenle sanat ancak umranca gelişmiş olan şehirde gerçekleşebilir. Sanatın köklü hale gelmesi ise sadece hanedanlığın varlığı ile mümkün olabilmektedir. Çünkü devlet adamları ekonominin hareketlenmesini sağlayan ve halkın servetinin artmasına yardımcı olmaktadır. Refah ilgili hallerin artması,

sanatsal ve fenni faaliyetlerin artması sayesinde hadaret (şehirlilik) meydana gelir (İbn Haldun, 2013, s. 666). Bu duruma kanıt olarak İbn Haldun, devletin merkezinde yer alan şehirlerin umran bakımından çok ileri olmasına karşın, devletin merkezinden uzak olan şehirlerde bedevilik hali müşahede edildiğini ileri sürer. *Hanedanlık ve hükümdar, âlem için bir pazar yeridir* diyen İbn Haldun, buna Bizans, Yemen, Mısır, Suriye, Irak ve Endülüs gibi şehircilik bakımından köklü memleketleri örnek vermektedir (İbn Haldun, 2013, s. 667). Zira söz konusu memleketlerin başkentlerinde umran çok gelişmiş ve yerleşik kültür oturmuştur.

Şehirler, bağlı bulundukları ülkenin toplumsal ve ekonomik yapısını yansıtır (Keleş, 2014, s. 24). Genel bir kaide olan söz konusu duruma İbn Haldun da değinmiş; bir devletin gücünün şehirli kültüre bağlı olduğunu şöyle ifade etmiştir: *"Bir devletin hadarilikteki hali, o devletin büyüklüğü ölçüsünde olur. Zira hadarilikle ilgili hususlar refaha tabi bulunan şeylerdendir. Refah ve lüks servete ve nimete, servet ve nimet de mülke ve devlet sahiplerinin istila suretiyle elde ettiklerinin miktarına tabi olan şeylerdendir. İmdi bütün bunlar mülkün (azamet ve kudretteki) nispetine göredir (İbn Haldun, 2013, s. 398)."* Zira İbn Haldun'a göre şehirlilik, lüks ve kemali ihtiyaçlarının karşılandığı yerleşmeler olması nedeniyle devletin gücünü gösterir. İbn Haldun'un söz konusu görüşü günümüz devletlerine tatbik edilebilir. Zira gelişmiş devletlerde şehirleşme oranları genel anlamda yüksek olduğu görülür. Nitekim Göney de Sanayi Devrimi sonrası ülkeler için benzer bir yaklaşımda bulunmuş; bir ülkede şehirli nüfus oranının o ülkedeki sosyal ve iktisadi seviyeyi işaret ettiğini ifade etmiştir (Göney, 1984, s. 43). Bu ifadelerden anlaşılıyor ki şehirleşme, Ortaçağ'dan günümüze kadar siyasi, sosyal ve iktisadi bakımdan benzer sonuçlar doğurmaktadır.

İbn Haldun'a göre büyük şehirleri ancak güçlü devletler inşa edebilir. Çünkü şehirlerde bulunan büyük eserler, abideler ve muazzam yapıları inşa etmek sadece güçlü bir devletin varlığı ile mümkün hale gelebilmektedir. Büyük eserleri inşa etmek ancak büyük iş gücü, teknik aletler, çeşitli makine ve diğer inşaat malzemeleri icap etmektedir. Bu bakımdan, bu masrafları ve insan kaynağını yalnız büyük devletler temin etme gücüne sahiptir. Örneğin, Kisra'nın Eyvanı (sarayı), Mısır'daki Ehramlar (piramitler) ve Kartaca'daki (Tunus) su kemerleri ve Mağrip'deki Şerşel (Cezayir) deki muazzam eserler

bu bağlamda ele alına bilir. Ancak bu yapıları bir hanedanlık tek başına inşa etmesi mümkün değildir. Çünkü bunlar büyük çaba, masraf ve uzun zaman gerektiren yapılardır. Bir hükümdar tarafından planlanan ve inşa edilmeye başlanan bir eser, inşaatı kendisinden sonra gelen başka hükümdar tarafında devam ettirilmese o zaman eser yarım kalabilmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 631-635). Bununla beraber İbn Haldun'a göre devletin yıkılmasından sonra kurulan yeni hanedanlık döneminde harap olmaya başlayan şehir yeniden gençleşir ve hareketlenmeye başlayarak düzene girer (İbn Haldun, 2013, s. 665). Bu duruma bir örnek ise Anadolu şehirleridir. Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki hâkimiyeti sona erdikten sonra buraya yerleşen Selçuklular fethettikleri bölgelerde şehirleri inşa ettikleri mimari eserlerle yeniden canlandırmışlardır (Göney, 1984, s. 78). Yani hanedanlık köklü olunca, şehirler de köklü ve sağlam olmaktadır. Bu bakımdan şehirdeki umranın devamlılığı, siyasi istikametle yakından ilişkilidir.

İbn Haldun'a göre devletler, şehirleri koruyan surlar gibidir. Şehir etrafında onu besleyen bir kaynak bulunmadığı zaman devletin yıkılmasıyla şehirde harap olur. Umran harap olmaya yüz tutar ve şehirde ikamet edenler yavaş yavaş dağılırlar. İbn Haldun, bu tür şehirlere Fustat (Mısır), Kufe, Kayravan, Mehdiye gibi yerleşmeleri örnek olarak vermektedir (İbn Haldun, 2013, s. 630-631). Ayrıca söz konusu durumun tarihte örneklerine rastlamak mümkündür. Mesela Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra orta ve batı Avrupa'da şehir kültürü büyük oranda ortadan kalkmıştır. Ulaşım ağları ve toplumsal düzen bozulmuştur (Göney, 1984, s. 78; Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 402). Zira imparatorlukların kuruluşu, şehirsel hayatın şehirsel hayatın yaygın hale gelmesini sağlar. Çünkü şehirlerin kuruluşu ve çöküşü ile imparatorlukların yükselişi ve çöküşü arasında paralel bir durum söz konusudur (Uğur ve Aliağaoğlu, 2013, s. 25). Bu durumun temel nedeni siyasi ve iktisadi açıdan güçlü olan imparatorlukların yıkılmasından sonra ortaya çıkan siyasi kargaşadır.

Öte yandan şehirler bazen devletlerin yıkılmasından sonra da yaşayabilmektedir. Ancak bu durum, bir takım şartlar altında mümkün olur. Şöyle ki, bir şehrin etrafında onu besleyebilecek dağlar ve verimli ovalar yer alması halinde bu şehir hanedanlığın yıkılmasından sonra mevcudiyetini devam ettirebilir. Örneğin, Irak'da dağlar sayesinde şehirler uzun ömürlü olmaktadır. Bazen de devletin yıkılmasından sonra gelen hanedanlık

burayı merkezi şehir olarak seçmesi durumunda şehir varlığını devam ettirir. Nitekim İbn Haldun, bu duruma Kahire ve Fas gibi şehirleri örnek vermiştir (İbn Haldun, 2013, s. 630-631). Bu bağlamda bazı şehirlerde siyasi istikamet olmasa da sahip olduğu coğrafi konum sayesinde uzun süre varlığını koruyabilmektedir. Bundan dolayı bir şehrin coğrafi konumu, sahip olduğu siyasi avantajlardan daha önemlidir.

İbn Haldun'a göre devletin yıkılmasında sonra başkent olan şehir de yok olmaya başlar. Bundan sonra şehirdeki hadaret, umran ve nüfus azalmaya başlar; bu durum bazen şehrin harap olmasıyla sonuçlanır (İbn Haldun, 2013, s. 680-681). Bu nedenle şehirler, genel itibariyle devletle yaşar ve devletle ölür. Ancak daha önce de bahsedildiği üzere şehirler, sahip olduğu topografya ve coğrafi konum sayesinde devletten daha uzun süre yaşayabilmektedir.

4.3. İBN HALDUN'UN ŞEHİR PLANLAMASI

Şehir planlaması, şehir coğrafyasının birçok ilkesinin yerel ölçekteki uygulaması olup, geçmişi eskilere gider. Şehir planlaması esas itibariyle 19. yüzyılda sanayileşme hareketinin bir ürünüdür (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 496-498). Ancak planlama ve coğrafya arasında arasındaki münasebetin tarihi eskilere gitmektedir (Tümertekin, 1960, s. 51). Zira geçmişte şehir planlaması yapan düşünürler de bulunmaktadır. Mesela bir Ortaçağ coğrafyacısı olan İbn Haldun, *Mukaddime* adlı eserinin ikinci cildinde şehir planlaması çalışmasından bahsetmektedir. İbn Haldun'a göre şehir kurulurken dikkat edilmesi gereken birtakım hususlar bulunmaktadır. Şehir planlaması modern dönemde ortaya çıkmış olmasına rağmen İbn Haldun, yüzyıllar önce bundan bahsetmiştir. İbn Haldun'a göre şehir planlaması, şehrin korunması ve şehirden verimli bir şekilde faydalanması bakımından büyük önem teşkil etmektedir. Keza Doğanay'ın da ifade ettiği gibi şehirler birer planlı yerleşme birimi olmalıdır (Doğanay, 2014, s. 543). Bu bağlamda bir takım kriterler göz önünde bulundurulmalıdır. Bu kriterler coğrafi konum, iklim, yüzey şekilleri, hidrografya, biyocoğrafya ve toprak gibi fiziki unsurlar; nüfus ve yerleşme, ziraat, sanayi, madencilik ve ulaşım gibi beşeri ve iktisadi özelliklerden

oluşması gerekir (Tümertekin, 1960, s. 53). İbn Haldun'un şehir planlamasında[41] adı geçen kriterlerin büyük çoğunluğu yer almaktadır. Şöyle ki;

İbn Haldun'a göre öncelikle şehirdeki halkı korumak adına şehrin etrafı surlarla çevrilmiş olmalıdır. Ayrıca halkın düşmanların istilasından korunması için şehrin ulaşılması zor bir alanda kurulması gerekmektedir. Bu alan, bir dağ veya tepenin başında ya da bir nehir ve deniz tarafından kuşatılmış bir yer olabilir. Şehrin böyle güçlü bir savunmaya sahip olması, korunma gücünü artırır (İbn Haldun, 2013, s. 635). İbn Haldun'un şehrin savunmasını ilk sıraya koymasının nedeni, Ortaçağ şehirlerinde korunmanın ön planda olmasıdır (Elmacı ve Bekdemir, 2008 s. 84). Şehrin korunması genel itibariyle şehri çevreleyen surlar sayesinde olmaktadır. Keza Ortaçağ'ın sonlarına kadar şehirler surlarla ile çevrilmiş ve bu sadece şehrin müdafaası sağlanmıştır. Akdeniz'e komşu şehirlerin büyük bir kısmı, şehrin müdafaasını sağlamak amacıyla tepelik ve yüksek alanlarda kurulmuştur. Zira Akdeniz ülkelerinde şehirlerin yüksek sahalarda kurulması yaygın olan bir durumdur (Göney, 1984, s. 233-234). Mumford'un da işaret ettiği gibi Ortaçağ şehirlerinde surlar, sadece güvenliği sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda şehir için simgesel anlam ifade etmekteydi. Zira surlar, şehir kapılarını ve şehir merkezi, şehirdeki ana dolaşım hatlarını belirlemekteydi (Mumford, 2007, s. 373). Görülüyor ki İbn Haldun, yaşadığı dönemin ve coğrafyanın siyasi şartlarını göz önünde bulundurarak, şehirlerin korunmasına büyük önem verilmesi gerektiğini ileri sürmüştür.

Şehir kirliliği eskiden beri coğrafyacıların dikkatini çekmiştir. Nitekim Ortaçağda yaşayan İbn Haldun, şehir planlamasında temiz havanın hayati önem taşıdığından uzunca söz etmekte, bu bağlamda konuyu detaylı bir şekilde izah etmektedir. İbn Haldun'a göre doğal bir afet olan hastalıklardan korunmak için şehrin havasının temiz olması şarttır. Zira şehirdeki hava sirkülasyonu bataklık alanlara, bozulmuş ve kokmuş durgun su yüzeylerine temas etmekte, buradaki hastalıkları şehrin her tarafına yaymaktadırlar. Aynı zamanda şehrin havasının temiz olması havanın hareketli olmasına bağlıdır. Havası kirli olan şehirlerde hastalıklar yaygın olur. Keza İbn Haldun'a göre

[41] Ortaçağ İslam dünyasında üç farklı şehirden söz edilebilir: Bunların ilki daha önce kurulmuş olan *kadim şehirler* (Mekke ve Kahire), diğeri Fes gibi *kendiliğinden ortaya çıkan şehirler* ve son olarak Basra ve Küfe gibi sonradan *kurulan şehirlerdi*. Şehir planlaması ise daha çok sonradan kurulan şehirlerle alakalı bir durumdur (Brauer, 1992, s. 87). Aynı şekilde İbn Haldun'un şehir planlaması da öz konusu sonradan *kurulan şehirlerle* ilgilidir.

şehirlerdeki hummalı (ateşli) hastalıkların ve kötü kokunun temel sebebi şehirdeki hava durgunluğudur. Şayet şehirde hava, rüzgârın kuvveti ile daha hareketli olursa, o zaman havadaki pis koku ve buna bağlı olarak hastalıklar azalmış olur (İbn Haldun, 2013, s. 635-636). Çünkü hava, bozuk rutubetten ve kokmuş şeylerle temasa geçerek kirlenir. Kirlenen hava insan bedenine sirayet eder ve taun gibi ciğer ile ilgili hastalıkları meydana getirir. Havası kirli olan ortamlarda pis kokular yayılır, bedendeki sıcaklığı artırarak hastalıklara yol açar ve nihayetinde insanları helak eder. İbn Haldun'a göre havadaki kirliliğin, pis kokuların ve bozuk rutubetin yegâne sebebi devletin sonlarına doğru umranın fazla olmasıdır (İbn Haldun, 2013, s. 570). Günümüzde hava kirliliği halen çeşitli hastalıklara sebep olabilmektedir. Özellikle şehirde ikamet edenler için ciddi sorunlar oluşturan hava kirliliği, özellikle kronik hastalığı olanlar, yaşlılar ve küçük çocuklar açısından daha risklidir (İbret ve Aydınözü, 2009, s. 76). Günümüzde sanayileşmenin vardığı seviye nedeniyle, söz konusu hastalıkların daha da yaygınlaşmasına yol açmıştır. Zira son yıllarda şehirlerin aşırı nüfuslanmasıyla birlikte, şehirlerde üretim ve tüketim sektörü artmış ve havaya salınan kirletici oranları çoğalmıştır. Günümüzden yaklaşık altı asır önce bu konuya temas eden İbn Haldun, şehirde kirli havanın izale edilmesi hususunda şu ifadeleri kullanmaktadır;

> *"Canlılara temastan hâsıl olan havadaki pis kokunun ve bozukluğun,* hava *cereyanı ile giderilebilmesi ve yerine sıhhate uygun olan havanın getirilebilmesi için umranın mamur ve meskûn yerleri arasında boş alanların ve hali yerlerin (yeşil sahaların) bırakılması zaruridir. Yine bundan dolayı, umranı çok fazla olan şehirlerde, böyle olmayan şehirlere nazaran ölüm vakaları çok daha fazla görülür. Mesela doğuda Mısır, batıda Fas böyledir (İbn Haldun, 2013, s. 570-571)."*

Bu bağlamda İbn Haldun'a göre şehirdeki, hava sirkülasyonu çok iyi olmalı ve bunun sağlanması için birtakım önlemler alınmalıdır. İbn Haldun'un bu görüşü günümüzde hava kirliliği ile ilgili çalışan coğrafyacılar tarafından da kabul edilmektedir. Örneğin, Garipağaoğlu'na göre bir yerleşme birimi rüzgârın esiş yönüne paralel olarak planlamalı ve rüzgârın yerleşim içinde giriş ve çıkışına izin verildiği takdirde, havada kirletici unsurlar hava sirkülasyonundan dolayı burada barınamaz. Zira havadaki kirliliğin

sebebi hava durgunluğudur. Çünkü şehirdeki rüzgârlar sayesinde havadaki kirleticiler başka yerlere taşınmaktadır. Bunun giderilmesi için şehirlerde havanın esebileceği koridorlar yani boşluk alanlar oluşturulması gerekmektedir (Garipağaoğlu, 2015, s. 30). Bu bakımdan İbn Haldun ve Garipağaoğlu şehirdeki hava kirliliği konusunda benzer görüşler ortaya koymuş; her iki coğrafyacı da hava kirliliğinin izale edilmesi için yerleşme birimi içerisinde boş alanların bırakılması gerektiğini savunmuştur.

İbn Haldun, şehirdeki hava kirliliği hakkında çok dikkat çekici bir konuya temas etmektedir. İbn Haldun, bir şehirde umranın fazla olmasının hava kirliliği açısından olumsuz bir gelişme olarak görürken (İbn Haldun, 2013, s. 570), nüfusun fazla ve hareketli olmasını olumlu bir faktör olarak ele almaktadır. Zira İbn Haldun, şehirde ikamet edenlerin sayı bakımından fazla olmasını, şehrin hava kirliliğini azalttığını belirtmektedir. Çünkü şehir sakini ne kadar çok olursa havada dalgalanmalar birlikte rüzgâr oluşacak ve hava hareketlenecektir. Şöyle ki, şehirde insanların hareketliliği havanın hareketlenmesine yardımcı olmaktadır. Ancak şehir nüfusu az olursa hava akımını tetikleyecek bir durum söz konusu olmayacaktır. Böylece kötü kokulardan kaynaklanan hastalıklar artacaktır. İbn Haldun, söz konusu duruma örnek olarak, İfrikeye'de[42] bulunan Kabis şehrini vermektedir. Şehirde umran yeni ve ikamet edenler çok olduğu dönemlerde, havanın hareketli olmasından dolayı hava daha temiz, pis kokular ve hastalıklar azdı. Fakat daha sonra şehirde ikamet eden sayısı giderek azaldı. Buna bağlı olarak şehrin bozulmuş suları havanın durgunlaşmasına, kötü koku ve hastalıkların artmasına sebep olmuştu[43] (İbn Haldun, 2013, s. 636). Ancak bu ilişki günümüzdeki coğrafi anlayıştan bir hayli uzaktır. Zira günümüz coğrafya anlayışına göre nüfus miktarı artmasına bağlı olarak, şehirde hava kirleticileri artmaktadır. Mesela Garipağaoğlu'na göre nüfusun artması ile beraber hava kirliliği artış göstermektedir. Çünkü nüfus artışı şehirleşme, sanayileşme ve evsel ısınma yakıt miktarını artırmasından dolayı hava kirliliğine ortam hazırlamaktadır (Garipağaoğlu, 2015, s. 37-39). Oysa İbn Haldun'a göre bir şehirde ikamet edenlerin sayısının artmasından kaynaklanan

[42] İfrikeye: bu günkü kuzeybatı Afrika'da (Mağrip) bir bölge.
[43] İbn Haldun, kendi yaşadığı dönemde Kabis şehrinin havasında bir iyileşme olduğunu ifade etmiştir. Çünkü Tunus hükümdarı, şehri çevreleyen bir tarafını kapatan palmiye ve hurma ağaçlarını kesmiş ve şehirdeki hava hareketlenmiştir. Böylece pis koku ve durgun havadan kaynaklanan kirlilik izale edilmiş oldu (İbn Haldun, 2013, s. 636).

hareketlilik, şehirde havanın temiz olmasını sağlamaktadır. Öte yandan İbn Haldun'un söz konusu görüşleri coğrafi birikime katkı sağlaması açısından önemlidir.

Su kaynakları, bir bölgede yerleşmenin kurulması ve gelişmesinde büyük önem arz etmektedir (Uğur ve Aliağaoğlu, 2013, s. 129). Bu nedenle İbn Haldun, şehir planlanırken dikkat edilmesi gereken ikinci bir hususun su kaynakları olduğunu ileri sürer. Bu bakımdan, şehir halkının su ihtiyacının karşılanması için şehrin bir nehre veya herhangi bir su kaynağına yakın kurulması gerekmektedir. Zira su, şehrin sakinleri için zaruri bir ihtiyaçtır. Bu bakımdan şehrin bol ve tatlı su kaynaklarına yakın olması lazımdır (İbn Haldun, 2013, s. 636). Göney de şehirlerin nehir kenarında olmasını şehir için avantajlı bir durum olduğunu ifade ederek, bu sayede nehirlerin şehrin su ihtiyacını karşıladığını ve aynı zamanda bu durumun ziraatın hâkim olduğu şehirlerde sulama işlerini kolaylaştırdığını belirmiştir (Göney, 1984, s. 223). Nitekim Türkiye'de de köy ve şehirlerin gelişmesinde akarsular büyük oranda ve birinci derece etkili olmuştur (Yalçınlar, 1967, s. 59). Bu bakımdan İbn Haldun'un bu düşüncesi günümüzde de geçerlidir. Bir şehrin su kaynakları yetersizse şehir genel anlamda gelişemez.

İbn Haldun'a göre, şehir kurulurken göz önünde bulundurulması gereken bir başka husus da hayvanların otlayabileceği meraların varlığıdır. Çünkü şehirde yaşayanlar için binek hayvanların ve hayvansal gıdaların kolayca temini büyük önem arz eder. Bu bakımdan şehrin etrafında evcil hayvanların besleneceği geniş otlakların ve meraların var olması gerekir. Ayrıca şehir sakinlerine kolaylık sağlaması açısından söz konusu meraların şehre yakın olması icap etmektedir. Buna ek olarak, tarım alanlarından yeterli verim almak açısından şehre yakın olması büyük önem arz eder. Çünkü zirai ürünler şehirlerin en büyük gıda kaynağını oluşturur. Böylece şehir halkı ürünleri temin etmede sıkıntı çekmez (İbn Haldun, 2013, s. 637). Zira bu dönemde ulaşım imkânları az gelişmesinden dolayı coğrafi yakınlık önemli bir yer teşkil etmekteydi.

Bilindiği üzere insanlar yakacak ve inşaat malzemesi olan ağacı ormanlardan temin etmektedir. Bu bağlamda İbn Haldun'a göre şehirlerin yakacak ve inşaat malzemesi olan odunu kolayca temin etmek için şehrin yakın civarında ormanların varlığı umumi ve zaruri bir ihtiyaçtır. Çünkü yemeklerin pişirilmesi ve ısınması amacıyla ormanlara ihtiyaç duyulduğu gibi evlerin inşası için de ağaç gerekli bir malzemedir. Bu bakımdan İbn

Haldun'a göre şehir için ağaçların var olması doğal bir gereksinimdir (İbn Haldun, 2013, s. 637). Çünkü İbn Haldun'un yaşadığı dönemde mesken yapımında ağaç, büyük önem teşkil etmekteydi. Ayrıca bu durum günümüzde halen geçerlidir. Günümüzde ormanların şehre yakın olması nispetinde sanayide ham madde olarak önem kazanır. Buna ek olarak ağaçlar, şehirsel hayatı daha dayanıklı hale getirir (Uğur ve Aliağaoğlu, 2013, s. 132). Bu bakımdan şehrin etrafında ormanların yer alması şehrin beslenmesi ve inşa edilmesi sürecinde olumlu etkiye sahiptir.

İbn Haldun'a göre dağlar şehri besler ve ömrünü uzatır. Zira bir şehrin etrafında onu besleyebilecek dağlar ve verimli ovalar yer alması halinde, şehir devletten daha uzun ömürlü olabilir. Örneğin, Irak'da dağlar sayesinde şehirler uzun bir dönem varlığını devam ettirmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 630-631). Aynı durum Türkiye'deki şehirler için de geçerlidir. Zira Türkiye'deki büyük şehirlerin büyük bir kısmı dağların eteğinde ya da sıradağlara yakın bölgelerde kurulmuştur (Bursa, Kayseri, Afyon ve Ankara şehir merkezleri gibi) (Yalçınlar, 1967, s. 55). Bu bakımdan İbn Haldun'a göre şehirlerin dağlık ve verimli sahalara yakın olması şehrin beslenmesi açısından büyük bir avantajdır.

İbn Haldun'a göre birinci dereceden zaruri olmasa da şehirlerin deniz kıyısına yakın olması, ulaşım açısından gerekli bir durumdur. Nitekim şehir halkı, deniz yoluyla uzak ülkelerden ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Öte yandan deniz kenarında şehir kurulurken, şehrin dış tehlikelere karşı korunması için dağlık bir bölgede veya muhtelif milletlerin yoğun olarak yaşadığı noktada olması gerekmektedir. Zira deniz kenarında kurulan şehirler, asabiyet sahibi kabilelerin olduğu bir noktada ya da yüksek ve dağlık bir yerde kurulmamışsa denizden gelen ani baskınlara hedef olurlar. Bununla birlikte şehirde ikamet eden hadariler hayat tarzlarından dolayı mücadele etme güçlerini kaybetmişlerdir. Bu bakımdan hadariler korunmaya muhtaç insanlar olduğu için şehrin korunaklı bir alanda yer alması gerekmektedir. Trablusgarp, Bone, Sela (Kuzey Afrika şehirleri) gibi deniz kıyısında kurulan şehirler örnek olarak gösterilebilir (İbn Haldun, 2013, s. 637-638). Şehrin korunmasını ön planda tutan İbn Haldun, yerleşme alanları için konum, mekân ve topografyanın önemine vurgu yapmaktadır.

Yukarıda bahsedilen hususlar şehirlerin ihtiyaçlarına göre farklı olabilmektedir. İbn Haldun, bazı toplumlar şehri kurarken sadece kavimlerin isteklerini göz bulundurmuş

ve bahsi geçen hususları göz ardı etmişler. Bu nedenle söz konusu şehirler kısa süre içerisinde harap olmuşlardır. İbn Haldun, bu hususta Arapların İslam'ın ilk zamanlarında kurdukları şehirleri örnek verir. Nitekim Araplar İslamiyet'in ilk dönemlerinde fethettikleri memleketlerde şehirler kurarken, şehrin coğrafi muhitinden çok kendi ihtiyaçlarını dikkate almışlardır. Zira Irak, Hicaz ve Mağrib'de kurdukları şehirlerde yukarıda adı geçen hususları göz ardı etmişlerdir. Malum olduğu üzere Araplar ilk dönemlerde bedevi olduklarından dolayı şehirleri planlarken sadece develeri için meralara, ağaçlara ve tuzlu sulara yakın olmasına önem vermişlerdir. Hâlbuki şehirler için zaruri ihtiyaçlar kabilinden olan tarım alanlarını, su kaynaklarını, ağaçları, çatal tırnaklı hayvanlar için meraları gibi bazı hususlar dikkate almamışlardır. Bu nedenle, planladıkları şehirler kısa bir zamanda harap olmuşlardır. Kayravan, Kufe ve Basra gibi Arap şehirleri bunlara örnektir (İbn Haldun, 2013, s. 637). Söz konusu şehirlerin kuruluşunda develer için meralar, çöl ve ulaşım yollarına yakın olmasında gayri bir şeyi göz önünde bulundurmamışlardır. İbn Haldun'a göre şehirlerin tabii konumları bulunmaktadır. Tabii konuma göre planlanmamış şehirler, kısa ömürlü olurlar. Daha önce adı geçen şehirlerde daha ikamet edilmemiş olmasından dolayı mamur değildi. Bu yüzden Araplar bu şehirleri, kendileri kurmuşlardır. Ancak bu şehirlerin kuruluş aşamasında göz önünde bulundurulması gereken özellikler önemsenmediği için asabiyetin ortadan kalkmasıyla beraber, bu şehirler harap olmuşlardır (İbn Haldun, 2013, s. 651). Yani İbn Haldun'a göre şehirlerin tabii gereksinimleri vardır. Bu gereksinimler göz ardı edildiği takdirde şehirlerin ömrü kısalmaktadır. Çünkü İbn Haldun, şehri yalnız ve bağımsız bir yerleşme olarak ele almaz. Bilakis daha önce de ifade edildiği üzere, İbn Haldun'a göre şehir, coğrafi çevresiyle bütünleşmiş ve doğal gereksinimleri olan yerleşmelerdir. İbn Haldun'un konu hakkındaki yorumu günümüzde de geçerlidir. Nitekim bu hususta Göney, şu ifadeleri kullanır:

> *"Bulunduğu muhit içinde şehirleri yalnız olarak ele almamak icap eder. Çünkü şehirler çevrelerinden tecrit edilmiş halde bulunan yerleşme noktaları değil; yakın çevreleri ve hinterlantları ile sıkı kültürel ve iktisadi ilişkileri bulunan insan topluluklarının konsentrasyon sahalarıdır (Göney, 1984, s. 1)."*

Hatta bu sebepten dolayı İbn Haldun, Arapların inşa ettikleri şehirlerin sağlam ve dayanıklı olmadığını belirtmektedir. İbn Haldun'a göre bunun nedeni, Arapların göçebe bir millet olması ve bina inşa etme sanatında gayet uzak kalmalarıdır (İbn Haldun, 2013, s. 650). Ayrıca şehrin kuruluş aşamasında gerekli planlamaları yapmamaları bunda etkilidir. Nitekim İbn Haldun, konuyu şu ifadelerle özetlemiştir:

> *"Şehirlerin kuruluşunda; mekân, hava güzelliği, sular, meralar ve mezralar itibariyle iyi bir seçim yapmaya fazla dikkat edilmemiş olmasıdır. Hiç şüphe yok ki, umranın tabiatı icabı bu hususlardaki farklılık, şehirlerin iyi ve fena olmasındaki farklılık biçiminde kendini gösterir. Araplar ise, bu gibi şeylerle hiç ilgilenmezler. Onların göz önünde bulundurdukları yegâne şey, develerinin meralarıdır. Bundan sonra su iyi imiş, kötü imiş, az imiş, çok imiş, gibi hususlara aldırmazlar. Yeryüzündeki intikalleri ve uzak beldelerden hububat nakletmeleri sebebiyle tarlaların, otlakların, çayırların ve havaların iyi oluşunu araştırmazlar. Rüzgâra gelince, çöl ve sahra her çeşit rüzgârın esişine müsaittir, göçebelik, onlara iyi rüzgârı garanti eder. Çünkü rüzgârlar sadece bir yerde karar kılma, ikamet etme ve fazla artıklar sebebiyle kirlenir (İbn Haldun, 2013, s. 650)."*

İbn Haldun'un şehir için yaptığı planlama kriterleri göz önüne alındığında, iki farklı yöntemi izlediği anlaşılmaktadır. Birincisi şehirleri tehlikelerden korumayı sağlayan şartlar; diğeri şehre fayda sağlayan şartlar olmak üzere iki ana grupta toplanabilir (Sati el-Husri, 2001, s. 391). İbn Haldun'un yaptığı şehir planlaması incelendiğinde, şehri tehlikelerden koruyan etkenleri ilk sıraya aldığı görülmektedir. Mesela İbn Haldun, öncelikle şehrin dış tehlikelerden korunması için surlarla çevrilmesi ve şehrin havasının temiz olması için gerekli tedbirlerin alınması gerektiğinden söz etmektedir.

Aynı zamanda İbn Haldun, kurulan şehrin, mekân (coğrafya, topografya, mevki) ve iklim şartlarına riayet edildiği sürece ömrü uzayacağını ifade etmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 630). Başka bir deyişle şehir dış tehlikelere karşı korunaklı ve şehri besleyecek uygun bir coğrafi ortam temel alınarak yapılan şehir planlaması sayesinde, şehrin ömrü uzar ve hadaret kökleşir. Çünkü İbn Haldun'a göre şehirlerin tabii bir konumu söz konusudur. Şehir kurulurken buna riayet edildiği takdirde şehrin doğal ömrü uzar.

Nitekim günümüz coğrafyacılarında Göney, bu hususta benzer ifadeleri kullanır: "Geçmişte olduğu gibi günümüzde de sadece şehirlerin kurulmasında değil, şehirlerin fonksiyonları üzerinde de topoğrafik mevkiin önemi büyüktür. Topoğrafik şartlar şehirlerin kurulmaları ve gelişmeleri üzerinde müessirdir (Göney, 1984, s. 237)." Mesela Yalçınlar, Türkiye'de şehirlerin kuruluş ve gelişmelerinde etkili olan coğrafi amillerini ele aldığı çalışmasında; Anadolu'da tarım yapılan sahaların, orman ve bitki örtüsü ile kaplı dağlık alanların hayvan otlatmaya elverişli kesimleri, su kaynakları ve akarsuların bulunduğu bölgelerin kır ve şehir yerleşmeleri için müsait olduğunu belirmiştir (Yalçınlar, 1967, s. 54). Bu ifadelerden de anlaşılıyor ki İbn Haldun'un şehirler alakalı görüşleri günümüzde halen güncelliğini muhafaza etmektedir. Keza İbn Haldun'un şehir ile ilgili görüşleri, günümüz modern dünyasında halen ehemmiyet kesp etmektedir.

İbn Haldun, her coğrafi olayı doğal çevresi ile beraber ele aldığı gibi şehirleri de bu kapsamda analiz etmiştir. Çünkü İbn Haldun, şehir yerleşmelerini sadece içinde bulunan beşeri faaliyetlere dikkat çekmemiş, bu faaliyetlerin coğrafi çevresiyle birlikte ele almıştır. Bu ise coğrafi bakış açısıdır. Yani mekânın önemini kavramaktır. Zaten İbn Haldun'u coğrafyacı yapan da bu metodur.

4.4. ŞEHİRLERİN DÖNÜŞÜM SÜRECİ

İbn Haldun, şehirlerin kuruluş aşamasından, harap olmasına kadar olan süreçte birtakım yapısal değişimlerin olduğunu ileri sürmektedir. Zira şehirlerde kuruluş aşamasında nüfus ve meskenlerin sayısı az, umran da zayıftır. Buna bağlı olarak, bina inşa etmek için taş, harç, kiremit, tuğla, mermer gibi malzemeler de az olmaktadır. Meskenler, konaklar ve diğer yapılarda arasında boş alanlar kalmıştır. Ayrıca mozaik, çini, sedef ve cam gibi sanatsal ve süsleme malzemeleri de nadirdir. Söz konusu malzemelerin azlığından dolayı ilk yapılan binalar iptidai, bozuk ve bedevi tarzda inşa edilmektedir. Daha sonra nüfusla beraber umran da artar. Beşeri faaliyetlerin artmasıyla inşaat malzemeleri de çoğalmaktadır. Buna paralel olarak şehirde sanatkârlar ve ustalar artış gösterir. Umrandaki bu artış, şehrin kemal noktasına kadar devam eder (İbn Haldun, 2013, s. 651). Ancak mükemmelliğe ulaşan şehir, bundan sonra gerilemeye başlar. Bu bağlamda İbn Haldun'a göre şehirler statik değil, mütemadiyen dönüşen beşeri alanlardır.

İbn Haldun'a göre tabii olaylarda olduğu gibi beşeri umranda devamlı bir değişim söz konusudur. Ne var ki bu değişim her zaman iyiliğe ve mükemmelliğe doğru gitmek zorunda değildir. Çünkü bu değişim bazen yıkılış, dağılma ve ihtiyarlamaya doğru gerçekleşebilmektedir. Bu durum, tabiatın bir kanunudur. İbn Haldun, şehirleri de bu kapsamda ele almaktadır. Nitekim İbn Haldun'a göre bir yerleşim birimindeki değişim, hem olumlu hem de olumsuz manada olabilmektedir. Başka bir ifade ile şehir, hem kuruluş, hem de çöküş döneminde dairesel bir değişim yaşamaktadır.

Bazı coğrafyacılar, şehirleri organizma gibi doğup, geliştiğini ve sonra da yok olduğunu savunmuşlardır. Biyolojik sınıflandırma olarak bilenen bu husus, şehirlerin öncelikle birincil sektöre dayanarak kurulduğunu, zamanla mesken ve sanayi kolları gelişerek büyük şehirleri meydana getirdiğini ön görmektedir. Böylece gelişen şehir, kozmopolit bir yapıya sahip olup geniş bir sahada etkili olmaya başlamaktadır. Ekonomik ve sosyal açıdan çok gelişmiş bu şehirde, daha sonra ticari hayat yavaş yavaş çökmeye başlar. Bir süre sonra şehirde salgın hastalıklar ve belediyeye ait hizmetler aksamaya başlar. Nihayet şehirde ikamet edenler şehri terk etmeye başlar; şehir harap ve metruk hale gelir (Göney, 1984, 136-137). Şehirleri bu şekilde sınıflandıran coğrafyacılardan biri de Tunçdilek'dir. Tunçdilek, şehirleri organizmacı (uzviyetçi ve biyolojik) bakış açısı ile ele alır. Yerleşme birimlerini, insanın sosyal ve biyolojik yapısının bir yansıması olarak gören Tunçdilek, şu yorumda bulunur;

> *"Yerleşmeler her hangi bir canlı gibi yaşam düzenine sahiptir. Yerleşme, tıpkı canlı varlıklardaki prensipler açısından doğar, gelişir ve nihayet ölür... Yerleşmeye bu açıdan bakılırsa, canlılarda cereyan eden olayların yerleşmede de benzer sistemler içinde cereyan ettiği saptanabilir. Bu koşullar altında yerleşme organik bir ünite olarak düşünülebilir (Tunçdilek, 1986, s. 1-2)."*

Şehirler, canlılar gibi doğup büyüyen ve sürekli değişen bir yapıya sahiptir (Keleş, 2014, s. 398). İbn Haldun da buna benzer görüşler öne sürmüş, şehirleri uzviyetçi bir bakış açısı ile ele almıştır (Hassan, 2011, s. 127). İbn Haldun, şehirlerin daimi bir dönüşüm ve gelişim süreci ile karşı karşıya kaldığını ifade eder. Zira İbn Haldun, şehirlerin gelişim sürecini deterministtik bir yaklaşımla açıklar. Nitekim tüm beşeri unsurlarda görülen ve tabii kanuna bağlı gerçekleşen değişim sürecini şehirlere tatbik

eder. İbn Haldun'a göre şehirler canlı varlıklar gibi doğar, gelişir ve yok olur. Bu ise tabii bir süreçtir (İbn Haldun, 2013, s. 573, 672). Ancak bu süreç şehirlerin coğrafi konumu ve planlamasına göre uzun veya kısa olabilmektedir. Bu bağlamda, devletlere muayyen bir ömür biçen İbn Haldun, şehirler için böyle bir hüküm vermekten kaçınmaktadır. Ancak devletlerin kaderini belirleyen tabii kanunlar, şehirler için de geçerlidir.

İbn Haldun, determinizm fikrini hem tabiat hem de toplum meselelerine tatbik etmiş (Hassan, 2011, s. 125) ve beşeri unsurlardaki değişim kanunun şehirler içinde geçerli olduğunu ifade etmektedir. Her şeyin kemal noktası olduğu gibi İbn Haldun'a göre hadaret yani yerleşik kültür, şehirleşmenin ulaştığı en son noktadır. Bu noktadan sonra gerileme süreci başlar. Bu bağlamda İbn Haldun'a göre hadaret devlet ve umran açısından bir duraklama devridir (İbn Haldun, 2013, s. 680). İbn Haldun, umranın ulaşmak istediği gayenin hadaret olduğunu ifade etmektedir. Ancak hadaret şehrin harap olmasını işaret etmektedir. Bununla birlikte bedevilerin ulaşmak istediği hedef yine hadarettir. Daha önce bahsedildiği gibi her şeyin bir ömrü olduğu gibi hadaretin de bir ömrü bulunmaktadır. Nasıl ki insan kırk yaşına kadar bedensel ve ruhi gelişmesini sürdürür ve bu yaştan sonra ise duraklama dönemine girer. Daha sonra gerileme ve çöküş dönemine girmeye başlar. Nihayet bu dönemden sonra ise insan ömrünün sonuna gelir ve ölür. Bu durumun benzeri hadaret için de geçelidir. Zira umrandaki hadaretin bir sınırı vardır ve bunun ötesine geçemez. Hadaret ile ilgili adetler zamanla çoğalır. Şehirliler kap-kaçaklarda, elbiselerde, binalarda ve yemeklerde olduğu gibi diğer sanat dallarında çeşitli süslemelerle eşyalar daha zarif ve kibar hale getirilir. Hadarette müşahede edilen bu çeşitlilik yüzünden masraflar çoğalır. Şehirde hayat daha pahalı hale gelir. Hanedanlığın en güçlü devresinde umran ve hadaret en mükemmel duruma gelmiştir. Fakat daha sonra konulan vergiler yüzünden ekonomik hayat zarar görür. Aynı zamanda yapılan harcamalar giderek artmakta ve en sonunda elde edilen gelirler masrafları karşılayamaz hale gelir. İşte bu nedenle şehrin ticaret merkezi olan pazarlar durgunlaşır ve halk yoksullaşmaya başlar. Bunun temel nedeni şehir halkının refah seviyesinin yükselmesi ve tüketimde israfa yönelmeleridir. Bilindiği üzere artan ihtiyaçlar karşısında insan nefsi tatmin olmaz. Bu nedenle kazançları ihtiyaçlarına yetmez duruma gelir ve bundan dolayı işleri yolunda gitmez. Şehirdeki şahısların durumu böyle olunca şehir de zarar görür, nizam bozulur ve şehir harap olur (İbn Haldun, 2013, s. 669-672). Görülüyor ki İbn

Haldun, şehirlerin gelişim sürecinin ardındaki sebepleri analiz eder. Diğer bir ifade ile bir hususta salt bilgiler vermekten ziyade, bunları illiyetçi bir yaklaşımla ortaya koyar.

İbn Haldun'a göre bir şehirde hadaretin ve buna bağlı olan refahın geldiği son noktanın şehirdeki bağ ve bahçelerdir. Zira şehirde meyvesi olmayan ağaçların (selvi, zakkum gibi) yetiştirilmesinin yegâne sebebi hadarete taalluk eden süslü ve güzel şekilleridir. Nitekim bu, refahın her çeşidine ulaşıldıktan meydana gelen bir husustur. Ancak şehir içerisindeki bahçeler ve yetiştirilen ağaçlar, şehrin harap olmasını haber vermektedir. Nitekim daha önce de ifade edildiği gibi bu husus, hadaratin geldiği son nokta olup, bundan sonra şehir harap olmaya başlar. Çünkü umranın gayesi refaha ve hadarete ulaşmaktadır. Söz konusu hedefe ulaşıldıktan sonra canlıların tabii ömürleri gibi şehirdeki umran ihtiyarlamaya başlar (İbn Haldun, 2013, s. 573, 672).

İbn Haldun'a göre yerleşme, bedevi toplumlardan hadari toplumlara kadar uzayan bir süreç içerisinde gerçekleşmektedir. Söz gelimi, bedevilerin ihtiyaçları artması ve refah düzeylerinin iyileşmesi onları sabit bir yerde ikamet etmeye sevk etmektedir. Sabit bir yere yerleşen toplumlar, bu aşamadan sonra zaruri ihtiyaçları için yardımlaşmaya başlarlar. Daha sonra gıda ve beslenme kaynakları artış göstermektedir. Böylece geniş evler inşa etmeye, kasaba ve şehir kurmaya başlarlar. Bu aşamadan sonra, yerleşik hayata geçen insanların refah düzeyleri ve konforları tekrar bir artış baş gösterir. Bundan sonra hadariliğin son noktasına ulaşılır. Bu aşamada; gıdaların terbiye edilmesi, yemek kaplarının süslenmesi, yüksek ve sağlam mimari eserlerin inşa edilip, süslü ve sanatlı hale getirilmesi, ipek ve atlas gibi pahalı kumaşların kullanılması, hayatın her alanında sanatın gelişmesi söz konusudur. Ayrıca bu dönemde, köşkler ve konaklar inşa edilerek buraların su ihtiyacı karşılanır. Yapılan mimari eserlerin yüksek ve görkemli olmasına önem verilir. Yapılan elbise, yatak, kap-kaçak ve diğer ihtiyaç malzemelerinin süslü ve güzel olmasına itina gösterilir ve bundan dolayı farklı ve yeni yöntemler uygulanır. Artık bu toplumlar hadari yani şehirli olmaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 324). Toplumlar hadaret seviyesine ulaşıp, şehrin harap olmaya başladığı son zamanlarda umran ile birlikte, şehir halkının ekonomik geliri azalır. Bunun nedeni nüfusun azalması ve buna bağlı olarak emeğin azalmasıdır. Hâlbuki umranı gelişmiş olan şehirlerde iş ve emek çok fazla olmakla birlikte refah seviyesi de yüksek olur (İbn Haldun, 2013, s. 695).

Bu bakımdan hadaretle beraber, şehir halkının sanatsal zevkleri, estetik anlayışları ve iktisadi faaliyetlerinde bir değişim yaşanır. Keza şehirdeki nüfusun azalmasıyla beraber ekonomik durgunluk yaşamış, buna bağlı olarak refah seviyesi de azalır.

İbn Haldun'a göre şehrin harap olmaya başladığı son zamanlarda sanatsal faaliyetler azalır. Çünkü sanatın gelişmesi taliplerin çok olması ile ilgili bir husustur. Şehrin ihtiyarlamaya başlaması, refahın, nüfusun ve umranın azalması ile sanata olan taliplerin azalması, söz konusu şehirde sanatın sonunu getirir. Nitekim şehrin gerilemesi ile şehir halkı sadece zaruri ihtiyaçlarını karşılamaya güç yetirebilirler. Kemali ve lüks bir ihtiyaç olan sanata talep azalır ve bundan dolayı sanatkârlar başka yerlere göç ederler veya ardından halef bırakmadan ölürler. Özellikle refahla ilgili olan kuyumculuk, nakkaşlar, kâtipler, müstensihler ve benzeri sanatkârlar şehirdeki söz konusu gerilemeden büyük zarar görürler (İbn Haldun, 2013, s. 726). Çünkü İbn Haldun'a göre meslekler hadaretin gelişmesinden sonra ortaya çıkmalarından dolayı, şehir harap olmaya başladığı zaman ilk önce onlar zarar görür.

İbn Haldun, ihtiyarlama sürecine giren şehrin harap olmasına kadar nüfusun, umranın, yapıların ve beşeri faaliyetlerin azalmasından bahseder. Nitekim nüfusun azalmasıyla birlikte şehirde iş gücü azalmaya başlar. Buna bağlı olarak sanatsal faaliyetler azalır. Şehrin mahsulü olan süslü ve sağlam binalar harap olmaya yüz tutar. Binaların azalmasıyla taş ve mermer gibi inşaat malzemeleri de noksanlaşır. Bu nedenle inşa edilen binaların malzemeleri yıkılmış ve eski binalardan temin edilmeye başlanır. Eski bir binanın enkaz malzemeleri bir diğerine aktarılması şeklinde uzun süre bu süreç devam eder. En sonunda eski binalardan elde edilen inşaat malzemesi tükenmeye başlar. Nihayet şehir halkı, eski bedevilik hallerine geri dönerler. Taş evlerin yerini kerpiç evler yer almış; süslü ve sanatsal bina yapma işi tamamen ortadan kalkmıştır. Şehir ilk haline dönüş yapmıştır. Netice itibariyle şehir, köy ve küçük bir yerleşme halini almıştır. İbn Haldun'un deyimiyle şehir *üzerinde bedevilik ve iptidailik alametleri belirmiş* ve şehirde umran azalmıştır. İbn Haldun'a göre kaderin bir gereği olarak söz konusu şehirler harap olabilmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 651). Bu bağlamda İbn Haldun, yerleşmelerin sürekli değişen bir evrim süreci içerisinde olduğunu ifade etmiş, yerleşme birimlerinin döngü halinde geliştiğini savunmuştur. Böylece "toplumsal örgütlenmeler ve uygarlıklar,

hep başladıkları yerlere dönen birtakım daireler çizmektedir (Arslan, 1997, s. 143).” İbn Haldun’un söz konusu görüşleri ile ilgili “İbn Haldun’da da tarihin ve toplumun doğası değişmez bir nitelik gösterir ve insanlık (beşeriyet) değişmez bir düzenlilik ve yasallık içinde aynı döngüsellik bilinciyle kavranabilir” yorumunu yapan Özlem, bu hususta İbn Haldun’un katı bir determinist ve kaderci olarak tanımlamaktadır (Özlem, 2012, s. 46). Çünkü İbn Haldun’a göre bedevilikle başlayan yerleşme evrimi, gelişerek hadarete ulaşmış; hadaretin inkıraz etmesiyle tekrar bedeviliğe bir dönüş gerçekleşmiştir. Bu da İbn Haldun’un toplumsal olaylara bakış açısını yansıtmaktadır. Çünkü İbn Haldun’a göre toplumsal ve diğer beşeri unsurlar değişken ve dinamik bir yapıya sahip olup, bir süreç halindedir.

İbn Haldun, siyaset ile şehrin harap olması arasında sıkı bir ilişki olduğunu vurgulamaktadır. Söz gelimi İbn Haldun’a göre devlet tarafından yapılan zulüm, umranın harap olmasına yol açar. Çünkü zulüm umranın önemli elemanlarında olan ticarete zarar verir. Zulüm altında tüccarların hevesi olumsuz şekilde etkilenir. Zira İbn Haldun’a göre umranın mükemmel olması ekonomideki hareketliliğe bağlıdır. Bu bağlamda şehirlerin pazar alanlarındaki hareketliliğinin azalması, ekonomiyi olumsuz manada etkiler, şehir harap olmaya başlar ve burada yaşayan insanlar dışarıya göç etmeye başlar (İbn Haldun, 2013, s. 549). Bu durum şehir harap olmasına kadar devam eder. Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere İbn Haldun’un yerleşmeye bakışı bir değişim süreci ile ilgilidir. İbn Haldun’a göre canlılar üzerindeki etkili olan tabii esaslar, aynı şekilde yerleşmeler üzerinde de cereyan etmektedir. Bu bakımdan İbn Haldun’un iskân bakışı değişim üzerinde okunmalıdır.

4.5. KIRSAL ALANLARDAN ŞEHRE GÖÇLER

İbn Haldun, günümüzün önemli coğrafi olaylarından kırsal kesimlerden şehirlere doğru gerçekleşen göçleri, kendi döneminde yaptığı gözlemler sonucunda bir analizini yapmıştır. İbn Haldun bu hususta, modern anlamda coğrafi görüşler ortaya koymuştur. Şehirdeki çekici ve kırdaki itici güçlerin, kırdan şehirlere doğru gerçekleşen göçe etkisini ortaya koymuştur. Ayrıca şehre göç eden göçebelerin karşılaştığı birtakım

zorluklara temas etmiştir. Bu bakımdan İbn Haldun'un göç ile ilgili görüşleri günümüzün iç göç soruna ışık tutmuştur.[44]

İbn Haldun'a göre bedevileri şehre göç etmeye teşvik eden üç önemli faktör bulunmaktadır: güç, zenginlik ve refah (Mahdi, 1957, s. 199). Bunları elde etmek gayesiyle bedeviler bazen şehre göç ederek veya bazen de o şehre saldırırlar. Zira İbn Haldun'a göre şehirde yaşayanların köken bakımından bedavete dayandığını ifade etmiştir.

Öncelikle İbn Haldun'un göç hakkındaki görüşleri anlamak adına Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı'nın faaliyetleri önemli bir teşkil eder. Vakıf 1989'da *İbn Haldun ve Göç Tarihi Konferansı* adıyla bir konferans düzenlemişlerdir. Konferans davetiyesinin iç kapağında şu ifadelerin yer alması, İbn Haldun'un göç anlayışının ne kadar derin olduğunu göstermektedir;

> *"İbn Haldun, göçün ve göçmenliğin dinamik karakteri üzerinde kuvvetle durur: Yerliler yani şehirliler rahata ve gevşekliğe kendilerini bırakmışlardır. Korunma tasaları yoktur. Çocuklar gibi yaşarlar. Hâlbuki göçmenler daima istikrarsız bir hayatın tehlikelerine karşı korunmak zorundadırlar. Bu durum onlara cesur fiiller alışkanlığını kazandırmıştır. Her göç olayı bir zaruretten doğmuştur. Göç etmenin sonucunda şehirleşme ve medeniyetler ortaya çıkar. Göç, bütün insanların yerleşik hayat yaşamadan önce yaşadıkları ve geçirdikleri bir devredir. İnsanlar ancak zaruri ihtiyaçlarını temin ettikten sonra hayatta mükemmelliği ve genişliği ararlar. Dolayısıyla göçmenlerin gayesi medeniyete yürümektir. Göçmenler, ancak çok çalışmaları ile bu özledikleri hayata ulaşırlar (Özyurt, 2011, s.269)*".

İbn Haldun, bedeviler umran bakımından kendilerinden daha gelişmiş olan şehirlerde ikamet etme hususunda birtakım sıkıntılar içerinde olduklarından bahseder. Çünkü şehirde umran çok gelişmiş ve buna bağlı olarak refah seviyesinin yüksek, şehir halkının ihtiyaçları ve lüks maddelere olan talebinin fazla olması şehir halkının genel özellikleri haline gelmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 660). Bedevileri ise gelirleri az ve buna

[44] Bakınız: İbn Haldun ve Göç Tarihi Konferansı (1989). Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı, Hollanda.

bağlı olarak masrafları da azdır. Bedevilerin ticari kazançları az olan yerlerde ikamet etmektedirler. Buna bağlı olarak kâr ve sermayeleri çok azdır. Kırda yaşayan göçebeler minimum emekle ihtiyaçlarını temin etmektedirler. Ayrıca bedeviler refaha taalluk eden ihtiyaçları da az olmasından dolayı sermaye ve mal birikimi azdır. İşte bu nedenle göçebelerin büyük şehirlerde ikamet etmeleri çok zordur. Zira şehirde hayat daha pahalı ve ihtiyaç maddeleri de çok değerlidir. Bu da bedevileri zor duruma sokmaktadır. Söz konusu durumu İbn Haldun şöyle izah etmektedir:

> *"Kim olursa olsun, şehre göç etmeye heveslenen ve orada ikamet etmeye teşebbüs eden bir bedevinin (intibaktaki) aczi (ve zaafı) derhal meydana çıkar, yerleşmek istediği (yeni) yerde perişan olur. (Çünkü şehrin, içtimaı ahvaline ve iktisadi şartlarına intibakta başarısız olmuştur). Bunların içinde, sadece daha evvel mal biriktirip servet sahibi olanlar, bu hususta ihtiyaçlarının üzerindeki bir seviyeye ulaşanlar ve bu durumlarını, rahat ve refah (konfor ve lüks) itibariyle, umran (ve şehir) halkı için tabii olan bir noktaya (ye hududa) kadar devam ettirenler bir istisna teşkil ederler (İbn Haldun, 2013, s. 661)."*

İbn Haldun, bedeviler içerisinde mal ve sermaye sahibi olanların şehre göç etmesinden sonra şehre adapte olma konusunda daha şanslı olduklarını ve bunun bir istisnai durum teşkil ettiğini ifade etmiştir. Bunun temel sebebi şehirde hayatın pahalı olmasıdır. Nitekim İbn Haldun'un temas ettiği bu husus günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Örneğin, ülkemizde kırsal bölgelerden şehre doğru gerçekleşen göçler yüzünden şehirlerde işsizlik ve yoksulluk artış göstermiştir.

İbn Haldun, şehirlerin büyüklük bakımından farklı özellikler göstermesinde, göçlerin önemli bir yer teşkil ettiğinden bahsetmektedir. İbn Haldun'a göre şehirlerin göç almasından farklı sebepler bulunmaktadır. Baali (1988, s. 85) bu sebepleri şöyle izah etmektedir;

1. Fetihlerden sonra şehirlerin fethedenler tarafından yerleşilmesi,
2. Şehirdeki lüks ve refah hayatın, insanları cezbetmesi,
3. Şehirde insanın ihtiyacını karşılayacak olan imkânların varlığı,
4. Ekonomik açıdan çekici faktörlerin etkisi,

5. İnsanların güçlü ve koruyucu bir devlete bağlı olmak istemeleridir. Çünkü bu dönemde devletlerin başkentleri genellikle büyük şehirlerdir. Ayrıca Baali'nin yaptığı listeye Mukaddime'nin bütününe bakarak dört madde daha eklenebilir. Bunlar;

6. Kırsalda eğitim faaliyetlerinin kısıtlı olması,
7. Kırda zaruri sebeplerin şehre göç etmeye zorlaması,
8. Mülk edinme, sabit bir yerde karar kılma ve barınma gayesi,
9. Son olarak şehrin bedeviler için bir gaye olmasıdır.

Asrımızın önemli coğrafi olaylarından olan köyden kentte göçlere temas eden İbn Haldun'un yukarıdaki görüşleri şehir coğrafyası açısından ehemmiyetlidir. Çünkü günümüzde büyük oranla aynı sebeplerden dolayı insanlar şehre göç etmişlerdir. Şehirler eğitim ve sağlık imkânları, ekonomik açıdan konforlu bir hayata sahip olmaları sayesinde kırda yaşayan nüfusu çekebilmişlerdir. Bu bağlamda İbn Haldun, modern coğrafyada *çekici faktörler* (pull factors) ve *itici faktörler* (push factors) üzerinde durmuştur.

Günümüzde kırdaki zor koşullar nüfusun şehirlere göç etmesini tetiklemekte ve aynı zamanda şehirlerin çekici özellikleri de bunu teşvik etmektedir. Daha açık bir ifade ile şehirdeki yüksek hayat standartları, daha iyi eğitim olanakları, istihdam ve eğlence kolaylıkları şehirlerin *çekici* özelliklerini oluşturmaktadır. Bununla beraber kırdaki zor koşullar *itici* faktörlerdir. İç göçler olarak gerçekleşen söz konusu nüfus hareketi, son iki yüzyılda dünyadaki en yaygın göç hareketi olmuştur (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 316-319). Görülüyor ki, İbn Haldun'un yaşadığı dönemde göçleri etkileyen faktörler, günümüzle büyük oranda aynıdır.

İbn Haldun, batı Afrika bölgesinden Mısır'a doğru gerçekleşen göçün temelinde ekonomik sebeplerin olduğunu belirtmiştir. Çünkü o dönemde batı Afrika bölgesinden kırsal ve bedevi hayat hâkim iken, Mısır'da şehirleşmenin ilerlemesinden dolayı refah seviyesi yüksekti (Akkaya, 1989, s. 42). İbn Haldun, kırsal alanlarda göçe teşvik eden birtakım faktörlerin olduğunu ve bu faktörlerden birisini eğitimin olmasından bahseder. Şöyle ki, köylerde ve halkı sedanter olmayan yerleşmelerde imkânların kısıtlı olmasından dolayı ilim tahsili çok zordur. İlmi çalışmalar, umranın gelişmiş ve köklü bir hadarete sahip olan şehirlerde gelişmektedir. İlim talimi bedeviler arasında yaygın değildir. Bundan dolayı ilim tahsil etmek isteyenlerin umran bakımından büyük şehirlere göç

etmek zorunda kalmışlardır. İşte bu nedenle hadaretin kök saldığı doğuda ilim talimi ve tedrisatı Mağrip bölgesinden daha yaygın olmuştur. Zira Mağrip halkı, doğu ahalisinden daha fazla bedavete yakındır (İbn Haldun, 2013, s. 871). Bundan dolayı ilim tahsil etmek isteyenler, doğuda umranı gelişmiş şehirlere göç ederler. Zira İbn Haldun'un yaşadığı dönemde şehirleşmenin azalmasından dolayı Endülüs ve Mağrip bölgesinde ilim ve tedrisat gerilemiş, buna karşın doğudaki (Mısır, Suriye, Irak ve Maveraünnehir) şehirlerde gelişmişti.

Daha önce ifade edildiği üzere, İbn Haldun'a göre hadarilik esas itibariyle bedeviliğe dayanmaktadır. İbn Haldun, bunu ispatlamak için şöyle bir örnek vermektedir: Herhangi bir şehrin ahalisini kökeni araştırıldığı takdirde, bunların kökeninin geçmişte şehrin etrafında yaşamış olan bedevi bir kabileye dayandığı görülür. Şehrin etrafında yaşayan bedeviler imkânları olduğu zaman şehrin refah ve rahat bir ortamını elde etmek için şehre göç ederler (İbn Haldun, 2013, s. 326). Başka bir deyişle şehirler, bedevilerin yerleşik hayata geçmesiyle kurulmuştur. Şehirdeki konforlu ve rahat hayat, bu hususta etkili olmaktadır. Öte yandan bu durum, günümüzde halen devam eden bir beşeri olaydır. Zira günümüzde kırdan şehre doğru gerçekleşen göçlerde büyük bir artış yaşanmaktadır. Mesela, cumhuriyetin ilk yıllarında ülkemiz nüfusunun yüzde 25'i şehirlerde yaşarken, bu oran günümüzde yüzde 90'ı geçmiştir.[45]

4.6. ŞEHİRDE SOSYAL VE EKONOMİK YAŞAM

Kır yerleşmelerinde bazen periyodik pazarlar kurulmasına rağmen Tolun-Denker, sabit pazar yerlerinin aslında şehirler olduğunu vurgulamaktadır. Zira uzmanlaşmış sanat ve meslekler şehirlerde toplanmıştır (Tolun-Denker, 1977, s. 41). Bir İslam coğrafyacısı olan İbn Haldun da umranın şehirlerde çok geliştiğini ve buna bağlı olarak ekonomik aktivitelerinin artığını ifade etmektedir. Şehirlerdeki insanlar yardımlaşma ve dayanışma duygusu ile iş bölümü sağlamış şekilde yaşamaktadır. Bu bakımdan şehirler, ekonomik faaliyetlerin toplandığı merkezler olmuş, çevresindeki bölgeleri etki altına almıştır.

[45] TÜİK verilerine göre, 1927'de % 24,2 olan şehir nüfusu, 2015 yılında % 92,1'e kadar yükselmiştir.

İbn Haldun'a göre hadariler, geçimlerini temin etmek için iki yola başvurmuşlardır. Birinci yol sanat, ikinci yol ise ticarettir. Bedevilere nispeten şehirlilerin emekleri daha kârlı ve bundan dolayı daha fazla artış göstermekte ve refahı seviyesini artırmaktadır. Çünkü hadariler, genel itibariyle varlıklı olup, zaruri ihtiyaçların ötesine gidebilmişlerdir (İbn Haldun, 2013, s. 324). Bu bağlamda bedevi ve hadari toplumlar arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Birçok açıdan birbirine zıt iki toplumsal biçimi olan bedevi ve hadari toplumlar, aslında birbirini tamamlayan iki bütünün parçasıdır.

İbn Haldun'a göre bazı sanatsal faaliyetler şehirlere mahsus olup, şehirleşme ile gelişmektedir. İlim-talim ve tedrisinin söz konusu sanatlardan birisi olduğunu ve şehirleşme ile birlikte kökleştiğini ifade etmektedir. Konu ile ilgili Mağrip ve Endülüs'ü örnek vermektedir. Nitekim Mağrip bölgesinden umranın gerilemesi ile ilim talimi ve tedrisatı azalmıştır. İbn Haldun, Kayravan, Kurtuba gibi şehirlerin bir zamanlar umran ve yerleşik kültürün kökleşmesinden dolayı ilim sanatı çok geliştiğini yazmıştır. Fakat sonraları bu bölgelerin savaşlardan yüzünden harap olmasından dolayı umran azalmış ve bu nedenle ilim talim ve tedrisat sanatı da kesilmişti. Ancak doğu da Kahire, Horasan, Maveraünnenehir gibi bölgelerde umran kesintisiz olarak sürdüğü için ilim talimi de varlığını korumuştur (İbn Haldun, 2013, s. 776-779). Böylece İbn Haldun, batıda ve özellikle Endülüs'te İslam hâkimiyetinin gerilediğini, bunun da bölgedeki umran ve şehirleşmeyi olumsuz manada etkilediğini gözlemlemiştir. Öte yandan, bu dönemde umran ve hadaretin doğu İslam dünyasında halen gelişmiş olduğunu belirtmiştir. Söz konusu durum, daha önce de değinildiği üzere şehirleşme ile devletin siyasi gücü arasında sıkı bir bağ olmasından kaynaklanmaktadır.

İbn Haldun, ilim, bedavet ve hadaret arasında sıkı bir ilişki olduğunu, aynı zamanda hadarilerin ilim[46] ve sanat yönünden bedevilerden daha üstün olduğunu savunmuştur. Zira köylerde ve halkı sedanter olmayan yerleşmelerde imkânların kısıtlı olmasından dolayı ilim tahsili çok zordur. Çünkü ilim talimi bedeviler arasında yaygın değildir. Bundan dolayı ilim tahsil etmek isteyenler, umran bakımından büyük şehirlere göç etmek zorundadır. İşte bu nedenle hadaretin kök saldığı doğuda (Mısır, Suriye, Irak ve Maveraünnehir) ilim talimi ve tedrisatı Mağrip bölgesinden daha yaygın olmuştur. Zira

[46] İbn Haldun, ilmi faaliyetlerini sanat (meslek) olarak değerlendirmektedir.

Mağrip halkı, doğu ahalisinden daha fazla bedavete yakındır. Bu bağlamda ilmi çalışmalar, umranın gelişmiş ve köklü bir hadarete sahip olan şehirlerde gelişmektedir. Çünkü İbn Haldun'a göre ilim talimi şehirlerdeki meslek gruplardandır. Sanatlar ve meslek grupları ise ancak şehirlerdeki umranın çokluğu, hadaret ve refah seviyesine göre gelişme göstermektedir. Nitekim Bağdat, Kufe, Kayravan, Basra gibi İslam şehirleri umranın artmasıyla ve hadaretin yerleşmesi ile ilim talimi çok gelişmişti. Ancak daha sonraları umran kesintiye uğrayınca bu şehirlerde ilim tahsili ve talimi de azalmıştır (İbn Haldun, 2013, s. 778-781). Bu bakımdan İbn Haldun yaşadığı dönemde hadaret bakımından en zengin yerin Mısır olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle Mısır, ilim ve sanatların merkezi olmuştur. Ayrıca bu dönemde Maveraünnehir hadaret sayesinde ilim ve sanat merkezi olmaya başlamıştır (İbn Haldun, 2013, s. 997). Öte yandan İslam'dan önce, umranın ve hadaretin gelişmiş olduğu İran ve Grek şehirlerinde ilimler, İbn Haldun'un deyimiyle deniz gibi coşmuştu (İbn Haldun, 2013, s. 871). Başka bir deyişle bilimsel faaliyetler, umran ve hadaret bakımından gelişmiş şehirlerde ilerleme imkânı bulmaktadır. Zira ilim ile siyasi, sosyal ve iktisadi faaliyetler arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Bu bağlamda ilim ile şehirleşme seviyesi arasındaki münasebete dayanarak, İbn Haldun yukarıda olduğu gibi bazı şehirleri örnek göstermiştir.

İbn Haldun'a göre bazı sanat ve meslekler şehirleşmenin ve umranın artmasıyla gelişmektedir. İlimler de bu bağlamda ele alınabilir. Zira ilim tahsili ve talimi umranca gelişmiş şehirlerde mevcuttur. Bedeviler ise bilim ve sanata fazla rağbet göstermezler. Nitekim İslam'ın ilk dönemlerinde Araplar, bedevi olmalarında dolayı sanattan ve hadaretten bir hayli uzak kalmışlardı. Bu nedenle ilk zamanlarda Araplar, hadaret ve sanat konusunda diğer milletlere bağlı bulunuyorlardı. Nitekim söz konusu durumu İbn Haldun, şöyle izah etmiştir:

> *"Sanatlar hadarilerin mesleğidir. Araplar*[47] *(ve bedeviler) ise bunlardan en uzakta kalan kavimlerdir. Bundan dolayı ilimler hadarilikle alakalıdır. Araplar (ve bedeviler) ise ilimlerden de ilim pazarlarına rağbet etmekten de uzak kalmışlardır. O çağda hadari olanlar Acemlerdir (ve gayr-ı Araplar) veya*

[47] *Bedevi*, literatürde *Arap* kelimesi ile eş anlamlı olarak da kullanmaktadır (Yıldırım, 1998, s. 43). Nitekim İbn Haldun, Mukaddime'de Arap kelimesini bazen ırk bazen de bedevi anlamında kullanmıştır. Bu bakımdan Arap kelimesi, Mukaddime'de bazen sosyal bir yapıyı işaret etmektedir.

mevali ve hadari olan ahalidir ki, o sıralarda bunlar da hadaret ve sanatlar, hirfetler (zanaatlar) gibi hadaretteki haller itibariyle gayr-ı Arap unsurlara tabi bulunuyorlardı. Ta Pers hanedanlığından itibaren, hadaret aralarında kökleşmiş olduğundan sözü edilen gayr-ı Arap (unsur)lar, bu gibi şeylere daha ziyade muktedir idiler (İbn Haldun, 2013, s. 995).”

İbn Haldun'a göre tıp ilmi, şehirleşme ve umranın ilerlemesiyle gelişmektedir. Çünkü tıp bilgisi, hadaret ve refahın gerekli kıldığı sanatlardandır. Öte yandan umranı az gelişmiş olan bedevilerin de kendine has tababetleri (tıp bilgisi) bulunmaktadır. Ancak bedevilerde tıp şahıslar bazında gelişmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 891-892). Bu bağlamda hekimlik, esas itibariyle şehirlere mahsus bir meslektir. Gerçi bu durum günümüzde halen aynıdır. Zira sağlık hizmetleri genel itibariyle şehirlerde yoğunlaşmıştır. Bu nedenle küçük yerleşmelerde ikamet edenler, sağlık hizmetlerinden faydalanmak maksadıyla şehirlere giderler.

“Şehir ekonomisinin dışarıyla ilgili üretimleri yapan kısmı temel sektör olarak anılır; şehir halkının ihtiyacını karşılayanlar ise temel olmayan sektörü oluştururlar (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 427).” İbn Haldun da söz konusu coğrafi ibareyi destekler nitelikte ifadeler kullanmıştır. Zira İbn Haldun'a göre hadariler, bedevilere her açıdan üstün özellikler taşımaktadırlar. Çünkü şehirdeki umran, bedevilerin umranından daha gelişmiştir. Bu nedenle bedeviler, bazı durumlarda şehirlilere bağımlı olmak zorundadırlar. Örneğin, bedeviler zirai alet ve edevatların temini için şehirlilerde bulunan zanaatkârlara (demirci, terzi, dülger vb.) muhtaçtır. Bundan dolayı İbn Haldun'a göre bedeviler, ihtiyaçlarını ancak şehirlerden karşılayabilirler. Ayrıca bedeviler, günlük hayatlarında para kullanmadıkları için, şehirlilerle yaptıkları ticari faaliyetlerinde zirai ürünler, et, süt, deri ve yün gibi zirai ürünleri değiş-tokuş yapmak suretiyle kullanırlar. Bu nedenle bedeviler ve hadariler karşılıklı olarak birbirlerine muhtaçtırlar. Ancak bedeviler zaruri ihtiyaçları için şehirlilere bağımlı iken, şehirliler ise lüzumlu fakat zaruri olmayan ihtiyaçlarını bedevilerden karşılamaktadırlar. Bedeviler, şehirlilerin birtakım işlerinde çalışmakta ve onlara bu hususta itaat etmektedirler. Bu sayede bedeviler, zaruri ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. Bu nedenle, bedeviler bir şehre saldırmadığı sürece o şehre bağımlı halde yaşarlar (İbn Haldun, 2013, s. 368-369). Ancak Sati el-Husri, bazı

istisnalar dışında, genellikle kırsal kesimin şehirleri beslediğini yazmıştır (Sati el-Husri, 2001, s. 396). Fakat Mukaddime'nin ilgili kısmı dikkatle incelendiğinde İbn Haldun'a göre şehirlerin birçok açıdan bedevilerden üstün özelliklere sahiptir. Çünkü İbn Haldun'a göre şehir, çevresini etkisi altına almış, birtakım ekonomik ihtiyaçlarını dışardan karşıladığı gibi, üretim fazlasını çevresindeki bedevilere satarlar.

İbn Haldun, şehirdeki ekonomik hayata değinir ve şehirlerin ticari faaliyetlerin merkezinde pazar alanları olduğundan söz etmektedir. Şehir halkı hububat, tahıl ve sebze gibi zaruri ihtiyaçlarını bu pazarlardan temin ettiğinden bahsetmektedir. Şehir halkı elbise, kap-kaçak, binek hayvan ve alet-edevat gibi lüzumlu ihtiyaçlarını da pazarlardan satın aldığını belirtmektedir. Ayrıca İbn Haldun şunu da eklemektedir; bir şehrin gelişmesi ve nüfusunun artmasıyla birlikte şehirdeki pazarlarda fiyatlar da aynı oranda düşer. Ancak şehrin umranı ve nüfusu gerilemesi halinde fiyatlarda da bir artış söz konusu olur. Çünkü nüfusun artmasıyla üretimde de artış gerçekleşmekte ve bu nedenle ihtiyaç fazlası üretim söz konusu olmaktadır. Diğer bir deyişle talebin artması, arzı da aynı oranda artırmaktadır. Ancak İbn Haldun'a göre söz konusu durum zaruri ihtiyaçlar için geçerlidir. Yoksa kemali ihtiyaçlarda her zaman lüzumlu olmaması ve herkes tarafından da ihtiyaç duyulmaması, fiyatları pahalı olmasına yol açmaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 656-57). Netice itibariyle şehirde temel ihtiyaç maddeleri bol olduğu için fiyatları düşük, diğer yandan kemali ve lüks olan sanatsal eşyaların üretimi az ve talebin çok fazla olmasından dolayı fiyatları yüksek olmaktadır. Öte yandan şehirdeki nüfusun azalması ve umranın gerilemesi ile birlikte üretim azalmaktadır. Zira İbn Haldun'a göre fazla nüfus, üretimi de teşvik etmektedir.

İbn Haldun'a göre şehirde umran gelişmiştir. Buna bağlı olarak refah seviyesinin yüksek olması, şehir halkının ihtiyaçları ve lüks maddelere olan talebinin fazla olması şehir halkının genel özellikleri haline gelmiştir. Şehirdeki lüks maddeler, zamanla şehir halkının zaruri ihtiyaçları haline gelir ve bundan dolayı şehirdeki bu ihtiyaçların değeri artar. Ayrıca pazarlara ve ticari mallara konulan vergiler de fiyatları artırmaktadır. Bu durumdan dolayı şehirde genel bir pahalılık söz konusu olmaktadır. Bu nedenle şehir halkının ihtiyaçları ve masrafları artış göstermekte ve halkın gideri de artmaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 660). Çünkü şehirde nüfus, doğal nüfus artışı ve göçlerle artmış, şehirde

ekonomik durgunluk söz konusudur. Zira şehrin göçlerle aşırı nüfuslanmasından dolayı su ve konut sıkıntısı yaşanmaktadır (Falay, 1978, s. 33-34). Bu durum, devletin son zamanlarında şehirde umranın azalmasından kaynaklanmaktadır. Zira bu dönemden sonra şehirde hem umran hem de nüfus bakımından bir gerileme yaşanır. Şehrin bu hali harap olmasına kadar devam eder. Bu bakımdan devlet ile umran arasında paralel bir durum söz konusudur.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. İBN HALDUN'UN GÖRÜŞLERİNDE SİYASİ COĞRAFYA

Beşeri coğrafyanın bir alt disiplini olan siyasi coğrafya, kökeni bakımından oldukça eskidir. Nitekim İlkçağ ve Ortaçağ düşünürleri coğrafya ile siyaset arasındaki ilişkiye dair birtakım görüşler ileri sürmüşlerdir. Söz konusu düşünürlerden birisi Ortaçağ İslam dünyasında bilimsel çalışmaların artığı bir dönemde yaşayan İbn Haldun'dur. 19. yüzyıl modern siyasi coğrafyanın kurulmasından önce İbn Haldun, 14. yüzyılda kendi yaptığı araştırma ve gözlemler sonucunda siyasi coğrafya ile ilgili modern fikirler geliştirmiştir. *Kitâb'ul İber* adlı umumi tarihi konu alan eserine bir giriş mahiyetinde yazdığı Mukaddime'de çeşitli sosyal alanlara temas ettiği gibi siyasi coğrafya açısından dikkat çekici konuları da ele almıştır. Özellikle devlet ile ilgili görüşleri coğrafyacıların dikkatini çekmiştir.

İbn Haldun, siyasi çatışmaların ve kargaşaların yoğun olduğu bir zamanda ve coğrafyada yaşaması sayesinde olayları bizatihi gözlemleme imkânına sahip olmuştur. Özellikle siyasi birliğin olmadığı, kabile ve hanedanlıklar arasında siyasi çatışmaların çokça vaki olduğu Mağrip bölgesinde yaşaması sayesinde olayları yerinde gözlemlemiştir. Aynı zamanda bir devlet adamı olan İbn Haldun, hayatı boyunca birçok idari görevde bulunması, siyasi çatışmaların içinde yer alması ve birkaç hanedanlığın yanında önemli vazifelerde bulunması sayesinde siyaseti çok iyi öğrenme imkânı elde etmiştir. Bilhassa bir devlet adamı olarak dikkatini devletlerin kuruluşu, çöküşü ve dağılışına yoğunlaştırmıştır.

Sosyolojide coğrafyacı ekoller arasında sayılan İbn Haldun,[48] Ortaçağ'ın önde gelen siyasi coğrafyacılarından biri olarak kabul edilmektedir (Torlak ve diğ. 2016, s. 76). Zira Mukaddime'de siyasi coğrafya ile ilgili önemli görüşler ortaya atmıştır. Söz konusu görüşlerinden birisi de determinizm ile birlikte geliştirdiği devlet kuramıdır. İbn Haldun,

---

[48] Alptekin, M. Y., (2013). Sosyoloji 'de Coğrafyacı Yaklaşım ve Trabzon'da Toplumsal Karakterin Ekolojik Yorumu, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*: Yıl 8, Sayı 15, s. 77-98, Trabzon.

Kızılçelik, S.,(2006). "Sosyolojide Coğrafyacı Görüşler: İbn Haldun, Montesquieu ve Fernand Braudel Ekseninde Bir Değerlendirme", *Sosyoloji Yıllığı-Kitap 15: Sosyoloji ve Coğrafya,* Yayına Hazırlayanlar: Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan, İstanbul, 2006, s. 138-155.

devlet ve devletlerin alanı, dağılışı üzerinde durmuş, siyasi coğrafyada önemli konulara temas etmiştir. Ayrıca siyasi coğrafyanın önemli kavramlarından devlet ve alan ile ilgili dikkat çekici fikirler öne sürmüştür. İbn Haldun, siyasi ünitelerle coğrafi çevre ile arasında ilişki kurmuş, ancak modern coğrafya döneminde ulaşılabilen birtakım görüşleri Ortaçağ'da ortaya koymuştur. İbn Haldun, modern coğrafyada *Organik Devlet Teorisi* olarak isimlendirilen ve devleti organizmaya benzeten görüşün temelini atmıştır. Ayrıca İbn Haldun, devletin alanı ve sınırları hakkında önemli coğrafi tespitleri olmuş ve bu tespitlerini coğrafi determinizm fikri ile desteklemiştir.

Modern siyasi coğrafyada merkezcil güçler (centripetal forces) olarak bilinen, devletin içinde bütünlüğü ve dayanışmayı sağlayan birtakım güçlere İbn Haldun, Ortaçağ'da değinmiştir. İbn Haldun'un *asabiyet* olarak tanımladığı bu güç, devletlerin siyasi birliğini ve halkı bir arada toplayan bir güç manasına gelmektedir. Bu bağlamda İbn Haldun'un asabiyet olarak isimlendirdiği kuvvet, modern coğrafyada merkezcil güçlerle benzeşmektedir. Bununla birlikte İbn Haldun, savaşları coğrafi bakış açısı ile ele almış, beşeri ve fiziki etmenlerin savaş üzerindeki etkilerini ortaya koymuştur.

Ortaçağ İslam dünyasının etkili isimlerinden biri olan İbn Haldun'un jeopolitik ile ilgili bir takım görüşleri bulunmaktadır. Öncelikle İbn Haldun, devletleri coğrafi açıdan ele almış, gelişmiş devletlerin ılıman iklimlerde kurulduğunu ileri sürmüştür (İbn Haldun, 2013, s. 263). İklim ile devlet arasındaki ilişkiye dikkat çeken İbn Haldun, jeopolitik ile ilgili görüşlerin temeli sayılabilecek fikirler ortaya koymuştur. Özellikle devleti canlı bir varlık gibi gören İbn Haldun, devletin doğup, büyüdüğünü ve ihtiyarlık döneminden sonra yok olduğunu savunmuştur.

İbn Haldun'un siyasi coğrafya görüşleri bazı coğrafyacıların dikkatini çekmiştir. Mesela Şahin, İbn Haldun'u coğrafyacı, tarihçi ve sosyolog olarak tanımlamakta; İbn Haldun'un eserlerinde beşeri ve siyasi coğrafya konularını işlediğini yazmıştır (Şahin, 1998, s. 44). Özçağlar, Ortaçağ'da yaşamış olan İbn Haldun'un devlet ile ilgili görüşlerinin siyasi coğrafyanın temelini oluşturduğunu yazmıştır (Özçağlar, 2001, s. 101).

İbn Haldun, *Mukaddime* isimli eserinde, devlet ile fiziki çevre arasındaki ilişkiye dikkat çekmiş, devletin kuruluşu, gelişmesi ve çökmesini nedenleri ile birlikte anlatmıştır. İbn Haldun, aynı zamanda devletin kuruluş evresinde, göçebe hayattan yerleşik kültüre geçiş aşamasının etkili olmasından ve şehir ile devlet arasında sıkı ilişki olduğundan bahsetmiştir. Ilıman iklimlerde yaşayan toplumların aklen ve bedenen daha mükemmel olmalarında dolayı İbn Haldun, imparatorlukların daha çok bu iklimlerde ortaya çıktığı ifade etmiştir. Nitekim Özey, İbn Haldun'un söz konusu görüşlerinin uzviyet (organizma) teoriye örnek gösterilebileceğini savunmuştur (Özey, 2008, s. 56).

14. yüzyıl Arap dünyasında varılan coğrafi birikimi çok iyi yansıtan İbn Haldun, devletlerin yükselişi ve çöküşleri üzerinde durmuş, aynı zamanda buna etki eden fiziki güçleri ortaya koymuştur. Devletin doğal bir gelişme süreci içerisinde gerçekleştiğini savunmuştur. Ayrıca medeniyetlerin ve devletlerin dağılışı ve iklim arasındaki ilişkiye dikkat çekmiş, fiziki çevrenin insanları bir arada ve siyasal gruplar halinde yaşamalarını zorlamasından bahsetmiştir (Tümertekin ve Özgüç, 2014, 47). Doğanay, Platon'un çevre ve devletlerin siyasal güçleri arasındaki ilişkisine atıfta bulunuşmuş ve İbn Haldun'un da bu görüşü benimsediğini yazmıştır (Doğanay, 2011, s. 16). Ayrıca İbn Haldun'un çok önemli bir coğrafyacı olduğunu vurgulayan Doğanay ve Doğanay, İbn Haldun'un coğrafya ile ilgili birtakım görüşlerinden bahsetmektedir. Mesela adı geçen coğrafyacılar, İbn Haldun'un devletin kuruluşu, parçalanması ve çöküşüne dair görüşlerinin jeopolitik ve siyasi coğrafya alanında birer örnek olduğunu ifade etmişlerdir (Doğanay ve Doğanay, 2014, 123-124).

İbn Haldun, siyasi üniteler ile bulundukları bölgenin fiziki çevre koşulları arasında ilişkiye dikkat çekmiş, siyasi birimlerin doğasında oluşum ve çöküşün olduğunu savunmuştur. Bu bağlamda devletlerin varlığını doğal bir döngü şeklinde açıklamış ve bu açıdan modern coğrafyacıların devlet ile ilgili uzviyetçi görüşleri, İbn Haldun'un devlet kuramıyla benzerlik göstermektedir (Glassner ve Fahrer, 2004, s. 4-5). İbn Haldun'u Ortaçağ'ın son büyük coğrafyacısı olarak tanımlayan Holt-Jensen, imparatorlukların yükselme ve çöküşleri ile ilgili analizlerinden dolayı İbn Haldun'un tarihi coğrafyanın kurucusu olduğunu yazmış ve siyasi coğrafya hakkındaki şu görüşlerine değinmiştir: İbn Haldun, savaşçı ve göçebe kavimlerin genellikle geniş alana sahip devletler kurduklarını,

fakat yerleşik hayata geçtikten sonra bu milletlerin savaşçı ruhlarını kaybettiklerini ve kurdukları hanedanlıkların zamanla dağıldıklarını savunmuştur. Söz konusu analizlerinden yola çıkarak İbn Haldun, İslam devletinin çöküşünü önceden tahmin etmiş ve hayatta iken bu çöküşün tanığı olmuştur (Holt-Jensen, 2009, s. 20).

İbn Haldun'un düşünce dünyasının temelini değişim oluşturmaktadır. Bu değişim ve dönüşüm anlayışını siyasi coğrafya tatbik etmiş, siyasi birimlerin ve örgütlerin tabii bir gelişme içerisinde olduğunu savunmuştur. Nitekim İbn Haldun'a göre âlemdeki her şey tek düze ve sabit bir istikamette ilerlemez. Çünkü bu, Yaratıcının koyduğu kanuna aykırı bir durumdur. Bu bağlamda İbn Haldun, hiçbir devletin sonsuza kadar iktidarda kalamayacağını ifade etmektedir. Yani kemale erişen her devlet, başka devletin ya da başka hanedanın kontrolüne geçmektedir. İbn Haldun'a göre tüm fiziki ve beşeri unsurlar ve süreçler bağlı oldukları belli bir yasaya göre hareket etmektedirler (İbn Haldun, 2013, s. 190). Bu husus, İbn Haldun'un determinizm anlayışının ne kadar geniş olduğunu ortaya koyar. Bu bağlamda, determinizm fikrini hanedanlıklara, hükümranlıklara ve devletlere tatbik etmiştir. Yani devletler ve diğer siyasi birimler, belli bir düzene tabi olarak sürekli değişim halindedirler.

5.1. İBN HALDUN'UN DEVLET ANLAYIŞI

İnsanın mahiyetini çok iyi anlayan İbn Haldun, siyasetin insan olmanın bir gereği olarak görmektedir. Başka bir deyişle İbn Haldun'a göre sosyal hayatta bir siyasi otoritenin varlığı zaruri bir durumdur (İbn Haldun, 2013, s. 477). Çünkü ancak bu şekilde sosyal hayatta düzen ve güven ortamı sağlanır. Ayrıca İbn Haldun'a göre insanları, hayvanlardan ayıran önemli özelliklerinden birisi de siyaset ilmini bilmesidir. Zira insan sosyal bir varlık olup, mülk edinmek ve siyaset yapmak onun doğasında vardır (İbn Haldun, 2013, s. 355). Doğal ve gerekli bir yapı olan toplum, devletsiz varlığını sürdüremez; bundan dolayı devletin umrandaki varlığı lüzumlu ve tabidir (İbrahim, 1989, s. 24). Zira devlet, toplumsal hayattan doğan bir sistemdir. Toplumsal hayat zorunlu ve tabii olduğu için devletin de umrandaki varlığı zorunlu hale gelmektedir. Keza daha önce de bahsedildiği gibi toplumsal yaşam ve devlet, insanı hayvandan ayıran temel özelliklerdendir.

İbn Haldun'a göre devleti devlet yapan bir takım özellikler bulunmaktadır. Bunlar, mülke sahip olma, sınırları koruma, halk üzerinde hâkimiyeti sağlama, vergi toplama ve elçiler gönderme gücüne sahip olmalıdır. Bunlardan birileri eksik olursa hükümdarlığın yani devletin gücü eksik kalmış demektir (İbn Haldun, 2013, s. 417). İbn Haldun'un söz konusu görüşü günümüzde halen geçerliliğini korumaktadır. Örneğin, Glassner ve Fahrer'e göre bir devletin devlet olabilmesi için; devletin alan ve nüfus, hükümet (yönetim), organize bir ekonomik yapı ve sirkülasyon sistemine (ulaşım ve iletişim) sahip olması gerekmektedir. Ayrıca siyasi anlamda bir devletin bağımsız olması ve tanınması da gerekmektedir (Glassner ve Fahrer, 2004, s. 31-32). İbn Haldun ve söz konusu yazarlar, bir devletin gerçek manada devlet olması için, hem içte hem de dış işlerinde bağımsız ve hâkimiyet kurma gücünün olmasını şart koşmuşlardır. Ayrıca devletin tam anlamıyla egemen ve bağımsız sayılabilmesi için söz konusu kriterlerin varlığı şarttır. Aksi takdirde devletin gücü noksan kalır.

İbn Haldun'a göre ılıman iklimlerde yaşayan milletler, beşeriyetle alakalı (umran, siyasi yapı ve iskân vb.) her alanda gelişmiş durumdadırlar. Bu bağlamda genellikle devletler ılıman hava şartlarına sahip orta iklimlerde ortaya çıkmıştır. Arap, Rum, Fars, İsrailoğulları, Yunan, Sind, Hint ve Çin milletleri orta iklimlerde yaşamalarından dolayı siyasi anlamda çok gelişmiş milletlerdir (İbn Haldun, 2013, s. 263). Bu nedenle söz konusu milletler, birçok devlet ve imparatorluk kurmuşlardır. Göney, bu konuda İbn Haldun'la benzer görüşler öne sürmüştür. Nitekim Göney, çok sıcak veya soğuk iklimlerin siyasi oluşumlar için elverişli olmadığını iddia etmekte ve devletlerin genel itibariyle ılıman iklimlerde ortaya çıktığını savunmaktadır. Kutup bölgelerinde kurulan devletlerin tarih boyunca hiçbir zaman dünya siyasetinde söz sahibi olamadıklarından bahsetmiştir. Sıcak iklim bölgeleri ise siyasi oluşumlar açısından mahzurludur. Bu hususta, *bütün devletlerin geniş manada orta iklim kuşağında toplanması, herhalde bir tesadüf eseri değildir,* yorumunu yapan Göney, iklim şartlarının siyasi faaliyetlerin dağılışını etkilediğini düşünmektedir. Ayrıca Göney, yüksek ve düşük sıcaklıkların siyasi oluşumlara elverişli olmadığını ifade etmiştir (Göney, 1993, s. 127-130). Batılı determinist Semple de bu konuda benzer bir yorumda bulunmuş; aşırı sıcak ve soğuk havaların nüfus yoğunluğunu ve ekonomik faaliyetleri azalttığını belirtmiştir. Buna mukabil, büyük tarihsel olayların ve gelişmelerin genel itibariyle kuzey

yarımkürenin ılıman kuşağında yer aldığını yazmıştır (Semple, 1911, s. 611). Bu bakımdan, iklim ile beşeri faaliyetler arasında güçlü bir etkileşim bulunmaktadır.

İbn Haldun'a göre devletin ulaşabileceği doğal sınırlar mevcuttur. Başka bir ifade ile yeryüzünde her devletin bir payı vardır. Devlet bunun ötesine geçemez. Devlet, bu doğal sınırların ulaştığında yavaş yavaş gerilemeye başlar. Çünkü devlet, eline geçen toprakları korumak için sınır boylarına görevli kişileri gönderir. Sınırlar genişledikçe, bu sınırları koruyacak asker ve bu alanların kontrolünü sağlayacak devlet memurlarına ihtiyaç duyulacaktır. Şayet sınırlar, devletin sahip olduğu memur ve askerlerin sayısından daha fazla genişlerse, bu durumda uzak yerlerde hâkimiyet sağlama imkânı kalmayacak ve bu topraklar düşmanlar tarafından işgal edilecektir (İbn Haldun, 2013, s. 383). Bu bakımdan İbn Haldun'a göre bir devletin sınırlarının geniş olması nüfus potansiyeli ile doğru orantılıdır. Çünkü devlet sahip olduğu nüfusa göre sınırlarını genişletebilmekte ve kontrolünü sağlayabilmektedir. Bu bağlamda sınırları nüfus miktarından daha geniş olan devletler, zayıf düşmektedir. Öte yandan günümüz coğrafyacıları konuyu farklı bir şekilde yaklaşmışlardır. Mesela Akengin devletlerin alanlarının geniş olmasını fiziki engellerle açıklamakta ve bunu *coğrafi zorunluluk* olarak isimlendirmektedir (Akengin, 2013, s. 15-16). Günel'e göre doğal engellerin bulunmadığı bölgelerde kurulan devletler daha geniş alana sahip olmaktadırlar (Günel, 2008, s. 38-39). Göney'e göre yer şekilleri bir devletin kurulmasından sonra yayılma alanını ve siyasi ve doğal sınırlarını belirlemektedir. Bu bakımdan coğrafi konum, yükselti, dağlar, iklim ve sular devletlerin genişlemesini etkileyen doğal engellerdir (Göney, 1993, s. 55). Bu bağlamda bir devletin alanın geniş olmasını İbn Haldun, nüfus miktarı ile ele alırken, günümüz coğrafyacıları ise bunu fiziki coğrafya şartları ile açıklamaktadırlar.

Öte yandan Sicker, İbn Haldun'un yukarıdaki görüşlerinin Alman coğrafya ekolündeki "yaşam alanı" kavramına benzemediğini ifade etmiştir. Çünkü yazara göre İbn Haldun, bir devletin genişlemesini sınırlarının güvenliğini sağlamakla mümkün olacağını savunmuştur (Sicker, 2010, s. 33). Sınırların belli bir noktaya kadar genişleyeceğini savunan İbn Haldun, yayılmacı bir politika gütmemektedir. Oysa Alman jeopolitikçilerine devletin varlığı, sınırların genişlemesi ile mümkündür.

Tarih boyunca nüfus, bir devletin siyasi, askeri ve iktisadi gücün temelinde yatan ana etken olmuştur (Şahin, 2016, s. 219). Mesela Ortaçağ coğrafyacılarından İbn Haldun'a göre devlet için nüfus büyük önem teşkil etmektedir. Zira nüfus devletin gücünü göstermektedir. Bir devletin nüfus miktarı az ise yok olmaya mahkûm olur (Özey, 2008, s. 28). Çünkü İbn Haldun'a göre bir devletin büyüklüğü ve uzun yaşaması, onu ayakta tutan nüfusun miktarına bağlıdır. Devletin nüfus miktarı fazla olduğu zaman, devlet vergi toplama ve sınırları koruma gibi mühim işlerini kolaylıkla yapar. Ancak nüfus miktarının az olması ise merkezden uzak olan sahaları korumaya gücü yetmez. Bu nedenle, nüfus miktarı fazla olan devletlerin hâkimiyet alanları daha geniştir. İbn Haldun, bu durumun tarihi örneklerini vermektedir. Mesela İslam dinin kurulmasından hemen sonra, bu dinin mensupları çoğalmış ve bu doğrultuda ordularının sayısı da artmıştır. Nitekim İslam devleti henüz kuruluş aşamasında iken Tebük gazvesinde 110.000 askeri mevcuttu. Daha sonraları bu sayı giderek artmış, İslam orduları kuzeyde Türk illeri, doğuda Çin, batıda Endülüs, güneyde ise Yemen'e illerine kadar olan geniş sahada hâkimiyet kurmuşlardır. İbn Haldun, söz konusu başarının askerlerin çokluğu ile mümkün olduğunu ifade etmektedir. Zira İbn Haldun'a göre bir devletin sahip olduğu nüfus ne kadar çok ise devletin ömrünün de o nispetle uzun olacağını belirtmiştir. Ayrıca nüfusun çokluğu, asabiyetin de kuvvetli olmasını sağlamaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 384-385). Diğer yandan Günel bu hususta farklı bir yaklaşımda bulunmuş, dağlık arazilerde kurulan devletlerin daha uzun ömürlü olduğu savunmuştur. Öte yandan geniş topraklara sahip olmasına rağmen, düz sahalarda kurulan devletlerin kısa ömürlü olduklarını belirtmiştir. Örneğin Doğu Avrupa ve Orta Asya'da kurulan devletler geniş sınırlara ulaşmalarına karşın, daha kısa ömürlü olmuşlardır. Oysa yer şekilleri bakımından çeşitlilik arz eden bir coğrafyada kurulan Pers, Roma ve Osmanlı devletleri uzun süre hâkimiyet kurmuşlardır (Günel, 2008, s. 38). Bu hususta farklı bir yaklaşımda bulunan İbn Haldun, devletin ömrünü sahip olduğu nüfus potansiyeli ile izah ederken, Günel bunun devletin kurulduğu alanın rölyefi ile ilişkili bir durum olduğunu savunmuştur. Ayrıca İbn Haldun, nüfusu bir siyasi güç olarak ele almış, nüfus ile bir devletin askeri gücü arasında doğru bir orantı kurmuştur.

Netice itibariyle İbn Haldun, bir devletin ulaşabileceği doğal sınırlarının olduğunu vurgulamaktadır. Ancak İbn Haldun'a göre bir devletin doğal sınırları, coğrafi

engellerden ziyade o devleti memur ve askerlerinin sayısı büyük önem taşımaktadır. Nitekim bir devletin sınırlarını koruyacak yeterli görevli elemanı olmaması durumunda, söz konusu sınır bölgeler dış tehlikelere karşı korunamaz. Öte yandan günümüz coğrafyacıları, sınırların genişlemesini ve devletin ömrünü fiziki coğrafya şartları ile açıklamaktadır.

İbn Haldun'a göre, bir ülkenin siyasi yapısı ile kurulduğu alanın beşeri coğrafya özellikleri arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Söz gelimi İbn Haldun, nüfus bakımından homojen bir yapıya sahip olan devletlerin daha sıhhatli olduğundan söz etmiştir. Söz konusu durumu şu sözlerle ifade etmektedir: "*Çok sayıda kabileler ve çeşit çeşit cemaatlerin bulunduğu topraklarda, sağlıklı bir devletin kurulması az vakidir (İbn Haldun, 2013, s. 386).*" Çünkü nüfusun kozmopolit olduğu bölgelerde, devlette görüş ayrılığı ve ihtilaflar ortaya çıkar. Bu sebeple devlet, kendisine rakip olan gruplar tarafından sık sık saldırılara uğrar ve devlet sıklıkla başkaldırma hadiseleri ile mücadele etmek zorunda kalır. Örneğin Mağrip bölgesinde birçok Berber kabilesi yaşamasından dolayı burada sık sık ihtilaflar vuku bulmuş ve bu nedenle Arapların bölgede tam manasıyla hâkimiyet kurması uzun zaman almıştır. İbn Haldun'a göre başka bir örnek ise Musul ve Mezopotamya'nın olduğu bölgedir. Keza bölge sayısız kavimden oluşmaktadır. Bu nedenle bölgede ilk zamanlar hâkim olmaya çalışan İsrailoğulları, devletin sistemini oturmakta ve hâkimiyet kurmakta bir hayli zorlanmıştır. Çünkü devlet, burada sık sık isyanlarla mücadele etmekle meşgul olmuştu. Nitekim bu bölgede İsrailoğullarından Arap hâkimiyetine kadar olan zaman diliminde sağlam ve sistemli bir devlet kurulmamıştır. Ancak Suriye ve Mısır'da durum böyle değildir. Söz konusu memleketlerde az sayıda kabile ve kavim olduğu için kargaşa, çatışma ve isyan vakaları az görülmüş ve bu sebeple hükümdarlar bölgeye hâkim olmuştur (İbn Haldun, 2013, s. 386-387). Günümüz coğrafyacılarından Akengin bu hususta şu yorumu yapar: "*Birlik duygularına sahip olan bir halk, ortak eylem ve davranış kurallarına kabul etmeye, bu kuralları koyan karar verme süreçlerine katılmaya daha fazla eğilimli olmaktadır. Halen toplumların çoğunda bulunan ayırıcı güçlerin ışığında, doğal olarak, herkes aynı derecede bağlılık ve sadakat hissetmeyecektir (Akengin, 2013, s. 110).*" Yani aynı amaç ve eğilimlere sahip halk, devlete karşı daha sadakatli olmaktadır. Ancak farklı amaçlara sahip ve devletin koyduğu kuralların benimsemeyen halk, devlete sık sık başkaldırır ve

devlet kurumlarının sağlıklı çalışmasını engellemektedir. İbn Haldun, bu hususa dikkat çekmiş, farklı kavimlerin ve kabilelerin yaşadığı bölgelerde sistemli ve sağlam devletlerin kurulmasının çok zor olduğunu vurgulamıştır. Zira günümüz savaş bölgelerine bakıldığında savaşların yoğun olduğu bölgelerin genel itibariyle farklı etnik ve inanışların yaşadığı bölgelere tekabül ettiği görülür.

İbn Haldun'a göre devletler daimi ve statik yapılar değildir. Zira aynı coğrafyada birden fazla devlet kurulup yıkılabilmektedir. Nitekim İbn Haldun bahsi geçen hususa tarihten bazı örnekler vermektedir. Örneğin, yeryüzünde ilk olarak, eski Fars kavimleri, Süryaniler, Nabatlar, Tubbalar, İsrailoğulları ve Kıpti kabileleri hüküm sürmekteydi. Daha sonra Rum ve Fars milletleri bu bölgelerde hâkim olmaya başladı. Peşinden İslam devleti ortaya çıktı ve bu durum İbn Haldun'un ifadesiyle *"değişerek süregelen bahis konusu haller tümü ile yeni bir inkılap geçirdi, tamamıyla başka hallere dönüştü."* Ancak Arap devletinin de hâkimiyet uzun sürmedi. Mağrip bölgesine hâkim olan Araplar, burada gelişmiş ve daha sonra ihtiyarlayan devlet, nihayet ulaşabileceği son noktaya ulaşmış olduğu bir sırada veba hastalığı vuku buldu. Devlet dağılmaya ve çökmeye başlamış, umran, şehirler, insanlar, yollar, iş-sanat yerleri harap oldu (İbn Haldun, 2013, s. 190-195). 1347'de başlayıp 1350'ye kadar etkili olan veba hastalığı (Kara ölüm), milyonlarca insanın açlıktan ölmesine sebep oldu. Öyle ki, Avrupa nüfusunun üçte biri (1/3) bu hastalıktan dolayı yok olmuştur (Tunçdilek, 1988, s. 45). İbn Haldun'un söz konusu ifadelerinden de anlaşılıyor ki, o dönemde Avrupa'da büyük oranda etkili olan veba hastalığı, coğrafi yakınlıktan dolayı Mağrip bölgesini de etkisi altına almıştır.

Bu olaylardan sonra Araplardan sonra hâkimiyet doğudaki Türklerin, batıda Berberilerin ve kuzeyde Frenklerin eline geçti. Her devletin yıkılmasıyla gelenek ve görenekler de yok olmuştur (İbn Haldun, 2013, s. 190-195). Bu bakımdan İbn Haldun'a göre devletlerin yıkılmasıyla birlikte sadece siyasi yapısı değil, aynı zamanda kültürel öğeleri ve umran da yok olmaya başlar. Ayrıca İbn Haldun, zayıflamaya başlayan bir devletin, bulaşıcı bir hastalık veya başka bir devlet tarafından yok edildiğini ifade eder.

İbn Haldun, devletin umranın bir sureti olarak görmektedir. Umranın bozulmasıyla sureti olan devlet de bozulur (Okumuş, 1999, s. 185). Aynı şekilde İbn Haldun'a göre bir devletin büyüklüğü ve kuvveti sahip olduğu mimari yapıların varlığı

ile doğru orantılıdır. Büyük heykeller ve binalar devletin gücünü göstermektedir. Çünkü muazzam yapıların inşa etmek, ancak devletin sahip olduğu yetenekli iş gücü sayesinde gerçekleşmektedir. Örneğin, tarihte büyük devletler kuran İran, Kisra'ların inşa ettikleri muazzam eserleriyle meşhurdur. Aynı şekilde devlet ihtiyarlamaya başladığı zaman, bu durum inşa ettikleri mimari eserlerde görülür (İbn Haldun, 2013, s. 402-406). Zira İbn Haldun'a göre bir devletin gelişmişlik seviyesi inşa edilen mimari eserlerine yansımaktadır. Bu bakımdan mimari eserler devletin gücünü sembolize etmektedir. Bununla birlikte gerileme sürecine giren devletin mimari eserlerindeki ihtişamlık azalmaktadır. Gerçi bu durum günümüzde halen aynıdır. Zira büyük mimari yapıların (hava limanları, köprüler, tüneller, gökdelenler, devasa anıt ve heykeller vb.) büyük bir kısmı gelişmiş devletler tarafından inşa edilmektedir.

İbn Haldun'a göre devletin merkezinde otoritesi çok güçlüdür. Fakat devletin merkezinden çevreye gidildikçe otoritesi azalır. Başka bir ifade ile güç merkezini devletlerin baş şehri ve çevresi oluşturur. Çevre illere gidildikçe devletin hâkimiyeti azalmaktadır. Söz konusu durumu İbn Haldun, suya atılan taşın oluşturduğu halkaların çevresine doğru azalmasına benzemektedir. Ayrıca devletin merkezi başka devletler tarafından ele geçirildiği zaman, devlet yıkılış süreci başlamış demektedir. Örneğin, İslam orduları Farsların başkenti olan Medain'i zapt edince, çevre iller Farisilerin elinde olmasına rağmen, Sasani devleti yıkıldı (İbn Haldun, 2013, s. 383-384). Başkentlerin coğrafi konumuna günümüz coğrafyacılarından Göney de değinir; başkentlerin bir ülkenin siyasi ve tarihi gelişmesinde konumun ehemmiyetine vurgu yapar. Mesela bir ülkenin orta kısmında yer alan başkentlerin düşman istilasında daha fazla korunduğunu ifade etmiştir (Göney, 1984, s. 217). Aynı zamanda İbn Haldun, mesafenin artmasıyla ile beraber etkileşim ve hâkimiyet gücünün azaldığını ifade etmiş, coğrafyada önemli bir kavram olan *mesafenin bozucu etkisini* (distance decay)[49] işaret etmiştir.

5.2. İBN HALDUN'UN DEVLET KURAMI VE ORGANİK DEVLET TEORİSİ

Siyasi coğrafyacılara göre devlet ile coğrafya arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Özellikle modern coğrafyanın ortaya çıktığı 19. yüzyılın sonlarına doğru

[49] Mesafenin bozucu etkisi; mesafenin artmasıyla birlikte etkileşimin azalması demektir (Witherick ve diğ., 2001, s. 76).

bu anlayış siyasi coğrafya çalışmalarında tesirli olmuştur. Aynı zamanda siyasi coğrafyanın ayrı bir disiplin olarak çıktığı bu dönemden önce, devlet ve coğrafi şartlarla ilgili bir takım teoriler geliştirilmiştir. Fakat siyasi coğrafyada çevrenin kavimlerin üzerindeki etkisine dair görüşler, İbn Haldun'dan başlayarak **Friedrich Ratzel**'in *Political Geographie* adlı eseriyle son ve en son şeklini almıştır (Ülken ve Fındıkoğlu, 1940, s. 87). İbn Haldun, kendi geliştirdiği teorisinde devletleri canlı bir organizmaya benzetmekte ve devleti tabii kanunlara bağlı bir unsur olarak almaktadır. Bu bağlamda determinist görüşleri siyasi coğrafyaya tatbik eden İbn Haldun, siyasi birimlerin kuruluş, gelişme, ihtiyarlama ve çöküş süreçlerinden geçtiğini savunmuştur. Bu bakımdan İbn Haldun'un bu görüşleri, modern siyasi coğrafyada önemli isimlerin fikirlerinin dayanağı ve kökeni olmuştur. Bunlardan biri modern coğrafya döneminin etkili isimlerinden olan Ratzel'in devletle ilgili görüşleridir. Keza Ratzel de buna benzer organizmacı görüşler öne sürmüş ve organik devlet teorisini geliştirmiştir.[50] Şimdi Ratzel'in organizmacı devlet anlayışı hakkında bilgi verilecek, daha sonra İbn Haldun'un uzviyetçi devlet görüşlerine temas edilecektir.

Modern coğrafyanın önemli bir alt disiplini olan siyasi coğrafya, siyasi ünitelerin (devlet, siyasi birlikler vb.) konumu ve doğal kaynakları ile politikaları arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır (Bilge, 1958 s.151). Bu tanıma göre, siyasi coğrafya devlet ile tabii kaynaklar ve coğrafi konumu arasındaki karşılıklı etkileşimi incelemektedir. Siyasi coğrafyaya dair İlkçağ coğrafyacıları birtakım görüşler ortaya koymalarına rağmen, özel bir bilim dalı olarak 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. Bu nedenle siyasi coğrafya çalışmaları çok eskilere dayanmasına rağmen, modern coğrafya döneminde Ratzel'in çalışmaları ile sistemli bir disiplin haline gelmiştir (Öngör, 1963, s. 303-304).

19. yüzyıl doğa bilimleri açısından çok verimli bir dönem olmuş, doğal çevrenin canlılar üzerindeki etkileri bilimsel olarak açıklanmıştı. Yapılan çalışmalar sayesinden coğrafyaya nedensellik ilkesini kazandırmış, coğrafyada çevresel etkilerin insan üzerindeki etkilerini önemseyen çevresel determinizm akımının doğmasına yol açmıştı. Coğrafyanın modern anlamda kimlik kazanmasında büyük katkıları olan Ratzel, siyasi

[50] Ayrıca Kınalızâde Ali Efendi (1510-1572), Kâtip Çelebi (1609-1657), Mustafa Naima Efendi (1655-1716) ve Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895) gibi Osmanlı düşünürleri de İbn Haldun'un toplumsal ve siyasi çöküş ile ilgili determinist fikirlerinden etkilenmişlerdir (Okumuş, 2006).

birimleri bu akım çerçevesinde ele almaya başlamıştı (Günel, 1995, s.458). Modern coğrafyanın temellerinin atıldığı bu dönemde, coğrafyacılar determinizm fikrini İbn Haldun gibi siyasi coğrafyaya tatbik etmeye başladılar.

Almanya'da siyasi coğrafyanın en etkili temsilcisi haline gelen Ratzel, aynı zamanda modern siyasi coğrafyanın kurucusu sayılır. Coğrafya profesörü olan Ratzel, devleti insan ve topraktan oluşmuş bir uzviyet olarak görür. Organizmacı bir görüşe sahip olan Ratzel, devleti araziye bağlı siyasi bir güç olduğunu savunmuş, arazinin ortadan kalkması halinde devletin de yok olacağını ileri sürmüştür (Tümertekin, 1962, s. 123-126). Özellikle 1882 yılında *Anthropogeographie* ve *Politische Geographie* isimli eserlerinde *Organik Devlet Teorisini* açıkça ortaya koymuştur. Bu teoriye göre devlet bir canlı gibi doğar, gelişir, yaşlanır ve ölür. Söz konusu teoride devletlerin gelişmelerini devam ettirmeleri için yeni sahalar kazanmayı, bunun bir biyolojik zorunluluktan kaynaklandığını ifade eden Ratzel'in öne sürdüğü fikirler Alman Nazi yayılmacı politikasını meşrulaştırmıştır (Akengin, 2013, s. 37). Bu bakımdan Ratzel'in siyasi coğrafyaya dair görüşleri Almanya'nın askeri gücünün bir destekçisi olmuştur. Devletler için savaşmanın bir var olma mücadelesi olduğunu, yeni topraklar kazanmak suretiyle gelişebileceklerini savunmuştur.

Ratzel'e göre bir devletin gelişmesini etkileyen iki önemli esas bulunmaktadır. Bunların ilki bir devletin kurulduğu mekân yani devletin genişliği ile ilgilidir. Bu aynı zamanda devletin üzerinde bulunduğu yerin iklim, yer şekilleri, bitki örtüsü ve hidrografya gibi fiziki coğrafya özellikleriyle açıklanmaktadır. İkincisi ise bir devletin dünya üzerinde yer aldığı konumudur (Öngör, 1963, s. 308). Bu bakımdan Ratzel, modern coğrafyanın temel esaslarından olan mekân ve coğrafi konum ile devlet politikası arasındaki münasebeti açıklamıştır. Mekân ve coğrafi konum bakımından şanslı olan devletler, diğer devletlere nispeten gelişmeye ve büyümeğe daha müsaittirler.

Jeopolitik; bazen siyasi coğrafya ile aynı anlamda kullanılmasına rağmen, *"bir devletin sosyal politik, ekonomik, stratejik ve coğrafi unsurlarının bu devletin dış politikasının tayin ve tatbikine tatbikidir."* Bilge'ye göre siyasi coğrafya, devletler ile coğrafi özellikler arasındaki ilişkiyi incelerken, jeopolitik ise coğrafi özelliklerin devletlerin dış politikasına tatbikidir. Bu bakımdan jeopolitik, siyasi coğrafyanın dış

politikaya uygulanması demektir. Öte yandan Alman siyasi coğrafya ekolünün jeopolitik anlayışı devletini bir organizma gibi büyümesi ve gelişmesi için gerekli olan coğrafi imkânları araştırmakta ve devleti statik olmaktan ziyade dinamik bir yapı olarak görmektedir. Bu bakımdan Bilge'ye göre jeopolitik, dinamik bir yapı olan devletin dış politikadaki gayesinin bir sonucudur (Bilge, 1958 s.152). Öte yandan Fransız coğrafyacı J. Gottmann'a göre Alman jeopolitik akımı, siyasi coğrafyanın itibarını zedelemiştir (Blacksell, 2006, s. 7).

Bu anlamda siyasi coğrafyada jeopolitik kavramının ilk kullanan **Rudolf Kjellen** (1864-1922) olmasına rağmen, aslında kavramın temellerini Ratzel ortaya atmıştır. Ratzel, Kant'tan ilham alarak devleti bir uzviyet gibi gören görüşler ortaya atmıştır. Ratzel'e göre devlet diğer canlıların tabi oldukları kanunlara göre hareket etmektedir. Ratzel'in siyasi coğrafyaya asıl katkısı sınırlar hakkındaki görüşlerinden oluşmaktadır. Zira Ratzel'e göre devletin sınırları dinamik olup, genişleyen sınırlar büyüyen devletin gücünü göstermektedir. Değişken olan sınırlar devletin büyümesine engellemesi halinde savaşlar çıkmaktadır. Bu bağlamda Ratzel'in söz konusu görüşlerinden *Lebensraum* "hayat sahası" fikri ortaya çıkmıştır (Bilge, 1958 s.153). Ratzel'in organizmacı devlet görüşüne göre *sınırlar, büyümesinin ve güçlenmesinin taşıyıcısı olarak devletin çevresel organıdır ve devlet organizmasının tüm dönüşümlerinde yer almaktadır* (Flint ve Taylor, 2014, s. 2). Bu anlamda Ratzel, sınırları organik devletin gücünün bir ifadesi ve bir ölçüsü olarak görmekteydi. Hatta Ratzel'in bu görüşü 2. Dünya Savaş'ından önce Avrupa siyasetinde yanlış çizilen sınırların, yayılmacı politikaları meşrulaştırmak için istismar edilmiştir (Paasi, 2013, s. 478). Bu bakımdan, jeopolitik kısaca *toprağın arzusu* şeklinde formülize ediliyordu (Fındıkoğlu, 1947, s. 5). Çünkü Ratzel'in ortaya koyduğu görüşe göre devlet, varlığını sürdürmesi için mücadele etmesi gerekirdi. Bu bağlamda Ratzel, devletlerin siyasi arenadaki durumunu canlılara benzetmektedir.

Daha önce de ifade edildiği gibi Ratzel'in *Politische Geographie* adlı eserinde coğrafi determinizmi açıkça savunmuş, devletin varlığını sürdürmesi için yayılmasının şart olduğunu iddia etmiştir. Ratzel, bu eserinde devletleri **Grossraum** (büyük mekâna sahip) ve **Kleinstaaten** (küçük devletler) olarak ikiye ayırmış, devletlerin Grossraum'a

ulaşmaları ancak denizaşırı toprakları elde etmeleri ile mümkün olacağını savunmuştur. Ratzel'in söz konusu görüşleri Alman Nasyonal Sosyalistlerin, büyük Almanya devleti kurma hayallerini desteklemekteydi (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 198). Ratzel'in söz konusu görüşleri ile ilgili Öngör *"Ratzel'in bu görüşleri biyolojik determinizme dayanır ve bunun derin şekilde tesirini taşır. Bu yoldan hareket ederek devletleri adeta biyolojik bir varlık gibi düşünüp siyasi hadiseleri önceden görmek ve tahmin etmek mümkün olabilir. Diğer canlılarda bu vardır."* ifadelerini kullanır (Öngör, 1963, s. 309). Aynı zamanda canlıların bazı durumlarda nasıl bir tepki vereceğini önceden tahmin etmenin mümkün olduğu gibi devletlerin bazı durumlarda nasıl bir yol izleyeceğini bilinebilirdi.

Siyasi coğrafyada organizmacı anlayış, aslında İbn Haldun'dan başlayarak Ratzel'in *Political Geographie* adlı eseriyle son şeklini almıştır (Gumplowicz, 1940, s. 576). Zira İbn Haldun'a göre devlet, canlı varlıklar gibi doğar, gelişir, duraklama ve ihtiyarlık sürecinden sonra ölür. Ayrıca coğrafyacılar organizmacı anlayışın, İbn Haldun'la başladığını ifade etmişlerdir. Mesela Tanoğlu, İbn Haldun'u tarihçi ve sosyolog olarak tanımlamakta, aynı zamanda Ortaçağın büyük coğrafyacıları arasında saymaktadır. İbn Haldun'un siyasi coğrafya görüşlerine değinen Tanoğlu, imparatorluklar, step ve çöl kavimlerinin çevre ile kurduğu ilişkisinden bahseder. Bununla birlikte İbn Haldun'un uzviyetçi görüşlerine değinen yazar, devletlerin doğma, büyüme ve yok olması ile ilgili fikirlerinin siyasi coğrafya açısından dikkat çekici olduğunu ifade eder. Bu anlamda Ratzel'in başını çektiği Alman jeopolitik ekolünün, esas itibariyle organizmacı görüşe dayandığını belirmiştir (Tanoğlu, 1969, s. 18).

Günel, organik devlet teorisini aslında İbn Haldun'un ortaya attığını ifade etmiştir. Nitekim İbn Haldun'a göre devlet, canlı bir organizma gibi doğar, gelişir ve ölür (Günel, 2008, s. 4). Gündoğdu, Ratzel'in İbn Haldun gibi organizmacı devlet anlayışına sahip olduğunu belirtmiştir (Gündoğdu, 2008, s. 152). İbn Haldun, devletleri yer aldıkları coğrafi konum ve fiziki çevre itibariyle ele almış, devletlerin kuruluş ve çöküşünü bir doğal bir döngü olarak görmüştür. Batılı coğrafyacıların uzviyetçi devlet görüşleri ile İbn Haldun'un devlet anlayışı arasında benzerlik söz konusudur (Glassner ve Fahrer, 2004, s. 4-5). Demirtaş ve Usta, İbn Haldun'un devletlerin ölümü ile ilgili deterministtik bir yaklaşım ortaya koyduğunu ve bu bağlamda örgütlerin çöküşünü ilk defa ve metaforik

(mecazi) olarak açıklayan kişi şeklinde tanımlamaktadırlar. Nitekim İbn Haldun, devleti ve diğer siyasi örgütleri sosyal hayatın bir gereği olarak görmüş ve uzviyetçi bir yaklaşım sergilemiştir. Bu nedenle İbn Haldun, toplum bilimlerinde organizmacı yaklaşımın kurucularından sayılmaktadır (Demirtaş ve Usta, 2011). Hanks ve Stadler, hazırladığı coğrafya ansiklopedisinde İbn Haldun'u organik devlet teorisi başlığı altında ele almış, İslam dünyasında sınırları aşan bir sosyal bilimci olduğunu ifade etmiştir. Adı geçen yazarlar, İbn Haldun'un çevresel determinizm ve organizmacı devlet teorisi ile ilgili görüşlerine değinmiş, bu alanda kendisinden sonra gelen coğrafyacıları derinden etkilediğini belirtmiştir (Hanks ve Stadler, 2011, s. 251). Bu anlamda söz konusu yazarlar, bahsi geçen organik devlet teorisinin modern coğrafyadan önce de var olduğunu ve kökeni bakımından İbn Haldun'a kadar dayandığını savunmuşlardır.

İbn Haldun'un siyasi coğrafya ve devlet anlayışı evrendeki değişim yasasına dayanmaktadır. Nitekim İbn Haldun'a göre kâinatta daimi bir değişim ve dönüşüm süreci yaşanmaktadır. Kâinattaki her şey yok olmaya mahkûmdur. Hiçbir şey bulunduğu istikamette yol almaz ve zamana bağlı olarak başkalaşarak başka bir hale girer. Bu durum sadece tabiatta süregelen bir kanun değildir. Zira tabiatta olduğu gibi beşer ve beşeri sistemlerde de değişim yaşanmaktadır. Bu bağlamda bir beşeri sistem olan devletlerde zamanın geçmesiyle, değişim yasasına tabi olurlar ve tek düze bir istikamette bulunmazlar. Nitekim İbn Haldun, bu hususu şu sözlerle özetlemiştir:

> *"Çağların değişmesi ve günlerin geçmesi ile millet ve kavimlerin hallerinin de değişeceği hususunun dikkatten kaçması tarihte vaki olan (ve gözden kaçan) gizli hatalardandır. Bunun sebebi şudur: Milletlerin ve âlemin ahvali, cemiyetlerin adetleri ve dindarlıkları bir tek vetire (süreç) ve istikrarlı bir yol üzere devam etmez. Bu cihet günler ve zamanlar geçtikçe vukua gelen bir değişiklik ve bir halden diğer hale intikalden ibarettir. Nitekim bu husus (ve değişiklik) şahıslarda, vakitlerde ve şehirlerde de mevcuttur. Ülkelerde, bölgelerde, zamanlarda ve devletlerde de durum böyledir (İbn Haldun, 2013, s. 190)."*

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere, İbn Haldun'a göre kâinattaki değişim kanunu bütün beşeri sistem ve ürünleri kuşatmıştır. Bu değişim insanların

şahıslarında, şehirlerde, kavimlerde, milletlerde ve devletlerde gerçekleşmektedir. Âlemde yaşanan söz konusu değişim ve inkılaplar tekâmüle doğru yol almakta ve kemal noktasına gelen her şeyi ise zevale (yok olmaya) doğru gitmektedir. Bu ise bir vetire yani süreçtir. Ancak âlemdeki değişim süreci rastgelen meydana gelen haller değildir. Bilakis sözü edilen değişimler belli yasalara göre gerçekleşmektedir. Yani İbn Haldun'a göre tarih boyunca değişen ve başkalaşan tabi ve beşeri sistemleri etki eden kanun aynı olmuştur. Determinizmle ilgili olan bu durum, İbn Haldun'un dünya ve evrene bakış açısını yansıtmaktadır. Nitekim İbn Haldun, Mukaddime'de çeşitli konulara temas etmesine rağmen, bu konuları ele alış biçimi aynı olmuştur. Başka bir ifade ile, İbn Haldun determinist görüşleri onun bir hayata bakış açısı olmuş ve bu nedenle olay ve olguları bu bakış açısına göre değerlendirmiştir. Bu bağlamda İbn Haldun'un uzviyetçi devlet görüşüne sahip olması bahsedilen determinist görüşe dayanmaktadır.

İbn Haldun'a göre devletler doğar, büyür, gelişir ve en güçlü olduğu anı yakaladıktan sonra, duraklama, gerileme ve yıkılma sürecine girmeye başlamaktadır. Devletin genel anlamda durumları böyledir. İbn Haldun, bu hususta ipek böceği örneğini vermektedir. Keza ipek böceği önce ağını örer, örgüsünü kemale erdirince yani örgü işini bitirince ördüğü kozalağın merkezinde ölür. Aynen bunun gibi devletler olgunluk seviyesine ulaştığında, herhangi bir hastalık, felaket ya da başka bir devlet tarafından yok edilir. İbn Haldun, bu durumun Yaratıcının doğadaki bir kanunu olduğunu belirtmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 360). Bu ifadeler ışığında şöyle bir genelleme yapılabilir; âlemde bulunan her şey olma ve bozulma (kevn ve fesad) süreciyle karşı karşıyadır. Bu husus, madde, bitkiler, hayvanlar ve insanların hallerinde müşahede edilmektedir. Örneğin ilimler, sanat ve benzeri şeyler doğmakta, gelişmekte, gerilemekte ve en son aşamada ölmektedir. Bu bakımdan İbn Haldun'a göre insana ait olan her şey geçicidir. Devletler de aynı durum müşahede edildiği gibi bütün eşyanın tabiatında aynı kanun geçerlidir. Çünkü kemale ulaşan her şeyi, zeval (yokluk) takip eder. Özellikle devlet gibi beşeri sistemler mükemmelliği yakaladığında veya zirve noktasına geldiği zaman, peşinden yok olma, çürüme, bozulma ve yıkılma süreci gelmektedir.

İbn Haldun, bazı istisnalar dışında insanların en fazla 120 yıl yaşayabileceklerini ve kendi yaşadığı dönemde Müslümanların ortalama yaşlarının 60-70 yıl civarında

olduğunu ifade etmektedir. Ancak bu durum, insanların ortalama ömürleri, bazı astronomik olaylara bağlı olarak nesilden nesile değişebilmektedir. Bu değişim, her nesilde oluşan kıranlara[51] bağlı olarak gerçekleşmektedir. İbn Haldun'a göre devletlerin ömürleri de aynı şahıslar gibidir. Her ne kadar kıranlara göre değişebiliyorsa da devletlerin ömürleri ortalama üç nesli geçmemektedir. Bir nesil ise bir insan ömrüne denk düşmektedir. Bir insan, doğma, büyüme ve gelişme dönemlerini ortalama 40 yaşına kadar tamamlamaktadır. Bu nedenle İbn Haldun'un bir nesle biçtiği ortalama süre 40 yıldır. Devletler, ortalama üç nesil hüküm sürmektedirler. Yani başka bir deyimle devletlerin hâkimiyetleri ortalama 120 yıl devam etmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 392-393). İbn Haldun'un bu husustaki görüşleri kendi gözlemlerine ve bazı tarihsel olaylara dayanmaktadır (Hassan, 2011, s. 128). Gerçekten de İbn Haldun'un yaşadığı çağda siyasi çatışmaların yoğun olduğu bir döneme tekabül etmektedir. Ayrıca gezdiği ve yaşadığı Mağrib bölgesinden devletlerin ve hanedanlıkların sık sık isyan ve saldırılarla yıkılması İbn Haldun'un tezini doğrulamaktadır. Ancak İbn Haldun'un bu görüşünü tarihteki ve günümüzdeki tüm devletlere tatbik etmek yanlış olacaktır. Zira tarihteki bazı devletler (Roma, Bizans ve Osmanlı vb.) yüzyıllarca hâkimiyet sürmüştür.

İbn Haldun, devletin üç nesilden ibaret olmasını şu şekilde açıklamaktadır: *Birinci nesil*, devleti kuran nesil olduğu için cengâverlik, kahramanlık gibi bedevilikten gelen özellikleri taşımaktadır. Bu nedenle asabiyeti kuvvetli ve savaşçı özeliklerinden dolayı çevrelerine korku salmaktadırlar. Sonra gelen *ikinci nesil,* bedevilik ve hadarilik arasında bir geçiş kuşağıdır. Bu nesil mülk sahibi olduktan sonra bedevilikten hadariliğe, kıtlıktan bolluğa, sıkıntıda huzura geçen nesli temsil etmektedir. Bu nedenle ikinci neslin asabiyeti, birinci nesle nispeten zayıflar ve düşmanlarına karşı boyun eğme ve hakir durumda kalma durumu alışkanlık halini alır. İkinci nesil, her ne kadar rahatlığa alışmış olsa bile birinci neslin kahramanlıklarını gördükleri için, eski hallerini tamamen unutmuş değillerdir. Öte yandan, ikinci nesil birinci nesle ait kahramanlıklara tekrar döneceklerini ümit etmektedirler. *Üçüncü nesil*, bedevilikten hâsıl olan sertlik ve kabalıktan tamamen sıyrılmış, kahramanlıkları ve asabiyetleri ortadan kalkmıştır. Refah ve bolluğun son haddine ulaşan üçüncü nesil, devlet için bakıma ve korunmaya muhtaç birer aile haline gelmişlerdir. Bu nesil, şekil ve maharetleri bakımından kendilerini olduklarından farklı

[51] Kıran: Yıldızların birbirine yaklaşması ve aynı hizada bulunması zamanıdır (İbn Haldun, 2013, s. 392).

göstermeye çalışmaktadırlar. Örneğin, bu nesil ata binmede çok yetenekli oldukları halde, aslında çok korkaktırlar. İşte bundan dolayı devlet, ülkeyi koruyacak paralı askerleri orduya almaya başlar. Bu hal devletin yıkılmasına kadar devam eder. Devletin kurulması, gelişmesi ve ihtiyarlaması üç nesilde meydana gelir. Dördüncü nesilde ise devlet yıkılmaya başlar (İbn Haldun, 2013, s. 392-394). Bu şekilde ikinci ve üçüncü nesli rahatlığa alıştıran temel sebep, mülk beraber gelen yerleşik hayat ve şehirleşmedir. Zira İbn Haldun'a göre şehirde ikamet etmek insanı rahatlığa, korkaklığa ve miskinliğe alıştırır.

Birinci, ikinci ve üçüncü nesilden sonra devletin kurulması, gelişmesi, gerileme ve ihtiyarlama evreleri görülür. Dördüncü nesilde ise devlet yıkılmaya başlar. Daha önce bahsedildiği gibi devletin ömrü yaklaşık 120 sene civarında ya da başka bir deyişle üç nesildir. Öte yandan ihtiyarlama devresine giren devlet, kendisine rakip bir güç çıkıncaya kadar mevcudiyetini devam ettirir. Ancak kendisine rakip çıkması halinde, kendini korumaktan aciz kalır ve rakibine teslim olur (İbn Haldun, 2013, s. 394). Çünkü İbn Haldun, zayıflama devresine giren bir devlet, hasta yatağında ölümü bekleyen bir yaşlıya benzetir; devletin her halükarda çökeceğini, hiçbir vasıtanın ve ilacın bunda etkisinin olamayacağını iddia eder (Ahmed Zeki Velidi, 1914, s. 739). Yani İbn Haldun'a göre zayıflayan devletin yıkılması kaçınılmazdır.

Daha önce bahsi geçtiği üzere İbn Haldun, devletin gelişimini insan ömrüne benzetir. Nasıl ki insan, olgunluk yaşına kadar gelişim sürecini devam ettirir, sonra duraklama yaşına girmesiyle birlikte dönüş yaşı başlar. Aynı şekilde devlet de benzer süreçlerden geçer. Devlet, önce kurulur, duraklama dönemine kadar genişlemeye ve büyümeye devam eder, daha sonra duraklama sürecine ve sonrasında ihtiyarlama evresine girer (İbn Haldun, 2013, s. 394). Hassan, İbn Haldun'un devletin ömrünü şahsın ömrüne teşbihi hususunda şu yorumu yapar: "*Organik benzetmelerin, üslup özelliği dikkate alındığında, anlatım kolaylığı sağlamak ve özellikle eseri okuyacak egemenleri etkilemek için yapıldığı anlaşılmaktadır* (Hassan, 2011, s. 128)." Yani yazara göre İbn Haldun, uzviyetçi yorumu Mukaddime'yi daha anlaşılır hale getirmek ve aynı zamanda eserden istifade eden siyasi birimleri etkilemek amacıyla yaptığını ileri sürmektedir. Oysa İbn

Haldun, Mukaddime'de devletin tabii bir varlık olduğunu yazmıştır (İbn Haldun, 2013, s. 557).

İbn Haldun'un sözü edilen iddialarından, onun determinizm fikrini siyasete tatbik ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü İbn Haldun, devletin gelişim sürecini belli yasalara bağlamaktadır. Ayrıca İbn Haldun'un her devlete biçtiği bu peşin hükümlü süre, kadercilikle ilişkilendirilmesi bir tartışma konusu olmuştur (Uygun, 2008, s. 160-164). Hâlbuki İbn Haldun, meseleyi bir kader anlayışı değil, bir süreç olarak ele alır. Başka bir ifade ile devletlerin belli bir ömre sahip olmasını İbn Haldun, tabii bir süreç olarak izah eder. Bu ise determinist bir yaklaşımdır.

Ayrıca İbn Haldun, aynı determinist yaklaşımla devletlerin hâkimiyetleri süresince birtakım süreçler içerisine girdiği yazmıştır. Her süreçte farklı tavırların olduğunu, devletin kuruluşundan yıkılışına kadar bu aşamaları geçtiği belirtmiştir. İbn Haldun bu aşamaları, tavır olarak adlandırmış, beş ana döneme ayırmıştır. İbn Haldun'a göre bu durum devletin tabii bir halidir. Her tavırda devlet, farklı siyasi ve sosyal dönem geçirmektedir. Bu tavırlar ve bu tavırların genel özellikleri Tablo 3'de gösterilmeye çalışılacaktır (İbn Haldun, 2013, s. 399-400). Okumuş'a göre ilk tavır bedevilik, son tavır ise hadariliktir (Okumuş, 1999, s. 187). Bu bakımdan devlet, genel olarak bedevilikten hadariliğe doğru bir süreç izlemektedir. Başka bir değişle hadarilik, esas itibariyle devletin çöküşünü haber vermektedir.

Netice itibariyle İbn Haldun ve Ratzel'i siyasi coğrafyada ortak noktada buluşturan en önemli görüş, organizmacı devlet anlayışıdır. Keza her iki düşünür devleti canlı bir varlığa benzetmiş, devletin tabiat kanunlarına göre hareket ettiğini ifade etmişlerdir. Fakat her iki düşünürün devleti canlı bir organizmaya teşbihleri farklı amaçlar doğrultusunda olmuştur. İbn Haldun, devletin tabiatı gereği doğma, büyüme ve ihtiyarlama evrelerini geçirdiğini savunmuş ve bunların kaçınılmaz durumlar olduğunu yazmıştır. Aynı zamanda bu süreçleri geçiren devletin 120 yıl yaşayacağını ifade etmiştir. Oysa Ratzel, devletin ömrünü alan kazanmaya bağlı olarak açıklamıştır. Başka bir ifade ile Ratzel, yeni alanlar kazanan devletin ömrünün uzayacağını ileri sürmüştür. Bununla birlikte İbn Haldun, daha çok devletin iç meselelerine yoğunlaşmış, toplumsal, iktisadi ve siyasi dönüşümlere odaklanırken; Ratzel ise ağırlıklı olarak devletin dış meselelerine

dikkat çekmiştir. Bu düşünceden hareketle İbn Haldun ve Ratzel'in devlet anlayışları arasında benzerlik ve farklılıkların olduğu söylenebilir.

Tablo 3: İbn Haldun'a göre devletin geçirdiği aşamalar ve genel özellikleri.

Dönem Adı	**Dönemin Ana Karakteristiği**	**Ortaya Çıkan Durumlar**	
Birinci Tavır	Zafer, galibiyet ve mülkü istila dönemidir.	Asabiyet kuvvetlidir. Bu tavırda; büyüklük ve şan kazanma, vergi toplamak, memleketini savunmak ve bölgesini korumak konusunda devlet, halkına örnek davranışlar sergiler.	**Bedevilik**
İkinci Tavır	Bu dönemde, baskı ve tek kişinin hâkimiyeti söz konusudur.	Bu aşamada devlet başındaki şahıs, halkı bir kenara bırakarak infırad (yalnızcılık) politikası izlemeye başlar. Devletin sahibi kavmine karşı hâkimiyetini savunur, akrabalarını idareden uzaklaştırır. Kendine taraftar olan adamlar toplamaya, azatlılar ve devşirmeler edinmeye ve bunları artırmaya önem verir.	
Üçüncü Tavır	Dinlenme ve rahatlık tavrıdır.	Mülk, semerelerini vermeye başlamıştır. Bu dönemde devlet, bütün gücünü vergi toplamaya ve servet edinmeye çalışır. Elde edilen bu servet, devasa binalar, muazzam sanat eserleri, geniş şehirler, yüksek heykeller (abideler) inşa etmek için harcanır. Devlet asker ve halka bol ihsanda bulunur. Ayrıca devlet, barış halinde olan devletlerle iyi geçinirken, savaş halinde olduğu devletleri tehdit eder.	
Dördüncü Tavır	Kanaat ve barış safhasıdır.	Diğer devletlerle barış halinde yaşamaya çalışan devlet, atalarının mirasına kanaat eder; onları taklit ve takip eder. Atalarının ortaya koyduğu kanun ve gelenekleri dışına çıkmamaya özen gösterilir.	
Beşinci Tavır	Bu tavır israf, har vurup harman savurma safhasıdır.	Devletin başındaki hükümdar, hazineyi lüks ve savurganlıkla bitirir. İşin ehli olmayan kişiler iş başına getirilir. Hükümdar ile akraba ve dostlarının arası açılır; ordu mensupları ihmal edilir. Bu aşamadan sonra artık devlette ihtiyarlık tabiatı hâsıl olur. Atalarının tesis ettiği devlet sistemi, tahrip ve inşa ettiklerini yıkılmış olur. Devlete şifa bulamayacağı bir hastalık hali çöker, bu durum devlet çökene kadar devam eder.	**Hadarilik**

İbn Haldun'a göre, bir millet başka bir milletin hâkimiyeti altına girmesi halinde, hızla yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalır. Bunun nedeni doğası itibariyle, lider olan insanın başka bir kavmin hâkimiyetine girmesi izzetinin yok olmasına neden olur. Bu durum da o milleti tembelliğe ve miskinliğe itmektedir. Ayrıca söz konusu mahkûm kavimler, sürekli eksilmeye ve ortadan kalkmaya başlarlar. İbn Haldun, aynı durumun hayvanlar arasında da görüldüğünü belirtmiştir. Nitekim sonradan evcilleştirilen yabani hayvanların, zamanla çiftleşmediği görülmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 363). Bu nedenle söz konusu hayvanların soyu devam edememektedir. Bu bakımdan, İbn Haldun, insan ve hayvanlar arasındaki benzerliği ortaya koymuştur. Böylece insan, devlet ve hayvanların aynı tabii kanunlara göre hareket ettiklerini öne sürmüştür. Bu durumu, modern coğrafyada çevresel determinizm olarak isimlendirilen görüşle açıklamış ve bu görüşü siyasi birimlere tatbik etmiştir.

Tasviri coğrafyadan modern coğrafyaya geçiş aşamasının önemli coğrafyacılardan birisi olan Ratzel'e göre devletlerin alan kazanmasının çok önemli olduğunu ve bunun biyolojik bir zorunluluktan kaynaklandığını savunmaktadır. Ayrıca devletin alan kazanma mücadelesinin aslında var olma mücadelesi olduğunu öne sürmektedir (Akengin, 2013, s. 37-38). Bu bağlamda başkasının hâkimiyetine giren milletlerin zamanla yok olacağını savunan İbn Haldun'la benzer fikirler ileri sürmüştür. Nitekim İbn Haldun, zayıf ve başkasının hâkimiyeti altına giren milletlerin örf ve adetlerinin dolayısıyla kendilerinin yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu iddia etmektedir. Bu noktada Ratzel'in *Organik Devlet Teorisiyle* benzerlik göstermektedir. Söz konusu durumu, başka devletlerin egemenliği altına giren milletlerin yok olması şeklinde ele alan İbn Haldun, bu durumu tabii bir olay olarak görmektedir. İbn Haldun, bu durumu bir insanın doğma, büyüme ve ihtiyarlık evrelerine benzetmesi bakımından, organizmacı devlet görüşüne sahip olduğu söylenebilir. Söz konusu her aşamada, devlet içerisinde birtakım olay ve süreçler yaşanmaktadır. İbn Haldun, bu olay ve süreçleri değişmeyen tabii kanunlar çerçevesinde ele almaktadır.

İbn Haldun, determinist yaklaşımına göre devlet, kuruluş, gelişme ve gerileme olmak üzere üç aşamadan oluşmaktadır. Her aşamanın kendine has bazı özellikleri bulunmakladır. Şimdi devletin geçirdiği bu aşamalar ele alınacaktır.

5.2.1. Devletin Kuruluş Aşaması

Devlet kuruluşundan genel itibariyle sadelik ve basitlik üzerine kurulur. Bu dönemde, göçebelik halk arasında hâkim bir durum olup, göçebelikten yerleşik hayata geçiş süreci yaşanmaktadır. Ayrıca bedevilikten kaynaklanan güçlü bir asabiyet ve savaşçı bir toplum söz konusudur.

Devlet kuruluş aşamasında mutlak bir asabiyete sahiptir. Bu dönemde devletin mülk ile ilgili eğilimleri zayıftır. Devlette bedevilikten kalma sadelik söz konusu olup, devlet bu dönemde halk ile sıkı ve samimi bir ilişkiye sahiptir (İbn Haldun, 2013, s. 553-554). Ayrıca devlet kuruluş aşamasında halka yumuşak davranır, harcamalarında aşırıya kaçmaz, vergi konusunda halkı zor durumda bırakmaz, çünkü bu dönemde devlet fazla mala ihtiyaç duymaz (İbn Haldun, 2013, s. 561). Devlet halkına karşı adil davranır. Bu, bedeviliğin mertlik ve hayırseverliğinden kaynaklanır. Böyle bir ortamda umran ve nüfus artmaya başlar (İbn Haldun, 2013, s. 569). Ayrıca umran ve nüfus miktarının az ve şehirlerin halen kuruluş aşamasından olması nedeniyle bu dönemde hava temizdir (İbn Haldun, 2013, s. 570). Ayrıca havanın temiz olması nedeniyle öldürücü hastalıklara nadir rastlanır. Zira kuruluş devrinde umran, henüz başlangıç seviyesindedir.

Devlet, ilk zamanlarda bedevi olduğu için refah seviyesi düşük, bu nedenle devletin harcama ve giderleri daha azdır. Bu dönemde toplanan vergiler, giderleri fazlasıyla karşılamaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 541). Hükümdar, devletin kuruluş aşamasında sistemin oturtulması için, iktidar ve mülk paylaşımında kendisine hissedar olmak isteyen akrabalarını ve yakınlarını cezalandırır. Buna karşılık kendisine yakın olan devlet adamlarını etrafında toplar (İbn Haldun, 2013, s. 559).

Devlet genel anlamda iki şeye ihtiyaç duymaktadır: kalem (bilim) ve kılıç (savaş). Devlet kuruluş aşamasında kılıca, yani savaşmaya ihtiyaç duymaktadır. Ancak bu şekilde mülkü elde edip, sistemini oturtabilir. Kuruluş aşamasından sonra yani mülk elde edilmesiyle birlikte devlet kılıçtan ziyada kaleme yani bilime ihtiyaç duymaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 507-508). Bu bakımdan, İbn Haldun'a göre devletin ilk döneminde kılıcın üstünlüğü varken, sonraki dönemlerde kalemin üstünlüğü söz konusudur. Kuruluş

safhasında alan elde etmek için savaşması gereken devlet, alanı genişledikten sonra hâkimiyetini pekiştirmek ve sürdürmek için bilime ihtiyaç duymaktadır.

Genel anlamda devlet, kuruluş aşamasında sistemin oturtulması ve otoritenin sağlanması için çaba harcar. Bu aşamada devlet, mülkün elde edilmesiyle bedevilikten yerleşik kültüre geçiş dönemini yaşamaktadır. Bu bakımdan şehirler ve umran halen başlangıç seviyesindedir. Bu dönemde halktan daha az vergi toplanmakta, ayrıca halk ile devlet arasında sıkı bir ilişki söz konusudur. Bu bağlamda sadelik üzerinde kurulan devletin masrafları az olur.

5.2.2. Devletin Yükselme Dönemi

İbn Haldun'a göre devletin ilk hali bedevilik yaşam tarzı üzerine kurulur. Mülk ise sonraki aşamada elde edilir. Mülkün elde edilmesiyle birlikte refah ve rahat bir hayat başlar. Hadarilik ise işte bu aşamadan sonra gerçekleşmektedir. Şehirli hayat, sanat dallarının çeşitlenmesine ve ilerleme kaydedilmesini sağlar. Örneğin, inşa edilen yollar, meskenler ve mutfak gereçleri daha sanatlı ve süslü yapılmaya başlar (İbn Haldun, 2013, s. 395). Bunlar da devletin en güçlü olduğu yükselme devrine tekabül eder.

Devlet gelirlerinin en fazla olduğu dönem, devletin orta zamanlarına denk düşmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 553). Kuruluş aşamasında israfa yönelmeyen devlet, bu dönemde zenginleşmiş ve refah seviyesi artmıştır. Bu bağlamda yapılan harcamalar ve masraflar artmıştır. Hatta bu durum şehir halkında da görülür. Ayrıca askerlere yapılan ihsanlar ve devlet adamlarının maaşları da artmış bulunmaktadır. Devletin maddi yönden zenginleşmesinden sonra toplumda ve devletin üst kademesinde refah ve buna bağlı adetler çeşitlenmiştir. Böylece hem devletin üst kademesinde hem de toplumda içerisinde yapılan masraflar artış göstermiştir. Artan masraflar karşısında devlet, çarşı ve pazarda yeni vergiler ve tarifeler koymaya çalışır. Bu dönemde devlet halk üzerindeki egemenliğini pekiştirmiş ve güç kazanmıştır. Devlet kademesinde güç ve makam rekabeti artar. Bununla birlikte devlet, bazen halkın sermaye birikimine müdahalede bulunur. Bu dönemde devletin vergi gelirleri ve halkın refah seviyesi artar, aynı zamanda toplumda bir bolluk durumu hâsıl olur. Görkemli konaklar inşa edilir. Bunun sonucunda her alanda

lüks ve israfa yönelme eğilimi ortaya çıkar. Bu zamana kadar olan süreçte umran zenginleşmiş ve gelişmiş bir konumdadır (İbn Haldun, 2013, s. 561-563).

İbn Haldun'a göre devletin tabii sınırları vardır. Başka bir ifade ile her devletin yeryüzü üzerinde kaplayacağı alanlar mevcuttur, bunun ötesine geçemez. Devlet yükselme dönemine kadar sınırlar genişler, ancak çöküşüne kadar da daralmaya devam eder. Yükselme döneminde devlet en geniş sınırlara ulaşır. Ancak İbn Haldun'a göre kemale eren her şeyi zeval takip etmektedir. Bu kapsamda en geniş sınırlara ulaşan devlet, bu aşamadan sonra gerileme evresine girmektedir.

Nüfusun siyasal bir güç olarak telakki edilmesinin geçmişi eskidir (Doğanay ve diğ. 2014, s. 27). Mesela İbn Haldun'a göre devletin nüfusu ne kadar fazla ise sınırları da o kadar genişler. Devletin sınırlarını koruyacak ve idare edecek nüfus miktarı kadar sınırları geniş olur (İbn Haldun, 2013, s. 562). Yani İbn Haldun'a göre nüfus devletin sınırlarını genişlemesini sağlayarak siyasal bir gücü temsil eder. Bu bakımdan İbn Haldun, bir ülkenin beşeri coğrafya potansiyelini dış siyasete tatbik eder. Bu husus daha önce de bahsedildiği üzere siyasi coğrafyada *jeopolitik* olarak bilinir.

5.2.3. Devletin İhtiyarlaması

İbn Haldun'a göre her devletin tabii ömrü vardır. Bu hususa Mukaddime'nin muhtelif yerlerinde temas etmekte ve devletin ihtiyarlığından söz etmektedir. Örneğin İbn Haldun, devletin gerileme sürecini "*üzerine ihtiyarlık çöken hanedanlığın gölgesi uzak bölgelerden ağır ağır geri çekilmeye başladığı zaman*" sözüyle belirtir (İbn Haldun, 2013, s. 684). Bu bakımdan, İbn Haldun'un devletlerin çöküşü ile ilgili determinist bir tutum ve anlayış içerisinde olmuş, kendisinden sonra gelen birçok düşünürü etkilemiştir. Fikirleri bu anlamda Osmanlı Devleti'nin son dönem düşünürlerine tesir etmiştir (Okumuş, 1999, s. 186).

Devletin ihtiyarlamasının bir takım işaretleri vardır. Şöyle ki, kısa bir süre içerisinde şehirlileşen devletin harcamaları ve giderleri artar. Çünkü bu dönemde âdetler çeşitlenmiş ve refah seviyesi yükselmiştir. Bu nedenle toplanan vergiler giderleri karşılayamaz hale gelir ve devlet vergileri artırmak zorunda kalır. Bu bakımdan devlet

vergileri toplamakta zorlanır ve devlete ihtiyarlık hali çöker. Ayrıca asker masraflarının artması ve halkın bolluğa alışmış olması, devleti zor durumda bırakır. Artan masraflar ve yapılan israflar ticareti olumsuz bir şekilde etkiler. Yapılan masraflar devletin belini bükmüş, asabiyet zayıflamıştır. Devlette bir gevşeme söz konusu olduğunda askerler bazen devlete başkaldırma cesaretini gösterirler. Vergi toplayan memurların serveti çoğalmış ve bu nedenle devlet içindeki nüfuzları da artmıştır. İki nesilden sonra devlet, tabii olan ömrünü tamamlamış ve yavaş yavaş ihtiyarlamaya yüz tutar. Bu da halkın çalışma hevesini kırar. Söz konusu durum devletin yıkılmasına kadar devam eder (İbn Haldun, 2013, s. 541, 561-563).

Devletin çöküşünü haber veren başka bir husus ise devlet ihtiyarlamaya yüz tuttuğu bir zamanda, hanedanlığın son mensupları kendisinden önce olanları takip ve taklit etmeye çalışır. Devlet bu aşamada, yaptığı masraflarla beli bükülür ve devlete ihtiyarlık hali çöker. Devletin zayıflamasıyla birlikte devlete yapılan başkaldırılar çoğalır ve hükümdardan ziyade haciplerin[52] gücü ve etkisi artar. Bu dönemde hükümdarların yönetme gücü zayıflamış ve devletin kuvveti azalmıştır. İbn Haldun'a göre devletin ihtiyarlık evresine girdiğine en büyük işaret o devletin iki ayrı parçaya ayrılmaya başlamasıdır. Refah seviyesinin artması sebebiyle devlet içinde bölünmeler gerçekleşir. İktidar olma kavgası yüzünden hanedanlık bölüşülmüş olup, devlette çok başlılık söz konusu olmaya başlar. Asabiyet bağı zayıflar ve devlet kendisini korumak için paralı askerler ve muhafızlara muhtaç hale gelir. İşte bu nedenle askerlerin ordunun gücü ve sınırları koruyan asker sayısı azalmış olur. Sınırlara yakın bölgelerde devlete başkaldırılar başlar ve devletin bu bölgelerde nüfuzu azalır. Bu süreç isyancıların devlet merkezine kadar devam eder. Bu dönemde hanedanlık asabiyet sahibi olmayanların eline geçer. Nihayet devlet iki veya üç parçaya ayrılır. Hanedanlığın parçalanmasından sonra, ülke toprakları içerisinde beylikler ortaya çıkar. Örneğin Abbasilerin zayıflama dönemine girmesiyle birlikte Mağrip bölgesinde isyanlar başlamış ve bunun sonucunda bölgede İdrisiler devleti, Endülüs'te ise Emeviler devlet kurmuştu (İbn Haldun, 2013, s. 554-557, 560-562). Nitekim İbn Haldun'un üzerinde durduğu bu husus tarihte birçok kez vaki

[52] Hacip: Hükümdardan sonra gelen (vekili mutlak), veziriazam vazifesini yürüten büyük memur (Kamus-ı Türki, 2007).

olmuştur. Örneğin, Moğol ve Selçuklu gibi devletlerin zayıflamasıyla birlikte ülke toprakları bölünmüş ve daha sonra söz konusu devletler yıkılmıştır.

Devleti kuran kabilenin ortadan kalkmaya başlamasıyla beraber, hükümdarın çevresi daralır ve kendisine yardımcı olacak başkalarını aramaya başlar. Böylece hükümdarın devlet üzerindeki nüfuzu azalır ve devlet ihtiyarlama başlar. İhtiyarlama devresine giren devletlerde, hanedanlık mensupları azalır. Zayıflamaya başlayan devletler de, aynen insan gibi birtakım hastalıklara maruz kalıp yok olur (İbn Haldun, 2013, s. 504, 545). İbn Haldun'a göre devletlere çöken ihtiyarlık bir daha kalkmaz. Çünkü ihtiyarlık hanedanlıkların tabii halidir. Söz konusu durumu şu ifadelerle açıklar:

> *"İhtiyarlık, tabii olarak hanedanlığa arız olur. Bahis konusu olan (araz ve sebep gibi) hususların hepsi de hanedanlık için tabiidir. Hanedanlığın ihtiyarlaması tabii olunca, tıpkı canlıların mizacında ve bünyesinde görülen ihtiyarlık hadisesi gibi, o ihtiyarlığın husulü de tabii şeylerin meydana gelmesi mesabesinde olur. İhtiyarlık, tedavisi veya ortadan kalkınası mümkün (uzun süren, kronik) olmayan müzmin hastalıklardandır. Çünkü (devlet) tabii bir şeydir ve tabii olan şeyler değişmezler (İbn Haldun, 2013, s. 557)."*

Bu sözlerle İbn Haldun, devletlerin organizmaya teşbihini açık bir şekilde dile getirir. İbn Haldun'a göre kâinatta değişim süreci değişmeyen bazı haller mevcuttur. Başka bir ifade ile evrende sürekli bir değişim vardır, fakat varlıklardaki söz konusu değişim süreci değişmemektedir. Zira canlı varlıklar önce doğar, sonra büyür ve kemal noktasına ulaştığında bunu yok olma süreci takip eder. Tabii bir varlık olan devletlerde de aynı durum söz konusudur. İbn Haldun'a göre canlılar gibi devletlerin varlığı tabiidir. Tabii şeylerde farklı bir değişim yaşanmaz. Bu bağlamda tabii bir varlık olan devletlere çöken ihtiyarlık bir daha kalkmaz ve devlet her halükarda yıkılmaya mahkûm olacaktır.

İbn Haldun, devletin ihtiyarlama devresine girdiğinin farkında olan devlet adamları bir takım yenilik ve ıslahatlar yaparak, devletin söz konusu gidişatını önlemeye çalışmalarından bahseder. Örneğin, devletin başındaki hükümdar kötü gidişatı engellemek için, askeri, mali ve idari bazı kanunları değiştirmek suretiyle hâkimiyetini güçlendirmek ister. Fakat bunda başarılı olmaz, hanedanlık zamanla çökmeye devam

eder. Devletin zayıflamasını kendilerinden kaynaklandığını zanneden devlet adamları, bu zanlarında hataya düşerler, çünkü devlete çöken ihtiyarlık hanedanlıkla ilgili tabii bir süreçtir. Bunun önüne geçmek mümkün değildir. Zira devlet er geç yıkılmaya başlayacaktır. Bu nedenle yapılan ıslahat ve tamiratlar işe yaramaz. Ancak bununla beraber, devletin son zamanlarında devlete anlık bir kuvvet gelebilir. Fakat İbn Haldun'a göre bu durum bir aldatmacadan ibarettir. İbn Haldun, bu süreci yağı bitmek üzere olan bir lambaya benzer. Lambanın yağı tükenmesi ile birlikte fitil sönmek üzere iken lambanın ışığı son kez parlar ve söner (İbn Haldun, 2013, s. 557-558, 564). Bu bakımdan İbn Haldun'a göre devletin son günlerinde meydana gelen böyle bir kuvvet yanıltıcı olabilmektedir.

Hanedanlığı zayıflayan devletler, aşiretler arasındaki zıtlaşmalardan ve çatışmalardan uzak durarak ömrünü bir süre uzatır. İbn Haldun, bu durumu açlıktan ölmek üzere olan bir insanın, vücuduna gıda almayı durdurduktan sonra bedenin doğal sıcaklığıyla bir süre yaşayabilmesine benzetir (İbn Haldun, 2013, s. 561). Yani İbn Haldun'a göre devletin son zamanlarında görülen bazı olumlu gelişmelere rağmen, her halükarda yıkılır. Bu olumlu gelişmeler sadece devletin tabii ömrünü bir müddet uzatır.

İbn Haldun'a göre devletin son zamanlarında doğru vergi oranları, zulüm ve baskı artar. Zulümle beraber kıtlık, açlık ve ölüm oranları artış gösterir. Bunun temel nedeni siyasi kargaşalardan ve isyanlardan dolayı çiftçilerin tarımsal faaliyetlerinden uzak durma mecburiyetinde kalmalarıdır. Bundan dolayı depolardaki hububat ve diğer gıdalar azalmıştır. Ölüm vakaları ve ölümcül hastalıklar artar. Ancak bunun da birtakım sebepleri vardır. Öncelikle umran ve beşeri faaliyetlerinin yoğunluğundan kaynaklanan hava kirliliği etkilidir. Nitekim temiz hava, bozuk rutubetten ve kokmuş yüzeylerle temasa geçerek kirlenir. Kirlenen hava insan bedenine sirayet eder ve taun gibi ciğer ile ilgili hastalıkları meydana getirir. Havası kirli olan ortamlardan çevreye pis kokular yayılır, bedendeki sıcaklığı artırarak hastalıklara yol açar ve nihayetinde insanları helak eder. Havadaki kirliliğin, pis kokuların ve bozuk rutubetin yegâne sebebi devletin sonlarına doğru umranın ve nüfusun artmış olmasıdır. Bahsin devamını İbn Haldun şöyle ifade etmektedir:

“Canlılara temastan hâsıl olan havadaki pis kokunun ve bozukluğun, hava cereyanı ile giderilebilmesi ve yerine sıhhate uygun olan havanın getirilebilmesi için umranın mamur ve meskûn yerleri arasında boş alanların ve hali yerlerin (yeşil sahaların) bırakılması zaruridir. Yine bundan dolayı, umranı çok fazla olan şehirlerde, böyle olmayan şehirlere nazaran ölüm vakaları çok daha fazla görülür. Mesela doğuda Mısır, batıda Fas böyledir (İbn Haldun, 2013, s. 570-571).”

İbn Haldun’a göre devletin son zamanlarında doğru zirai faaliyetlerin azalmasından dolayı ülkenin gıda malzemeleri azalır. Ayrıca bu dönemde umran ve nüfusun artmış olmasından dolayı şehirlerin havası kirlenir. Hava kirliğinin önlenmesi için birtakım tavsiyelerde bulunan İbn Haldun, aksi takdirde ölümlerin artacağını ifade eder. Mısır ve Fas’taki şehirlerde umran ve nüfusun fazla olmasında dolayı ölüm oranlarının fazla olduğunu belirtir.

Devletin sonralarına doğru insanlar uzun dönemli planlar yapamaz hale gelir, nüfus fiziksel açıdan zayıflama dönemine girer. Aynı zamanda bu dönemde doğum hızı geriler, çevre sorunları artar. Zira son dönemde büyük ve kalabalık bir nüfus, şehirlerde yaşamaya başlar (Stowasser, 1984, s. 178). Şehirleşmenin verdiği rahatlıkla halk mücadele ruhunu kaybeder. Çünkü bu dönemde asabiyet iyice zayıflar.

İbn Haldun’a göre ihtiyarlamaya başlayan ve çökme sürecine giren devletler iki şekilde yok olurlar. Birincisi merkezi hükümetin zayıflamasıyla beraber merkezden uzak topraklarda çeşitli valililerin bağımsızlıklarını ilan etmesidir. Buna örnek olarak, Abbasilerin ihtiyarlamasıyla Maveraünnehir’de Samaniler, Musul ve Suriye’de Hamdaniler, Mısır’da Tolunoğulları bağımsızlıklarını kazanmıştır. İkincisi ise devlet kendisinden daha güçlü olan başka bir devlet tarafından saldırıya uğrar ve merkezi hükümeti devrilmesiyle mümkün olur. Örneğin, Selçukluların Gaznelilerin üzerine yürümesi ya da Merinilerin Muvahhitlerin üzerine yürümesi ile yıkılmışlardır. Ancak çöküş sürecine giren devlet aniden yıkılmaz, bu süreç bir müddet devam eder. Çünkü eski hanedanlık köklü bir mülke ve geçmişe sahiptir. Bu nedenle maddi yönden hala güçlü ve askeri kuvvete sahip olması bu çöküş süresini uzatır (İbn Haldun, 2013, s. 565-568). Bu bakımdan bir devletin kuruluşu ve çöküşü aniden gerçekleşmez.

Gelişme döneminde yaşanan bolluk, lüks ve israflardan dolayı ekonomi ve siyasi yönden zayıflamış olan devlet, bundan sonra gerilemeye başlar. Bu durum devletin çöküşüne kadar devam eder. İbn Haldun'a göre ihtiyarlık devletin tabii bir halidir. Tabii olan bir şeyin değişmesi mümkün değildir. Bu bağlamda gerileme sürecine giren devletin yeniden güçlenmesi ve eski haline dönmesi söz konusu olamaz (Tablo 4).

Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, İbn Haldun'un devletlerin yükselişi ve çöküşü ile ilgili düşünceleri, tarihteki siyasi olaylara tatbik edildiğinde düşünürün haklı olduğu anlaşılacaktır. Zira tarihte hiçbir devlet ilelebet ayakta kalmamış, hepsi yıkılmaya mahkûm olmuşlardır. Nitekim kendi dönemlerinin en güçlü devletleri olan Roma, Bizans ve Osmanlı gibi imparatorluklar, siyasi ve ekonomik açıdan zirve noktasını yakaladıktan sonra, yavaş yavaş gerilemeye başlamış, daha sonra siyasi çalkantılar ve savaşlardan dolayı bölünmüş ya da doğrudan yıkılmışlardır. [53] Bu durum İbn Haldun'un haklılığını ortaya koymaktadır. Öte yandan İbn Haldun'un devletlerin en fazla üç nesil ayakta kalacağı ve 120 yaşayacağı şeklindeki görüşü, tarihte ve günümüz bilim anlayışında geçerli bir varsayım değildir. Zira adı geçen imparatorluklar yüzyıllar boyunca hâkimiyet kurmayı başarmışlardır. Ancak İbn Haldun'un söz konusu görüşü siyasi kargaşaların yoğun olduğu ve siyasi birliğin olmadığı Ortaçağ Kuzey Afrika'sında geçerli olabilir. Çünkü İbn Haldun'un yaşadığı dönemde, Mağrip bölgesinde merkezi teşkilattan (Abbasiler'den) ayrı birçok hanedanlık kurulmuş ve bunlar kendi arasında sürekli bir savaş halindeydi. Nitekim bu durum, İbn Haldun'un otobiyografisinde ve Mukaddime'de açıkça anlaşılmaktadır.

53 Sayın, İbn Haldun'un organizmacı devlet görüşünden yola çıkarak, "Günümüzde Amerikan, Rus ve Çin hegemonyaları göz önüne alındığında ise, zamanında tarihte yaşamış büyük imparatorlukların veya devletlerin tecrübe ettikleri bir sonu yaşamaları, bu devletler içinde kuvvetle muhtemel görünmektedir (Sayın, 2013, s. 368)" ifadeleri kullanmaktadır.

Tablo 4: İbn Haldun'a göre devletin kuruluş, yükselme ve gerileme dönemlerinde görülen bazı durumlar.

KURULUŞ DEVRİNDE DEVLET (Birinci Nesil)	**YÜKSELME DEVRİNDE DEVLET (İkinci Nesil)**	**GERİLEME DEVRİNDE DEVLET (Üçüncü Nesil)**
Asabiyet kuvvetlidir.	Asabiyet nispeten etkisini yitirmeye başlar.	Asabiyet zayıflamaya başlar.
Mülk edinmeye başlanır.	Mülk en geniş sınırlara ulaşır.	Mülk, gerilemeye başlar.
Devlet ve halkta sade bir hayat vardır.	Devlet ve halkta lüks ve çeşitli adetler mevcuttur.	Lüks ve bolluk devleti bir takım sıkıntılara sokar
Umran henüz başlangıç aşamasındadır.	Umran çok gelişmiştir.	Umran gerilemeye başlar.
Halk kahraman ve cesurdur.	Halk nispeten savaşçıdır.	Mücadele etme kuvvetini yitirmiştir.
Bedevidir.	Bedeviyetten hadariliğe geçiş aşamasıdır.	Hadariliğin zirve noktasına ulaşılmıştır.
Vergi miktarı azdır.	Vergiler artmaya başlar.	Ağır vergiler halkın bellini büker.
Nüfus artmaya başlar.	Nüfus miktarı son haddine ulaşmıştır.	Nüfus azalmaya başlar.
Şehirler kuruluş aşamasındadır.	Şehir hayatı gelişmiştir.	Şehirler harap olmaya başlar.
Kıtlık vakaları ve ölümler azdır.	Kıtlık vakaları ve ölümler azdır.	Kıtlık ve ölüm vakaları artış gösterir.
Devlet halka karşı çok merhametlidir.	Devlet kanaatkâr ve halka karşı merhametlidir.	Zulüm ve baskılar artar.
Sade binalar inşa edilir.	Binalar süslü, ihtişamlı ve görkemli olur.	Şehirlerle beraber, binalar harap olmaya başlar.
Hava temiz ve hastalıklar azdır.	Hava nispeten temiz ve hastalıklar azdır.	Hava kirliliği ve hastalıklar artmaya başlar.

5.3. İBN HALDUN'A GÖRE MÜLK (ALAN)

Siyasi coğrafyanın en önemli kavramlarında biri olan alan, bir devletin üzerinde hâkimiyet kurduğu topraklar manasına gelmektedir. Kavram, bazen saha ve alan kelimeleri ile eş anlamda kullanılmış, İngilizce'de *territory* kelimesi ile karşılık bulmuştur. Alan olmadan devletin varlığından söz edilemez. Bu bakımdan modern siyasi coğrafya anlayışında alan büyük öneme sahiptir. Zira devletin kurulduğu saha, mekân ve konum itibariyle iyi durumda olursa, devlet ekonomik ve siyasi açıdan güçlü olur. Bu

nedenle bir devletin dünya üzerindeki konumu, sınırlarının genişliği ve coğrafi avantajları büyük önem taşımaktadır. Teknolojik gelişmelere rağmen bu durum günümüzde halen geçerliliğini korumaktadır.

Coğrafyanın siyasal bir güç olarak önem kazanmasında önemli bir etken olan alan hâkimiyeti, Ortaçağ İslam düşünürlerinden İbn Haldun'un üzerinde önemle durduğu hususlardan birisidir. İbn Haldun, devlet için alan ya da kendi ifadesiyle mülkün bir zorunluluktan kaynaklandığını ve ulaşılmak istenen bir hedef olduğunu öne sürmüştür. Ayrıca her devletin ulaşabileceği tabii sınırlarının olduğunu ifade etmiştir. Tabii sınırlara ulaşan devletlerin gerilemeye başlayacağından söz etmiştir. İbn Haldun'un alan ilgili söz konusu görüşleri, kendisinden asırlar sonra batılı siyasi coğrafyacılar tarafından tekrar ele alınmıştır.

Günümüzde gelişen teknolojilere rağmen, bir devletin sahip olduğu alan devletin büyüklüğünü göstermektedir. Öte yandan devletin sahip olduğu alanın iklim ve toprak özellikleri, doğal kaynaklar açısından zengin olması ve yerleşme için elverişli olması büyük önem taşımaktadır. Bu bakımdan Göney, bir devletin alanın genişliği siyasi coğrafyada tek başına bir kriter sayılabileceğini ileri sürmektedir. Söz konusu kriter, devletin bulunduğu bölgenin fiziki ve beşeri özellikleri ile bütünleşmesi halinde büyük önem kazanmaktadır (Göney, 1993, s. 77). Zira bir devlet, belirli bir alanda kurulur, gelişir ve hâkimiyet kurmaktadır. Nitekim İbn Haldun da bu konuya işaret etmiş, devlet için alanın şart ve ulaşılmak istenen bir hedef olduğunu vurgulamıştır.

İbn Haldun mülkle (alanla) ilgili birtakım coğrafi görüşler ortaya koymuştur. Şöyle ki, İbn Haldun'a göre asabiyetin[54] (kavimlerin), giderek ulaştığı nihai gaye mülktür. Zira mülk, milletlerin gayesi olup, insan için doğal bir ihtiyaçtır. Çünkü mülk sayesinde insanlar, barınma, gıda temin etme gibi zaruri ihtiyaçlarını temin edebilmektedirler. Ayrıca mülk sayesinde insanlar bir araya gelebilmekte ve yardımlaşabilmekte, kısaca sosyal bir hayat kurabilmektedirler (İbn Haldun, 2013, s. 351, 417, 439). Bu bakımdan

[54] İbn Haldun, Mukaddime'de asabiyet kavramını bazen, nüfus, kavim ve kabile manasında da kullanmıştır.

İbn Haldun'a göre mülk, insanın var olmasının doğal sonucudur. Zira mülkle beraber sosyal bir hayat kurulmakta ve umran gelişmektedir.

İbn Haldun'a göre vahşi[55] ve yabani kavimlerin mülkü daha geniş olur. Çünkü vahşi milletler belli bir bölgeye yerleşmediklerinden, vatanları yoktur. Bu nedenle, yeryüzünün bütün bölgeleri onlara göre aynı öneme sahiptir. Hadariler (şehirliler), bu savaşçı kavimlere karşı koyamazlar. Ayrıca bu kavimler istila ettikleri bölgelerle yetinmez, civarındaki ülkelere devamlı saldırırlar. Böylece geniş sınırlara ulaşan söz konusu kavimler, uzak iklimlere ve ülkelere kadar hâkimiyet kurarlar. İbn Haldun, bu kavimlere örnek olarak Arap, Zenate, Kürt ve Türkmen kavimlerini örnek verir (İbn Haldun, 2013, s. 358-359). Zira söz konusu kavimler, göçebe olduklarından fiziki olarak hadari kavimlerden daha güçlüdürler. Bu nedenle bu bedevi kavimlerin kurdukları devletlerin alanı geniş olmaktadır. Öte yandan hadariler şehirleşmenin ve yerleşik kültürün verdiği rahatlık yüzünden savaşma kabiliyetlerini büyük oranda kaybetmiş, bu nedenle vahşi milletlere karşı mukavemet etmekten aciz kalmışlardır. Bu bakımdan İbn Haldun, devletlerin alanın geniş olmasını bir milletin bedevi veya hadari dolayısıyla kültürle açıklamaktadır. Öte yandan İbn Haldun'un bu görüşü, bazı durumlarda geçerli olabilir. Zira o dönemde bedevi olan Arap ve Moğol gibi milletlerin kurdukları devletlerin sınırları çok geniş olmuştur. Ancak bu durum her zaman için doğru bir analiz değildir. Zira Roma, Bizans ve Osmanlı imparatorlukları toplumsal olarak yerleşik ve hadari olmalarına rağmen çok geniş alanda hüküm sürmüşlerdir.

İbn Haldun, kavimlerin yaşam tarzı ile devlet anlayışı arasında sıkı bir ilişki olduğunu vurgulamıştır. Nitekim İbn Haldun, bedevilerin mülk edinmekten ve bir yere yerleşmekten çok uzak yaşam tarzına sahip olduklarından söz etmiştir. Çünkü bedeviler kıtlığa ve kırsaldaki zor koşullara alışmış, ova ve yaylalardaki hububata çok az ihtiyaç duyarlar. Bu bağlamda İbn Haldun, göçebe hayatı süren Arapların istila ettikleri bölgelerde, coğrafi görünümün değiştiği, umran, şehir ve kasaba sayısının azaldığını yazmıştır. Örneğin, İran, Irak ve Suriye'de hâkimiyet kuran Araplar, göçebe oldukları için söz konusu bölgelerde umranın harap olmasına yol açmışlardır (İbn Haldun, 2013, s.

[55] İbn Haldun, bu kavimler için vahşi kavramını kullanması tahkir maksatlı değildir. Vahşi kavramını savaşçı, güçlü ve kuvvetli anlamında kullanmaktadır. Nitekim Mukaddime'nin ilgili bölümleri incelendiğinde, vahşi kelimesini bilenen manada kullanmadığı anlaşılmaktadır.

366-367). Zira bedeviler, umran ve şehirleşme bakımından çok az gelişmiş kavimlerdir. Kendisinden umranca daha gelişmiş olan hadarilerin ikamet ettikleri bölgelerde hâkimiyet kurmaları halinde, bölgenin umranı ve yerleşik kültürü gerilemektedir.

İbn Haldun'a göre galibiyetle mülkün elde edilmesiyle halkın refah seviyesi yükselir. Çünkü mülkün doğasında refah vardır. Refah ise sabit bir yere yerleşme ile mümkün olur. Zira mülkün elde edilmesi birlikte bazı beşeri özellikler inkişaf eder. Şöyle ki, mülk ile bolluk ve mutluluk artar ve bolluktan kaynaklanan süslemeler ve zarafet, âdet haline gelir. Böylece halkta bir rahatlık ve sükûnet hali vasıl olur. Bu bakımdan İbn Haldun'a göre bir millet için mülk, ulaşılmak istenen bir gayedir. Bu gaye elde edilmesinden sonra galip olan milletler, rahatı, sükûneti ve huzuru tercih ederler. Mülk ulaşılması bir hedef olmaktan çıktıktan sonra devlet; su kanalları binalar, meskenler, saraylar inşa etmeye başlar; halk ise tarım yapmaya, ağaç dikmeye ve güzel giyinmeye yönelir. Bunları yaparken de her şeyin en zarif ve sanatlı olanı seçerler. Böylece bedevilikten kaynaklanan vahşilik ve sertlik, artık yumuşamıştır. Bu durum artık onların tabiatı ve cibilliyeti haline gelmiş ve sonra gelen nesiller de bunları takip etmiştir. Bu sebeple şehirli olmaya başlamışlardır. Ancak bununla beraber, eski güçleri, kahramanlıkları, asabiyetleri ve koruyucu kuvvetleri zayıflamıştır. Halkın bu şekilde değişmesinin bedelini devlet öder, çünkü mülkle birlikte gelen refah ve rahat hayattan sonra, devletin ihtiyarlaması söz konusudur. Çünkü devletin sistemi artık oturmuş ve esas gaye olan mülk elde edilmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 389-391). Bundan sonrasını zeval ve gerileme takip eder. Zira İbn Haldun'a göre kemale eren her şeyi, zeval ve yokluk takip etmektedir. Bu noktada devlet için değişim, tabiatın bir kanunudur. Bu bağlamda, mülk ve yerleşik hayat bir millet için nihai gaye olmasından dolayı bu amacına ulaşan kavimlerin kurduğu devlet yıkılma sürecine girmektedir.

İbn Haldun, mülkü elde eden kavimlerin refah seviyelerinin artığını ifade etmiştir. Zira mülkün temin edilmesiyle, nüfusun miktarı ve cemaatlerin sayısı da artmış olur. Çünkü rahata eren toplumların nüfusları ve güçleri artar. Fakat belli bir zaman sonra söz durumun tersi de gerçekleşebilir. Devlet ihtiyarlamaya başlayınca nüfus ve devleti korumaya çalışan yardımcılar azalmaya başlar (İbn Haldun, 2013, s. 398-399). Bu bakımdan İbn Haldun'a göre yerleşik hayata geçen milletlerde nüfusun arttığını ileri

sürmüştür. Çünkü mülkün elde edilmesi ve genişlemesiyle birlikte, devletin gücü artar. Ancak daha sonra devletin gerileme sürecine girmesi ile beraber nüfus azalmaya başlamaktadır. Başka bir deyişle kuruluş ve yüksel dönemlerinde her yönden gelişen devlet, ihtiyarlama safhasında bütün yönleriyle gerilemeye başlamaktadır.

5.4. SİYASİ COĞRAFYA BAKIŞ AÇISI İLE ASABİYET TEORİSİ

İbn Haldun'un asabiyet teorisi siyasi coğrafya kapsamında ele alınabilir. Çünkü asabiyet, devleti ayakta tutan ve halkı birbirine bağlayan bir kuvvet olması bakımından önemli bir siyasi coğrafya konusudur. Zira asabiyet, halkın devlete bağlılık göstermesi ve kendi içinde birlik sağlanması, devletin daha sıhhatli ve istikrarlı bir politika izlemesine katkıda bulunur. Bu bakımdan tarihten günümüze devletler, halkı tek bir noktada toplayacak ve birliği sağlayacak adımlar atmışlardır.

İslam tarihinde asabiyet kavramını ilk kez bilimsel ve objektif bir bakış açısı ile inceleyen düşünür İbn Haldun'dur (Çağrıcı, 1991, s. 454). İbn Haldun'un asabiyet kavramı ile kastettiği mana çok geniş anlamlar ihtiva etmektedir. Asabiyet teorisi, İbn Haldun'a özgü bir görüş olup, daha önce başka bir düşünür tarafından ele alınmamıştır (Azarkan, 2003, s. 3). İbn Haldun, kendi geliştirdiği asabiyet teorisini şöyle tanımlar: "Asabiyet, sadece nesep birliğinden veya o manadaki bir şeyden hâsıl olur… Neseplerdeki semere ve fayda, yardımlaşmaya ve gayrete gelerek imdada koşmaya vesile olan asabiyetten ibarettir (İbn Haldun, 2013, s. 334, 342)." İbn Haldun'un tercümesi çok zor terimlerinden biri olan asabiyet, batı dillerine grup duygusu, birlik duygusu, kabile ruhu, ortak ruh, dayanışma ruhu, grup dayanışması, toplumsal ruh, sosyal bütünlük ve kaynaşma şeklinde çevrilmiştir (Kayapınar, 2006, 87-88). Nitekim Mahdi, asabiyeti, toplumsal dayanışma (social solidarity) olarak tanımlamıştır (Mahdi, 1957, s. 196). Ayrıca asabiyet, bazı yazarlar tarafından, vatanperverlik, milli duygu ve milliyetçilik anlamlarında kullanılmıştır (Arslan, 1997, s. 115). Mesela Yıldırım'a göre İbn Haldun'un asabiyet tanımı, günümüz milliyetçilik[56] tanımı ile örtüşmektedir (Yıldırım, 2006, s. 5). Ya da asabiyet, vatan sevgisi olarak da açıklanabilir (Falay, 1978, s. 18). Hassan'a göre kısaca asabiyet, bir davranış biçimidir. Bu davranış, kolektif aksiyon şeklinde

[56] Milliyetçilik: Maddi ve manevi açılardan millet ve ülkesinin çıkarlarını her şeyin üstünde tutma anlayışı, ulusçuluk, ulusalcılık, nasyonalizm (TDK Büyük Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/).

gerçekleşmektedir (Hassan, 2011, s. 194). Okumuş, asabiyetin asıl işlevinin sosyal kaynaşmayı sağladığını; bir arada yaşama, yekdiğerini savunma ve birlikte yetişmeyi temsil ettiğini ifade etmiştir (Okumuş, 1999, s. 190). Yani asabiyet insanları birleştiren bir fonksiyonu bulunmakla beraber insanlar arasında dayanışmayı sağlamaktadır. Bu bakımdan asabiyet, devlet içinde bütünlüğü sağlayan bir güç demektir. Ancak İbn Haldun'a göre asabiyet sadece nesep bağından ileri gelmez, bu vazifeyi gören kuvvetler de asabiyete dâhil edilebilir. Bu bakımdan asabiyet, milliyetçilikten daha geniş anlamlar ihtiva etmektedir.

Tezin bu kısmında, asabiyet kavramı, siyasi coğrafya bakış açısı ile ele alınacaktır. Zira modern siyasi coğrafyada benzer manayı ifade eden *merkezcil güçler* (centripetal forces) kavramı kullanılmaktadır. Asabiyet ve siyasi coğrafyadaki merkezcil güçler, ihtiva ettiği mana bakımından büyük oranda örtüşmektedir.

Merkezcil ve merkezkaç güçler (centrifugal forces) siyasi coğrafyanın önemli kavramlarından biridir. Devletin içinde merkezcil ve merkezkaç güçler ayrımını ilk defa R. Hartshorne[57] 1950'de yapmıştır (Meir, 1988, s. 252). İşlevsel olarak merkezcil güçlerin tersi olan merkezkaç güçler, devleti ayıran etkenler manasına gelir (Blacksell, 2006, s. 7). Oysa merkezcil güçler, *bir devletin halkının ortak idealler etrafında toplanarak, birlikte hareket etmesini sağlayan bir güç kaynağı* şeklinde tanımlanmaktadır. Bu bağlamda milliyetçilik merkezcil güçlerin en kuvvetlisidir (Akengin, 2013, s. 110). Aynı zamanda merkezcil güçler, bütünleştirici bir görev görmekte ve devlet içinde birliği sağlayan bir önemli etken olmaktadır. Bu bağlamda dil ve dini inanışlar, merkezcil güçler kapsamına ele alınabilir (Glassner ve Fahrer, 2004, s. 56; Blacksell, 2006, s. 7). Nitekim bir halkın, aynı dili konuşması ve aynı dini inanışa sahip olması bütünleştirici bir fonksiyona sahip olup, halkı aynı noktada buluşturan merkezcil güçlerden sayılır. Devletin hâkimiyetini sürdürmesi için merkezcil güçlerin, toplum içinde çok etkili olması gerekir. Aksi takdirde devlete olan bağlılık azalır ve devlet içinde isyanlar baş gösterir. İbn Haldun da merkezcil güçler ile benzer manayı ifade eden asabiyet kavramını kullanmıştır.

---

[57] Hartshorne'un ilgili çalışması için bakınız: Hartshorne, R. (1950). The Functional Approach in Political Geography. *Annals of the Association of American Geographers*, S. 40: 95-30.

İbn Haldun da aynı hususa temas etmiş, nesep birliği ile beraber dinin merkezcil güçlerde olduğu gibi, bir kavmin bireyleri birleştirici rol oynayarak asabiyete kuvvet verdiğini ileri sürmüştür. Nitekim İbn Haldun'a göre geniş sınırlara ulaşan hanedanlıklar, din esasına dayanır. Çünkü din, bireyler arasında bir kaynaştırma rolü oynar. Din sayesinde toplum içinde ihtilaf ve rekabet azalır, yardımlaşma ve dayanışmadan kaynaklanan bir işbirliği meydana gelir (İbn Haldun, 2013, s. 378). Bu açıdan bakıldığında, İbn Haldun'a göre din asabiyete kuvvet veren bir husustur. Aynı şekilde din, merkezcil güçleri etkileyerek toplumda birlik ve beraberliği sağlar. Zira tarihte bunun örnekleri çoktur. Söz gelimi, din temelli devlet kuran İsrailoğulları ve İslam tarihindeki devletlerin temelinde din müessesi bulunmaktaydı. Nitekim Emeviler, Abbasiler, Eyyubiler, Memlukler ve Osmanlı gibi devletlerde İslam dini devletin yönetiminde önemli ölçüde etkiliydi.

İbn Haldun'a göre, çok soğuk ve sıcak iklim bölgelerinde kuvvetli bir asabiyet oluşmaz. Zira asabiyet, düzenli toplumlar meydana getiren ılıman iklim insanlarının bir ürünüdür (İbn Haldun, 2013, 102). Bu bağlamda asabiyeti determinist bir zeminde ele alan İbn Haldun, iklim ile asabiyet kuvveti arasındaki ilişkiye dikkat çekmek istemiştir. Asabiyet ile ilgili başka bir husus, ılıman iklimlerin bedevi toplumlarında asabiyet önemli yer teşkil etmesidir. İbn Haldun'a göre asabiyet bedevilere şeref ve itibar kazandırır. Bedevilerde hal böyle iken, şehirlilerde ise asabiyet bağı çok zayıf olup sadece mecazi anlamda bulunmaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 342). Çünkü şehirlerde nesepler karışmıştır. Asabiyet bağı zayıflayan şehirliler, zamanla daha korkak hale gelmişlerdir. Bu nedenle tehlike anında şehirlilerin birbirilerinin yardımına koşturacak olan asabiyet, zayıflamıştır.

Daha önce bahsi geçen devletlerin yıkılması ve yerine başkasının gelmesi, esas itibariyle asabiyetle ilgilidir. Çünkü asabiyet nesilden nesile farklılık göstermekte, asabiyetin güçlü olduğu dönemde devlet güçlü olmaktadır. Asabiyet sahibi topluluklar, birçok bölgeye hâkim olmakta ve savaşlarda üstün gelebilmektedirler. Öte yandan asabiyet bağının zayıflamasıyla birlikte devlet çözülmeye ve dağılmaya başlar. Çünkü İbn Haldun'a göre devletleri ayakta tutan yegâne güç asabiyettir. Refah seviyesi yükselen devletlerin mülkü eskimekte, yıpranmakta ve daha sonra ortadan kalmaktadır. Bir hanedanlık yıkılınca, o ülke içinde asabiyeti kuvvetli olan bir ve ya birden fazla boy

birleşerek yeni bir hanedanlık kurmaya çalışır. Daha sonra bu durum, büyük bir inkılap veya değişim oluşuncaya kadar devam eder. Bu değişim, bir milletin halden hale girmesi veya umranın yok olmasından kaynaklanabilir (İbn Haldun, 2013, s. 355, 361). Aynı durum, merkezcil güçler için de geçerlidir. Keza günümüzde güçlü devletlerde, merkezcil güçler, *merkezkaç güçlerden*[58] (centrifugal forces) daha etkilidir. Bu durum, uzun bir aradan sonra oluşmuştur (Short, 1993, s. 96). Bu bakımdan merkezcil güçlerde olduğu gibi asabiyet, toplumsal değişimden doğrudan etkilenmektedir. Bu nedenle asabiyetin toplum içinde rolü her zaman aynı değildir. Mesela asabiyet, devletin kuruluş döneminde etkin rol oynarken, devletin gerileme sürecinde zayıflamaktadır.

İbn Haldun'a göre şehirleri surlar korurken, bedeviler ise asabiyet sayesinde korunurlar. Zira asabiyet, bedevilerin dış tehlikelere karşı korunmalarını sağlayan ve birbirilerinin yardımına koşmalarına sağlayan temel etkendir. Böylece asabiyet sayesinde, düşmanlarını korkutur, dayanışma ve yardımlaşma duygusunu kuvvetlendirir. Asabiyet, sadece bedevilere güç vermekle kalmaz, milletlerin ve devletlerin uzun süre ayakta kalmasını sağlar. Zira İbn Haldun'a göre savaşmak için asabiyetin varlığı şarttır (İbn Haldun, 2013, s. 342). Bu bağlamda bir devletin düşmanlarına karşı koyması ve mücadele etmesi yalnız asabiyet kuvveti ile mümkün olur. Çünkü mücadele eden bireyler ancak asabiyetle gönüllü olarak kavmi için mücadele eder. Ancak mülk elde etme hırsı da bazen mücadele eden bireyler için teşvik edici olabilmektedir. Şunu da bilmek gerekir ki, asabiyet olmadan mülk elde edilmez. Devletin kuruluş aşamasında asabiyet bağı çok kuvvetli iken, daha sonra gelen nesiller devletin kuruluş aşamasında çekilen sıkıntıları unutmuş ve bu nedenle asabiyet zayıflamıştır. Çünkü sonraki nesiller şehirleşmenin verdiği rahatlıkla kavminin milli değerlerini unutmuşlardır. Atalarından kalan mülkün yalnız mirasçıları olmuş ve bundan dolayı mülkün elde etme zorluğunu unutmuşlardır. Devletin kuruluş aşamasından sonra, devletin sistemi oturmuş olmasından dolayı halkın asabiyete olan ihtiyaçları azalmış ve sadece iktidara bağlı olarak yaşamaya başlamışlardır. Yani asabiyetle kurulan devlet, şehirleşmenin meydana getirdiği rahatlık ve rehavet, zamanla asabiyetin zayıflamasına yol açar. Asabiyetin zayıflaması beraberinde devletin çöküşünü getirir (İbn Haldun, 2013, s. 373-374). Başka bir ifade ile

[58] Toplumda farklı ırk ve inanışların olması merkezkaç güçleri olumlu yönde etkiler.

İbn Haldun'a göre kuruluş aşamasında bedevi olan devlet, asabiyet bakımından çok kuvvetli iken, daha sonraları yerleşik hayatın verdiği rahatlık yüzünden asabiyet zayıflamaktadır. Asabiyetin zayıflamasıyla birlikte devletin siyasi gücü de azalmaktadır.

Ülke genelinde bedeviler merkezkaç güçleri temsil ederken, devletin yönetimi ise merkezcil güçleri ifade eder. Zira devlet farklı yapıdaki bedevi kabilelerini bir arada tutmayı ve onları yerleşik hayata geçmesini teşvik eder. Oysa bedeviler sürekli siyasi yönetimle çatışma halindedir (Meir, 1988, s. 251-270). Çünkü devlet içinde birden fazla bedevi grubun yer alması, çatışmalara ve isyanlara yol açar. Yönetim kabileler arasında sürekli el değiştirir.

Mağrip bölgesinde kurulan devletlerden biri olan Sinhace'de asabiyetin zayıflaması ile devletin hâkimiyet alanları daralmış, sadece birkaç şehirden oluşan toprakları kalmıştı. Sınır şehirlerine dış saldırılara karşı koymaktan aciz kalmışlardır. Daha sonra devlet çöküş sürecine girmiş ve Masmuda kabilelerin güçlü asabiyetlerinden doğan Muvahhidler devleti kurulmuştu (İbn Haldun, 2013, s. 373-374). Zira asabiyet bağları zayıflayan devletin yerini, güçlü bir asabiyete sahip başka bir kabile veya devlet alır.

İbn Haldun'a göre nüfus yapısı çeşitli olan devletin umumi bir asabiyete ihtiyaçları vardır. Aslında günümüzde bakan bu husus, yapısı itibariyle kozmopolit ve çok kültürlü devletler için bir çözüm önerisidir. Çünkü birden fazla kültürel özelliklere sahip olan toplumların ayrışması, dağılması ve çatışması muhtemel bir durumdur. İbn Haldun'a göre böyle bir durumda insanları bir noktada buluşturan umumi bir asabiyetin oluşturulması gerekmektedir. İbn Haldun, bunun da devleti kuran kişinin bağlı bulunduğu grubun (kabile, aşiret vb.) asabiyetinin temel alınması gerektiğini savunmaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 558-559). Ya da en güçlü asabiyete sahip grubun başa gelmesi lazımdır. Böylece diğer küçük gruplar, kuvvetli olan grubunda etrafında toplanır ve kaynaşır. Tek ve güçlü bir asabiyeti ortaya çıkarır. Aksi takdirde devlete başkaldırılar ve ihtilaflar gerçekleşir (İbn Haldun, 2013, s. 250). Burada esas olan devletin dâhilindeki çatışma ve kargaşaları önlemektir. Çünkü çok kültürlü toplumlarda *merkezkaç güçler* devlette etkili olmaya başlar. Devleti zamanla yıpratır. İbn Haldun'a göre bunu önlemek için devletin umum bir asabiyete ya da etkili bir merkezcil güce ihtiyacı vardır. Bu da devleti kuran

kavmin bağlı olduğu milliyettir. Mesela Türkiye Cumhuriyeti bünyesinde Türk, Kürt, Arap ve daha birçok millet yaşamaktadır. Türkiye'nin uzun ömürlü olması için umum bir asabiyete ihtiyacı vardır. O da devletin kuran milletin veya başka bir deyişle Türklüğü temel alan bir asabiyeti olmalıdır.

Netice itibariyle devletin kuruluş aşamasında sistemin oturtulması, devletin temellendirmesi ve aynı zamanda kendisini dış etkilere koruması için asabiyete ihtiyacı vardır. Aksi takdirde devlet kuruluş aşamasında iken bile dağılmaya yüz tutabilir. Devlet gücünü kaybetmeye başladığı ya da İbn Haldun'un deyimiyle ihtiyarlanmaya, eskimeye, yıpranmaya başladığı zaman ücretli asker ve hizmetçiler sayesinde ayakta kalabilir. Çünkü bundan sonra asabiyet bağı zayıfladığı için, devlet ancak bu şekilde kendini idame edebilir (İbn Haldun, 2013, s. 376). Ancak bu durum çok uzun sürmez. Zira devletin uzun ömürlü olması için asabiyetin varlığı şarttır. Öte yandan, İbn Haldun'un asabiyet teorisini coğrafya açısından önemli yapan husus ise, siyasi coğrafya önemli bir kavram olan merkezcil güçlerle benzerliğidir. Nitekim asabiyet ve merkezcil güçler, devletin içinde dayanışmayı, birliği ve savaşma gücünü temsil etmektedir.

5.5. İBN HALDUN'UN SAVAŞ COĞRAFYASINA DAİR GÖRÜŞLERİ

Savaş, coğrafyanın önemli konularından birini teşkil eder. Coğrafya savaşların nasıl, nerede ve neden meydana geldiğini araştırır. Zira coğrafi şartlar, savaşların kaderini belirler. Hatta Haning'e göre coğrafi konum, bir savaşta ordunun büyüklüğü ve silah bakımından üstünlüğünden daha önemli bir role sahip olmakla beraber, aynı zamanda savaşın sonucu tayin edebilir. Ayrıca fiziki coğrafya şartları bazen düşmanlara karşı doğal bir koruyucu bariyer görevi de görür. Örneğin, iklim, saha ve yer şekilleri gibi bazı fiziki etmenler savaşta kimin galip geleceğini belirler (Haning, 2009, s. 33-35). Bu bakımdan coğrafi şartlar, savaşlarda büyük bir avantajdır. Bu avantajı kullanabilen devletler, savaşlarda üstün gelebilirler.

Yeryüzü şekilleri siyasi coğrafyada etkili olan amillerdendir. Mesela yüksek bölgelerde kurulan devletler, dağlar sayesinde dış tehlikelere karşı korunabilirler (Göney, 1993, 109-110). İbn Haldun da topografyanın bazı milletlerin mücadele etmesinde etkili

olduğunu ifade etmiştir. Bu hususta Arap[59] milletini örnek verir. Nitekim Araplar, çöl koşullarına uyum sağladıkları için sarp ve kayalık arazilerde savaşamazlar. Onun için savaşlarda önlerine bir kale ve duvar ya da herhangi bir fiziki engel çıkması durumunda savaşmaktan vazgeçerler. Bundan dolayı dağların ulaşılmaz yerlerinde ikamet eden kabileler, Arapların saldırısından emin olmuşlardır. Ancak Araplar, düz arazilerde çok saldırgan ve yağmacı olurlar. Saldırdıkları toplumların siyasi yapısını değiştirmekte ve umranın ise zarar görmesine yol açarlar (İbn Haldun, 2013, s. 364). Bu nedenle Araplar, düz arazi koşullarına alışkın olmalarından ötürü, engebeli arazilerde savaşamazlar.

İbn Haldun, toplumların göçebe veya şehirli olmalarının savaş düzenini etkilediğini ileri sürmüştür. Şöyle ki, İbn Haldun'a göre insanlık tarihi boyunca savaşlar iki şekilde olmuştur. Birincisi, nizami harp olup, iki ordunun karşı karşıya gelip saflar oluşturup savaşmalarıdır. İkincisi ise gerilla (vur-kaç) savaşlarıdır. Bu, düşmana ani baskın yaptıktan sonra geri çekilme şeklinde olur. Araplar ve Berberler yani göçebe toplumlar genellikle vur-kaç yöntemini tercih ederken, diğer (şehirli) milletler nizami harp şeklinde savaşırlar. Nizami harp, vur-kaç şeklinde olan harplerden daha güvenilir ve şiddetli cereyan eder. Nizami harpte düzen ve intizam esastır (İbn Haldun, 2013, s. 530). Bundan dolayı bu tür savaşlar, düz arazilerde vuku bulur. Bu bakımdan İbn Haldun'un savaş coğrafyasına dair birtakım önemli görüşleri bulunur. Bunlardan en önemlisi toplumun yaşam tarzının yapılan savaş taktiğini belirlediği görüşüdür. Mesela göçebe kavimler, gerilla taktiğini tercih ederken, yerleşik toplumlar genel itibariyle nizami harp usulü ile savaşmaktadırlar. Ayrıca coğrafi şartların bazı milletlerin savaşma kabiliyetini doğrudan etkilediğini savunmuştur.

İbn Haldun'a göre, şehir devletlerinin dış tehlikelerden korunması için, şehirlerin deniz kıyısına yakın olması gereklidir. Ayrıca şehrin dağlık bir bölgede yer alması da şehrin korunması adına başka bir avantajdır. Zira deniz kenarında kurulan şehirler, yüksek ve dağlık bir yerde kurulmamışsa denizden gelen ani baskınlara hedef olurlar. Bununla birlikte şehirde ikamet eden hadariler hayat tarzlarından dolayı mücadele etme güçlerini kaybetmişlerdir. Bu bakımdan hadariler korunmaya muhtaç insanlar

[59] İbn Haldun, Arap kelimesini bazen ırk anlamında kullanmayıp, çöllerde yaşayan bedevi kavimleri kastetmiştir. Nitekim Mukaddime'nin ilgili kısımları tahkik edilince bu durum anlaşılacaktır.

olduğu için şehrin korunaklı bir alanda yer alması gerekir. Trablusgarp, Bone, Sela gibi deniz kıyısında kurulan şehirler örnek olarak gösterilebilir (İbn Haldun, 2013, s. 637-638). Şehirlerde asabiyet zayıfladığı için, hadariler genellikle korunma ihtiyacı duyarlar. Oysa bedevi toplumlar, sahip oldukları güçlü bir asabiyet sayesinde düşmanlarına karşı korunurlar.

ALTINCI BÖLÜM

6. İBN HALDUN'UN İKTİSADİ COĞRAFYA GÖRÜŞLERİ

Bu bölümde ekonomik coğrafyanın prensipleri ile İbn Haldun'un iktisadi anlamda öne sürdüğü görüşleri incelenecektir. Zira İbn Haldun, hem kendi yaptığı gözlemler hem de yazılı kaynaklardan elde ettiği bilgi ve tecrübe ile beşeri coğrafya ekseninde bazı iktisadi görüşler ortaya koymuştur. Nitekim İbn Haldun, insanı anlamak adına farklı bilimsel açılardan yaklaşmıştır. Bu yaklaşımlardan birisi de insanı sosyal bir varlık olmanın gereği olarak çalışan ve üreten bir canlı olarak görmesidir.

Coğrafyanın önemli bir alt disiplini olan ekonomik coğrafya "mal ve hizmetlerin üretimi, değiş-tokuşu ve tüketiminin çeşitli ekonomik faaliyetlere göre durumu, karşılıklı ilişkileri ve mekânsal farklılık ve benzerliklerini" araştırmaktadır (Tümertekin-Özgüç, 2011, 111). Ekonomik faaliyetler eskiden beri coğrafyacıların dikkatini çekmiş, örneğin Ortaçağ'da yaşamış olan İbn Haldun gibi İslam coğrafyacıları bahsi geçen ekonomi coğrafyası tanımına uygun iktisadi görüşler öne sürmüştür. İbn Haldun, göçebe ve yerleşik toplumların ekonomik açıdan farklılıklarını ortaya koymuş, aynı zamanda insanların geçim şekillerine göre birtakım ekonomik sınıflandırmalar yapmıştır. Özellikle Mukaddime'nin ikinci cildinde ziraat, sanayi ve ticaret coğrafyası açısından önemli coğrafi bilgilere yer vermiştir.

İbn Haldun'un yaşadığı devirde, İslam devletinin Endülüs'ten Çin ve Hindistan'a kadar uzanan alanda hüküm sürmesi sayesinde, İslam coğrafyasında ekonomi ve ticaret çok gelişmişti. Çünkü tüccarlar, söz konusu geniş alanda rahatça ticari faaliyetlerde bulunabiliyordu. İslam dünyasının bu denli geniş topraklara sahip olması sayesinde, farklı coğrafi koşullar altında yetişen birçok ürünün ticareti yapılabiliyordu. Ayrıca bu coğrafyada, Arapçanın Müslümanlar arasında yayılmaya başlamasıyla, ticari faaliyetleri kolaylaştıran başka bir faktördür. Mukaddime'de yer alan bilgilere göre, bu dönemde bazı şehirler ekonomik açıdan büyük bir gelişme kaydetmiş, diğer yandan bazı şehirler eski ticari önemini kaybetmeye başlamıştır. Özellikle İslam dünyasının batı bölgelerinde (Mağrip, Endülüs) ekonomik açıdan zayıflamaya başlarken, doğu İslam dünyasında (Mısır, Irak, Suriye ve diğ.) ekonomik gelişmişlik halen eski önemini

muhafaza etmektedir. Buna ek olarak, İbn Haldun'un hayatını büyük bir kısmını geçirdiği Mağrip bölgesinin, Afrika ve Avrupa kıtalarının en yakın noktada yer alması sayesinde ticaretin yoğun bir şekilde yürütülmesini sağlamıştır. Bu bağlamda İbn Haldun, iktisadi faaliyetleri yerinde gözlemleme imkânı bulmuştur.

Kuzey Afrika'da yani İbn Haldun'un yaşadığı coğrafya, bir imparatorluk tarafında uzun süre yönetilmemiştir. Bundan dolayı bölgede köklü bir ekonomik sistem oturmamıştır. Nitekim Kuzey Afrika'da ekonomik olarak, kırsal kesimde küçük çapta tahıl, meyve, zeytin ve hayvancılık faaliyetleri yürütülürken; şehirlerde sınırlı sayıda tekstil ve diğer imalat faaliyetleri ile birlikte ticaret önemli bir yer teşkil etmekteydi. Aynı zamanda bölgede yerleşik tarım kültürü ve ticarete dayanan şehir hayatı da zayıftır (Lapidus, 2012, s. 333). Bu bağlamda bölgede şehirsel hayat, ticaret, sanatsal faaliyetler az gelişmiştir.

İbn Haldun'a göre insanın en basit ve zaruri iki ihtiyacı bulunmaktadır: beslenmek ve çoğalmak. Ayrıca insan için önemli bir diğer ihtiyaç ise dış tehlikelerden korunmaktır. İnsan, basit ve zaruri ihtiyaçlarını tek başına tedarik edemez (Mahdi, 1957, s. 187). Bundan dolayı insan, hemcinsleriyle bir araya gelerek medeni bir hayat inşa etmek zorundadır. Başka bir ifade ile beslenme, çoğalma ve korunma ihtiyacı insanı medeni olmaya zorlamaktadır. İbn Haldun'a göre insan, toplumsal olarak iki farklı hayat tarzına sahiptir. Birincisi bireyler arasında medeni ilişkilerin zayıf olduğu bedevi hayat tarzı, ikincisi de medeni hayatın zirve noktası olan şehir yerleşmelerindeki hadari yaşam tarzıdır.

İbn Haldun'un düşünce dünyasında insan, büyük yer teşkil eder. İnsanı medeni bir varlık olarak gören İbn Haldun'a göre, insanı hayvandan ayıran temel özelliklerden biri de geçimini temin etmek için çeşitli yollara başvurmasıdır (İbn Haldun, 2013, s. 208). Bundan dolayı insanlar bir araya gelerek, iş bölümü sayesinde çeşitli şekillerde üretim yaparlar. İbn Haldun'a göre üretim, sosyal organizasyondan doğan bir beşeri aktivitedir. Çünkü insan kendi başına yeterli besin üretemez. Üretim için de insan emeği büyük önem taşımaktadır (Boulakia, 1971, s. 1107). Bu bakımdan İbn Haldun'a göre üretken bir nüfusa sahip olan şehirlerde, refah ve ekonomik gelişmişlik seviyesi artmaktadır.

İbn Haldun, ekonomi ile ilgili meselelerde son derece rasyonel ve bilimsel açıklamalar yapmıştır (Kozak, 2012, s. 163). Bu nedenle Boulakia, İbn Haldun'un ekonomi biliminin babaları arasında sayılması gerektiğini düşünmektedir (Boulakia, 1971, s. 1118). İbn Haldun, toplumların geçim yollarının analizlerini yapmış ve sonuçlarını ortaya koymuştur. Ayrıca ekonomi ile hayat tarzı arasındaki ilişkiye dikkat çekmek istemiştir. Nitekim İbn Haldun'a göre insan ve cemiyetlerin farklı olması, büyük oranda iktisadi faaliyetlerin çeşitliliğinden kaynaklanmaktadır (Kozak, 1982, s. 162). Öyle ki, iktisadi olaylar sosyal meselelerde en çok tayin edici amil olduğunu ifade etmektedir. Zira iktisadi olayların toplumsal olayları etkilediği gibi insanı ruhsal ve manevi etkilediğini savunmuştur (Falay, 1978, s. 19-20). Mesela hayvancılıkla uğraşan toplumlar göçebe halinde yaşarken, sanat, zanaat ve ticaretle geçinen toplumlar yerleşik hayata geçerek kasaba ve şehirlerde yaşamayı tercih etmişlerdir. İbn Haldun'un söz konusu görüşlerinden dolayı Elmacı ve Bekdemir (2008, s. 81), şehir ve kır ayrımında kullanılan bir kriter olarak ekonomik faaliyetlerin sektörel dağılımı ya da başka bir deyişle fonksiyon kriterinin İbn Haldun'la başladığını savunmuşlardır. Bu bağlamda İbn Haldun'a göre şehirlerin iktisadi fonksiyonu ağırlıklı olarak ziraat dışı faaliyetlerden oluşmaktadır. Oysa kır yerleşmelerinde ise tarım ve hayvancılık yapılmaktadır. Tümertekin, şehir-kır ayrımında önemli bir kriter olan **şehirsel fonksiyonun** (âdeti, türü) günümüzde coğrafyacılar tarafından yaygın bir şekilde kullanıldığını ve bu hususta daha iyi sonuçlar verdiğini belirtmiştir (Tümertekin, 1973, s. 42). Bu bakımdan İbn Haldun'un şehir ve kır ayrımında kullandığı ölçüt olan şehirsel fonksiyon günümüzde halen güncel bir kavramdır.[60]

İbn Haldun, insanların bir araya gelip, toplumsal hayat kurmalarında ekonomik ihtiyaçların önemli bir faktör olduğunu belirtmiştir. Zira İbn Haldun'a göre insan, sosyal ve medeni bir varlık olduğu için ihtiyaçlarını tek başına tedarik edemez. Bu nedenle insanlar bir araya gelip, **iş bölümü** yaparlar. Mesela, bazıları buğday üretir, bazıları marangozluk yapar, bazıları demirci, bazıları ise hayvancılıkla uğraşır. Böylece ihtiyaçtan fazla üretim yapılır ve diğer insanlar da bundan faydalanır. Hatta üretim fazlası başka şehirlere de satılır. Böylece şehir halkı zenginleşir (İbn Haldun, 2013, s. 652-654) ve

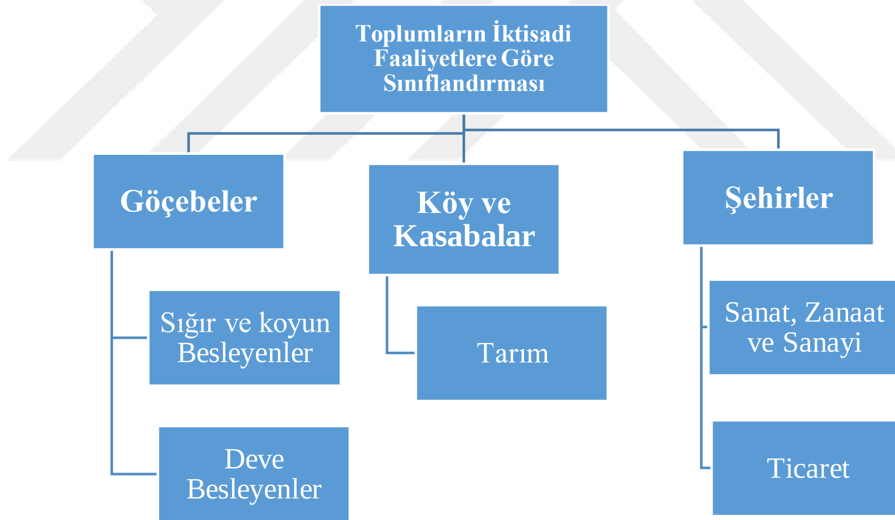
[60] Ancak Tanoğlu'na göre İbn Haldun, hadari ve bedevi umranı fonksiyona göre değil, iskânın devamlı olup olmamasına göre tasnif etmiştir (Tanoğlu, 1954, s. 10; Tanoğlu, 1969, s. 251).

şehirdeki umran gelişme imkânı bulur. Zira şehirde umran ve nüfusun artması iş bölümünü teşvik etmekte ve iş bölümü sayesinde ihtiyaç fazlası üretim söz konusu olur. İhtiyaç fazlası üretim yapan şehirlerde umran ve nüfus artar.

İbn Haldun, iktisadi faaliyetlerin dağılışı ile ilgili determinist bir yaklaşım içerisindedir. İbn Haldun'a göre ekonomik faaliyetler, orta enlemlerde yani ılıman kuşakta gelişmesine rağmen, çok soğuk olan kuzey bölgeleri ve güneyde yer alan aşırı sıcak iklimlerde çok az gelişme imkânı bulmuştur. Çünkü orta kuşakta yer alan toplumlar ticari faaliyetlerinde altın ve gümüşü ticari araç olarak kullanırken, aşırı soğuk ve sıcak iklim bölgelerinde ise ticari gelişmişlikten söz etmek mümkün değildir. Mesela, ılıman iklimlerde yaşayan insanlar alet yapma konusunda çok maharetli olmakla beraber; altın, gümüş, demir, bakır, kurşun ve kalay gibi doğal madenleri kullanmayı çok iyi bilmektedirler. Mağrip, Suriye, Hicaz, Yemen, Irak, İran, Hint, Sind, Çin, Rum ve Yunan, Endülüs diyarları ve buraya yakın olan Frenk ve Gallılar ılıman iklimlerde yaşayan milletler ekonomik açıdan gelişmişlerdir. Öte yandan ılıman iklim dışında yaşayan toplumlar ticari hayatta altın ve gümüşü kullanmayı bilmemektedirler. Bunların yerine alışverişte deri, demir veya bakırdan yapılmış aletleri kullanmaktadırlar (İbn Haldun, 2013, s. 260- 261). İbn Haldun'a göre bu durumun ortaya çıkmasındaki temel etken iklime bağlı olan hava şartlarıdır. Zira düşünüre göre ılıman iklimlerde yaşayan insanlar fiziksel ve zihinsel açıdan olduğu gibi beşeri faaliyetlerde de gelişmişlerdir.

İbn Haldun'a göre ekonomik faaliyetler, insanların ve yerleşmelerin değişime uğramasında büyük oranda etkilidir. İlkel yaşam tarzına sahip göçebelerin sadece zaruri ihtiyaçlarını tedarik ederken, şehirlerdekiler zaruri ihtiyaçlarının ötesine geçmiş, lüks ve kemali ihtiyaçlarına yönelmişlerdir. İbn Haldun, şehirlerin gelişmesi ve büyümesi ile üretimin ve tüketimin arttığını ifade etmiş; bazı şehirlerin belli ekonomik faaliyetler üzerinde uzmanlaştığını söylemiştir. Başka bir deyişle İbn Haldun'a göre ekonomik faaliyetler, insanların sosyal hayatlarını doğrudan etkiler. Söz gelimi, hayvancılıkla geçinenlerin devamlı göç ettiğini, tarımla uğraşanların yerleşik hayata geçtiğini, tarım ve hayvancılık dışında çalışanların ise şehirleri meydana getirdiğini öne sürmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 324, 698-699, 714) (Şekil 11). Bu bakımdan İbn Haldun'un bedevilik ve hadarilikte kullandığı ölçüt, üretim tarzıdır (Falay, 1978, s. 20). Keza coğrafyada

geleneksel bir ölçüt olarak üretim tarzı yerleşmenin türünü belirmektedir. Mesela Darkot da bu hususta benzer bir yaklaşımda bulunmuş ve şu yorumu yapmıştır: *"Ekonomik fonksiyon kriteri, şehir ve köyün organik tarifine hemen hemen kesin olarak uyduğu için, bu iki yerleşme kategorisinin ayrımında faydalanılabilecek en bilimsel, belki de tek bilimsel kriter gibi görünür (Darkot, 1967, s. 4)."* Zira kırsal yerleşmelerdeki insanlar geçimlerini birincil sektörden (tarım ve hayvancılık) karşılarken; şehirlerdeki halk geçimini genellikle ikincil ve üçüncül sektörlerden temin etmektedir (Tümertekin ve Özgüç, 2014, s. 363). *Kentleşme sürecinin bir ucunda tarımsal niteliği ağır basan köy; öteki ucundan tarım dışı özellikleri ağırlık kazanmış bulunan kent vardır* (Keleş, 2014, s. 21). Doğanay, bazı zorlulukları içermesine karşın, ekonomik işlevlerin kırsal ve şehirsel yerleşmeleri ayırmada daha gerçekçi olacağını ifade etmektedir (Doğanay, 2014, s. 546). Bu bakımdan İbn Haldun'dan günümüze üretim şekli insanların toplumsal yaşam tarzını kökten etkilemektedir (Şekil 12).

Şekil 12: İbn Haldun'a göre farklı hayat tarzına sahip toplumların ekonomik faaliyetlerinin dağılışı.

Nüfus coğrafyası, iktisadi coğrafya ile yakından ilişkilidir (George, 1991 s. 109). Bu bakımdan İbn Haldun'un nüfusla ilgili görüşleri iktisadi coğrafya açısından büyük önem taşır. Zira İbn Haldun, bu hususta günümüz coğrafya anlayışına yakın görüşler öne sürmüştür. Mesela yerleşik hayata geçen toplumlarda nüfusun artığını belirten İbn Haldun, nüfus artışını ekonomik gelişmişlik açısından olumlu bulmaktadır. Zira İbn Haldun'a göre bir şehirde nüfus artışı ile beraber iş gücü, mal ve yetişmiş insan (sanatkâr,

usta) sayısı artar (İbn Haldun, 2013, s. 398, 651)[61]. Nitekim bu hususta şu yorumu yapar; "Nüfusu az olan şehirlere bakmaz mısınız, oralarda rızk ve kazanç nasıl azalmakta veya insan emeğinin azalması neticesinde kaybolup gitmektedir. Bunun aksine olarak iş ve emek daha çok bulunan (umranca gelişmiş ve ilerlemiş) şehirlerdeki halkın (iktisadi) ahvali daha geniş, refahları daha kuvvetli olur (İbn Haldun, 2013, s. 695)." Bu bakımdan İbn Haldun, daha fazla nüfusun daha fazla üretimi sağlayacağını ifade etmektedir (Falay, 1978, s. 32). Başka bir deyişle, İbn Haldun'a göre üretim ve imalat miktarı, nüfus tarafından belirlendiğini gibi, nüfus miktarı da üretim tarafından belirlenmektedir (Boulakia, 1971, s. 1114). Yani bu ilişki çift yönlüdür. Ayrıca İbn Haldun, bir şehirde nüfus yoğunluğunun fazla olmasının iş bölümünü sağlayarak ekonomik aktiviteleri artıracağını, aynı zamanda bu durumun siyasi ve askeri açıdan önemli olduğunu vurgulamıştır (Şahin, 2015, s. 64). Keza bu durum günümüzde de varittir. Mesela günümüz coğrafyacılarından Göney, şehirde nüfusun artışının şehir ve civarında hizmetlerin çeşitlenmesini sağlayacağını ifade etmiştir (Göney, 1984, s. 146). Ya da daha açık bir ifade ile nüfus artıkça iş bölümü gelişir ve tarımsal fonksiyon geriler (Darkot, 1967, s. 7). Bu noktada nüfus artışı, şehirde iş bölümünü teşvik eder ve umranın ziyadeleşmesini sağlar.

Bu hususta İbn Haldun'u nüfus bilimci Robert Malthus (1766 - 1834) ile karşılaştıran çalışmalar bulunmaktadır. Zira İbn Haldun Malthus'tan asırlar önce nüfus artışının toplumsal etkilerine dikkat çekmiştir (Falay, 1978, s. 60; Günay, 1986, s. 83; Yıldırım, 2006, s. 46). Hatırlanacağı üzere Malthus, nüfus artışını iktisadi açıdan olumsuz vaka olarak ele almış, bunun kaynakların ve gıdaların eksilmesine neden olacağını ileri sürmüştür. Şöyle ki, Malthus'un nüfus teorisine göre doğal kaynaklar aritmetik (1.2.3…) şekilde artarken, nüfus geometrik (1. 2. 4. 6…) şekilde artış göstermektedir (Malthus, 1798, s. 8). Bu durumda, gelecekte doğal kaynakların nüfusu beslemeyeceğine dair olumsuz bir senaryo çizmiştir. Hâlbuki İbn Haldun, nüfus artışını iş ve emeği teşvik

[61] İbn Haldun bu hususta şunları yazar: "Şehrin umranı büyüyüp nüfusu kalabalıklaşınca, o vakit artan ameller (vasıflı iş gücü) sebebiyle (inşaat) malzemesi çoğalır, sanatkâr (ve ustalar) fazlalaşır. Evvelce de bahis konusu edilen durumda olduğu gibi, şehrin umranı nihai gayesine ulaşıncaya kadar artış sürüp gider. Bir şehrin umranı gerilemeye yüz tutar ve oradaki nüfus seyrekleşmeye başlarsa, bundan dolayı sanatlar da azalır. Neticede iyi, sağlam yapılar ve üzerinde tezyinat yapılan yüksek binalar ortadan kalkar, sonra nüfusun eksilmesi sebebiyle ameller (ve vasıflı iş gücü) azalır. Bunun neticesi olarak taş ve mermer gibi inşaat malzemelerinin getirilmesi yavaş yavaş noksanlaşır ve sonunda tamamen ortadan kalkar (İbn Haldun, 2013, s. 651)." Ayrıca İbn Haldun'a göre nüfus artışı ile birlikte gıda maddelerinin fiyatı düşer. İbn Haldun, bu durumu şöyle izah eder: "Bir şehir büyür, gelişir ve nüfusu çoğalırsa, gıda ve onun yerine kaim olan zaruri ihtiyaç maddelerinin fiyatları düşer ve ucuzlar (İbn Haldun, 2013, s. 656)."

ederek üretimi artıracağını düşünmektedir. Bu hususta Malthus'un nüfus teorisi İbn Haldun'un nüfus artışı ile ilgili görüşleri örtüşmemektedir. Bununla beraber İbn Haldun'un nüfus hakkındaki görüşleri günümüz ekonomi coğrafyası açısından da doğru bulunmaktadır. Paragrafın başında da ifade edildiği gibi, İbn Haldun'un kastettiği nüfus, ekonomiye katkıda bulunan kesimdir. Yani üreten ve çalışan aktif nüfustur. Bu anlamda İbn Haldun, iyimser bir tablo çizmekte ve nüfus artışının ekonomik gelişmişliği olumlu manada etkilediğine inanmaktadır.

Öte yandan İbn Haldun, Mukaddime'nin başka bir bölümünde şehirde nüfusun ve umranın artması şehirde ekonomik çöküşü, buhranı ve göçleri işaret ettiğini yazmıştır (İbn Haldun, 2013, s. 669-673). Bu noktada Ülken-Fındıkoğlu, Malthus'un nüfus teorisi ile İbn Haldun'un görüşlerinin benzerlik gösterdiğini yazmıştır (Ülken-Fındıkoğlu, 1940, s. 152). Ancak İbn Haldun, bunun doğal bir süreç olduğunu ve tabii kanunlara bağlı olarak geliştiğini ifade etmiştir. Çünkü İbn Haldun, iktisadi determinizmi benimsemiş biridir (Falay, 1978, s. 14-15). Hâlbuki daha önce bahsedildiği üzere Malthus, nüfus artışı ile gıda üretim artışı arasındaki ilişkiyi iktisadi açıdan değerlendirerek söz konusu sonuca ulaşmıştır. Bu bağlamda, İbn Haldun'un ve Malthus'un fikirleri benzerlik gösterse de, konuyu ele alış biçimleri farklıdır. Çünkü İbn Haldun'a göre şehirde nüfusun miktarının son haddine varması, şehirde ahlaki çöküşü haber verdiğini yazmıştır. Bu durumu daha çok sosyal ve ahlaki açıdan değerlendirmiştir. Başka bir ifade ile şehirde nüfusun artmasıyla beraber, insanlarda kötülük yapma isteğinin arttığını belirten İbn Haldun, bu durumun yaygınlaşmasıyla şehirde bozulmanın ve çöküşün habercisi olduğundan söz etmiştir.

Ayrıca İbn Haldun, bazı rivayetlerde İsrailoğulları'nın nüfusunun dört nesilde 70'den 600.000'e ulaşmasını gerçek dışı olarak görmüş, böylece nüfusun geometrik bir şekilde artığını savunmuştur (İbn Haldun, 2013, s. 165-167). Uludağ, söz konusu görüşünden dolayı İbn Haldun'u Malthus'a benzetir (Uludağ, 2013, s. 168, dipnot 15). Buna ek olarak İbn Haldun, Mısır ve Şam arasında bu sayıdaki bir orduyu barındıracak bir yerin olmadığını ileri sürmüş; böylece coğrafya ve mekânın rolünü dikkate almıştır.

İbn Haldun, nüfus ve üretimin birbirinden ayrılmaz iktisadi bir bağ olduğunu da dile getirmektedir. Zira daha fazla nüfus, daha fazla üretim manasına gelmektedir. Nüfus

artışı ile beraber, malların üretimi için bir talep oluşur. Öte yandan İbn Haldun'a göre nüfus artışında ekonomik üretim büyük önem taşımaktadır. Çünkü üretim artıkça şehir çevreden nüfus çekmeye başlar ve iş gücü kuvvetlenir (Falay, 1978, s. 32-33). Ya da nüfus artıkça üretim artar. Fakat İbn Haldun'un dünyasında her gelişme sonsuza kadar devam etmez. Ekonomik gelişmeler de bu bağlamda ele alınabilir. Nitekim İbn Haldun, bir şehirde umran, nüfus ve iktisadi faaliyetler kemale ermesinden sonra bozulmaya ve çöküşe doğru bir değişim yaşamasından bahseder. Bu bakımdan şehirde üretim bir noktaya kadar devam eder, bu noktadan sonra gerilemeye başlar ve bu durum şehir harap oluncaya kadar devam eder. Bu noktada İbn Haldun, şehirde önce nüfusun ekonomik gelişmeye paralel olarak arttığını, ancak daha sonra mesleklerin azalmasıyla birlikte nüfusun da gerilemeye başladığını ileri sürer.

Ticaret, iş bölümü sayesinde birey, grup ve ulus düzeyinde meydana gelir. Mesela iş bölümü ile birlikte bir konuda uzmanlaşır ve üretim fazlası gerçekleşir. Buna bağlı olarak üretim fazlası ürünleri başkalarına satar. Böylece kendi kendine yetebilen üretim, farklı bir aşamaya gelmiş ve ticari bir değer kazanmış olur (Garnier ve Delobez, 1983, s. 6). İbn Haldun da iş bölümüne temas etmiş, bireyler arasında ve şehirlerarasında bir iş bölümü olduğunu yazmıştır. İbn Haldun'a göre şehirde ikamet edenler arasında bir iş bölümü olduğu gibi şehirlerarasında da bir bölümü ve uzmanlaşma söz konusudur. İbn Haldun, zaruri mesleklerin her şehirde var olduğunu, fakat refah ve lükslükle alakalı mesleklerin sadece bazı şehirlerde bulunduğunu yazar. Zira bazı şehirler, bir meslek üzerinde ihtisaslaşır ve üretim fazlasını diğer şehirlere ihraç eder (İbn Haldun, 2013, s. 683). Boulakia'nın **uluslararası iş bölümü** (the international division of labor) olarak isimlendirdiği bu husus (Boulakia, 1971, s. 1108), İbn Haldun'un iktisadi anlamda önemli görüşlerinden birisidir. Nitekim günümüzde de bazı şehir, bölge veya devletler belli bir alan üzerinde uzmanlaşmakta ve üretim fazlasını diğer bölgelere ihraç etmektedir. Mesela Denizli ilinde tekstil sektörü çok gelişmiş ve bu sayede üretilen ürünler diğer illere satılmaktadır.

İbn Haldun'un ekonomik coğrafya ile ilgili fikirleri, coğrafyacıların da dikkatini çekmiştir. Örneğin, İbn Haldun'un coğrafi görüşleri üzerinde çokça duran Doğanay ve Doğanay, Mukaddime'nin ikinci cildinde sanayi, ticaret ve ziraat coğrafyası ile ilgili

bilgilerin yer aldığını yazmıştır (Doğanay ve Doğanay, 2014, s. 124). Şahin, İbn Haldun'un iş bölümü ile ilgili düşüncelerine yer vermiştir (Şahin, 2015, s. 64).

6.1. İBN HALDUN'A GÖRE EKONOMİK FAALİYETLERİN TASNİFİ

Modern ekonomik coğrafyada iktisadi faaliyetler dört ana başlık altında incelenmektedir. Öncelikle *Primer (birincil) ekonomik faaliyetler,* ham maddesi doğrudan ve dolaylı olarak tabiattan sağlanan bir ekonomik etkinlerdir. Avcılık, toplayıcılık, tarım ve hayvancılık, ormancılık ve kerestecilik, balıkçılık, madencilik gibi doğa ile iç içe olan üretim şekilleri primer faaliyet türlerine örnektir. *Sekonder (ikincil) ekonomik faaliyetler* de tabiattan elde edilen hammaddelerin insanların kullanabilecekleri şekle dönüştürme ve biçimlendirme işlemlerinden oluşmaktadır. Enerji üretimi, inşaat, makine, imalat sanayisi, çanak-çömlek, dokuma, giyim, elektrikli aletler üretimi ikincil ekonomik faaliyet türlerindendir. *Tersiyer (üçüncül) ekonomik faaliyetleri*, üretilen mallardan daha çok, hizmetlerin ticari tarafını oluşturmaktadır. Ulaşım, iletişim, kamu kullanımları, toptan ve perakendecilik, ticaret, finans, yönetim ve sağlık hizmetleri üçüncül sektörü oluşturmaktadır. Son olarak bilgi toplama, işleme, değiştirme ve yayma faaliyeti olan *Kuaterner (dördüncül) faaliyetler,* özellikle bilgisayar çağına girilmesi ile önemi artmıştır (Tümertekin-Özgüç, 2011, 111-112). Bu bakımdan ziraat, sanayi ve ticaret faaliyetleri, sırasıyla primer, sekonder ve tersiyer sektörlerine örnektir (Göney, 1984, s. 148). Modern ekonomik coğrafyanın kuruluşundan evvel, Ortaçağ'da yaşayan İbn Haldun da buna benzer bir ekonomi sınıflandırma yapmıştır.

"Hiçbir uygarlıkta, kent yaşamı, ticaret ve sanayiden bağımsız olarak gelişmemiştir. Ne antik çağda ne de modern zamanlarda bu kuralın dışında kalan bir durum olmamıştır." Bu husus, Roma ve Arap şehirleri için de geçerlidir (Pirenne, 2012, s. 99). Keza İbn Haldun, söz konusu durumun Ortaçağ şehirlerinde görüldüğünü ifade etmiş, zanaat, sanat, sanayi ve ticaretin esas itibariyle şehirlerde yoğunlaştığını belirtmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 698). Bu açıdan şehirler, antik çağdan Ortaçağa ve günümüze benzer fonksiyonel özelliklere sahip olmuştur.

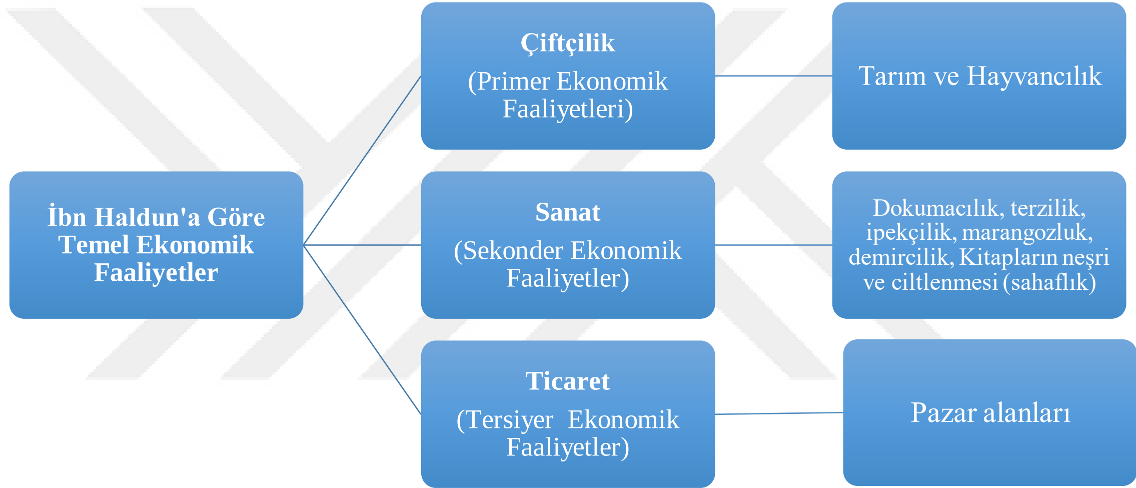
İbn Haldun, kendi yaptığı gözlemler sonucunda hayat tarzına bağlı olarak, iktisadi etkinliklerin farklılığını ele almış, ekonomi ve hayat tarzı arasındaki münasebeti

ortaya koymuştur. İbn Haldun'un yaptığı ekonomik tasnif, şekil bakımından değişime uğramasına rağmen, esas itibariyle günümüzdekine benzemektedir. Bu anlamda İbn Haldun'un yaptığı sınıflandırma birincil, ikincil ve üçüncül ekonomik faaliyetlerine uygun düşmektedir. Ayrıca İbn Haldun, beşeri hayatta birçok geçim yollarının olduğunu ancak bunların bazısının insan tabiatına uygun olmadığını yazmıştır. Örneğin, İbn Haldun amirlik ve emirlik yapmanın veya siyasi ve idari bir makam sahibi olmanın tabii bir geçim yolu olmadığını söylemektedir. Çünkü amirler, başkalarından aldıkları haraç veya vergi ile geçinmektedirler. Öte yandan, çiftçilik, sanat (hirfetler, zanaatlar) ve ticaretin ise tabii geçim yolları olduğunu belirtmektedir. Bu bakımdan İbn Haldun, tabii ekonomik faaliyetleri dört başlık altında incelemektedir; avcılık, tarım ve hayvancılık (çiftçilik), zanaat ve ticaret. Ancak İbn Haldun, Mukaddime'de avcılık mesleğine kısaca değinmiş, daha çok çiftçilik, sanat ve ticaret üzerinde yoğunlaşmıştır.

İbn Haldun, hayvancılık, zanaat ve ticaretten evvel avcılık mesleğine değinmektedir. Avcılıkla yani karada veya denizde yaşayan bir hayvanı avlamakla gerçekleşmektedir. İbn Haldun, bu faaliyet türünü *avcılık* olarak adlandırmış ve bu mesleğe kısaca değinmiştir. Ancak İbn Haldun, geçim yollarından daha çok çiftçilik, sanat ve ticaret üzerinde durmuş ve bunların doğal geçim kaynakları olduğunu belirtmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 698). Nitekim İbn Haldun'un iktisadi görüşlerini araştıran Kozak, çalışmasında ziraat, zanaat ve ticaret başlıklarına göre sınıflandırma yapmıştır (Kozak, 1999). Bu nedenle, tezin bu kısmında ziraat, zanaat ve ticaret başlıkları üzerinde durulacaktır.

İbn Haldun, ziraatı hayvancılık ve tarım olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Hayvancılığı yabani hayvanları evcilleştirmek ve onlardan et, süt, deri, yün, ipek ve bal elde etmek şeklinde açıklamaktadır. Ayrıca toprağı işleyerek ekilen ve dikilen bitkilerle tarımsal faaliyetler yürütmektir. İbn Haldun, bunu *çiftçilik* mesleği olarak adlandırmaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 698). İbn Haldun'un çiftçilik olarak nitelendirdiği meslek, modern coğrafyada birincil sektörlere örnek gösterilebilir. Çünkü İbn Haldun'a göre çiftçilik, tabiatla iç içe olan bir geçinme türü ve kaynağını doğadan alan bir meslektir. Bu nedenle çiftçilik daha çok bedevi umranda (kır yerleşmelerinde) yaygındır.

İbn Haldun, sözü edilen meslekler dışında *sanat*[62] olarak bilinen ve maddeler üzerinde belli emekler harcanmak suretiyle yapılan meslekler üzerinde uzunca durmaktadır. Kâtiplik, marangozluk, terzilik, dokumacılık, binicilik gibi meslek grupları buna örnektir. Söz konusu iş kolları eğitim, ustalık ve beceri gerektiren meslek gruplarıdır (İbn Haldun, 2013, s. 698). İbn Haldun, bahsi geçen mesleklerin şehirlerde yoğunlaştığını belirtmiş ve hadari umrana nispet etmiştir. Çünkü ihtisaslaşmış meslekler şehirlerde yaygındır. Ayrıca İbn Haldun'un sanat diye tabir ettiği meslek grupları, günümüz ikincil ekonomik faaliyet türleri arasında saymak mümkündür. Zira sanatkârlar, ham maddeler üzerinde birtakım işlemler yapılmak suretiyle üretim yaparlar.

Şekil 13: İbn Haldun'a Göre Tabii Geçinme Türleri ve Günümüzdeki Karşılığı.

İbn Haldun, yukarıda adı geçen geçim yolları dışında başka bir geçim şeklinin ticari malların belli bir bedel karşılığında satılmasıyla elde edilen kazanç olduğunu belirtmektedir. İbn Haldun ticareti, ticari malların çeşitli şehirlerde pazarlamak için dolaştırılması veya biriktirilmesinden hâsıl olan kazancın elde edilmesi şeklinde izah etmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 698). İbn Haldun'un yaptığı bu tanıma göre, ticaret şehirlere ait bir ekonomik faaliyet türüdür. Nitekim daha önce de ifade edildiği üzere göçebeler arasında ticari bir araç olarak para kullanımı çok azdır. Ayrıca İbn Haldun'un

[62] İbn Haldun'un sanat ifadesinde kastettiği mana, günümüz sanat anlayışından farklıdır. İbn Haldun, sanatı daha çok hafif sanayi, atölye ve diğer üretim çeşitlerini açıklamak için kullanmaktadır. Bununla birlikte Yıldırım (2006, s. 40) sanatı, meslek anlamında kullanmıştır.

ticaret olarak tanımladığı meslek, üçüncül sektöre uygun düşmektedir. Zira modern coğrafyada ticaret, üçüncül sektörün temel faaliyeti sayılmaktadır (Şekil 13).

Bu noktada iki üretim tarzı ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri bedevilik, diğeri ise hadariliktir. Bunların farklı üretim tarzı, İbn Haldun'un temel bir metodu haline gelmiştir. Zira farklı üretim tarzından dolayı, sosyal ve siyasi açıdan farklı sonuçları ortaya çıkarmıştır (Hassan, 2011, s. 147-148). Bu bakımdan çiftçilik, zanaatkârlık ve ticaret gibi iktisadi sınıflar hayat tarzının farklı olmasıyla ilgili bir durumdur.

6.2. ÇİFTÇİLİK

İbn Haldun'a göre ilk üretim tarzı bedeviliktir (Hassan, 2011, s. 148). Çünkü İbn Haldun, çiftçiliğin başka bir ifade ile tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin, mesleklerin en eskisi olduğunu yazmıştır. Nitekim İbn Haldun'a göre çiftçilik fazla uzmanlık istemeyen ve bilgiye ihtiyaç duyulmadan yapılan basit, tabii ve insan fıtratına uygun bir meslektir. Kaynağı doğa olmasından dolayı bu mesleğin kökeni çok eskilere dayanmakta ve ilk insanın bu mesleği yaptığına dair rivayetler bulunmaktadır. Bu bakımdan çiftçilik tabiata en uygun geçim yoludur (İbn Haldun, 2013, s. 698-699). Çünkü insan hayatı için zaruri gıdaları bu vasıta ile temin edilmektedir. İbn Haldun çiftçiliği, gıda maddeleri ve hububatı elde etme suretiyle yapılan meslek olarak izah etmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 893).

İbn Haldun'a göre ziraat, meslek gruplarından ve aynı zamanda doğa bilimlerinden biridir. Bu mesleğin genel icabı olarak toprak sürülmekte ve tohum ekilmektedir. Daha sonra biten ürün olgunlaşıncaya kadar sulanmakta ve gerekli bakımlar yapılmaktadır. Örneğin, sulama, ıslah, toprağın ve bahçenin bakımı, ekim ve dikim için uygun zamanın ayarlanması, mahsulün ıslah ve ikmal edilmesi için her türlü tedbiri almak suretiyle bitkiler yetiştirilmektedir. Daha sonra zamanı gelen ürünler hasat edilir ve taneler kabuklarından ayrılır. Tabi bu işlem için bazı alet ve edevata ihtiyaç duyulmaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 729, 893). Günümüz coğrafyacılarından Özçağlar da buna benzer bir tanım yapmış, tarımı "topraktan ürün almak amacıyla toprağın işlenmesi, tohum ekilerek veya fidan dikilerek zirai bitki yetiştirilmesi ve olgunlaşan ürünün hasat edilmesi" şeklinde tanımlamıştır (Özçağlar, 2001, s. 116). Bu bakımdan İbn Haldun'un çiftçilik hakkında yaptığı tanım, günümüzde de geçerliliğini korumaktadır.

İbn Haldun'a göre çiftçilik mesleğini genellikle zayıf insanlar ve bedeviler icra etmektedirler. Zira bu mesleğin varlığı İbn Haldun'a göre zaruridir. Zaruriyet ise kemali ihtiyaçlardan önce gelmektedir. Bedevilik de hadarilikten daha eskidir. İşte bu nedenle çiftçilik, bedevilere has bir meslektir. Nitekim İbn Haldun, şehirlilerin çiftçilikten anlamadığını ve bu işle ilgilenmediğini yazmıştır. Bu nedenle çiftçilik sanatı şehirliler için ikinci planda kalmaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 730). Çünkü şehirliler zaruri ihtiyaçlarının ötesine geçmiş, lüks ve kemali ihtiyaçlarını tedarik etmekle meşgul olmuşlardır. Bu bakımdan İbn Haldun'a göre çiftçilik mesleği hadariler ve refah içinde yaşayan insanlar arasında yaygın değildir. Bu bağlamda İbn Haldun, bu mesleği yoksulluk ve bayağılaşma ile ilişkilendirmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 714).

İbn Haldun, tarım ve hayvancılıkla uğraşan toplumların, kendilerinden umran bakımından üstün olan şehirlilere ekonomik açıdan bağımlı olduğunu yazmıştır. Çünkü şehirliler, göçebeleri kendi işlerinde çalıştırmaktadır. Göçebeler, zirai aletleri şehirlerdeki zanaatkârlardan satın alırlar. Buna karşılık göçebeler; et, süt, deri ve yün gibi zirai ürünleri şehirlilerle takas yapar (İbn Haldun, 2013, s. 368-369). Bu bakımdan, şehirliler ile göçebeler arasında ticari bir ilişki söz konusudur. Göçebeler şehirlilere daha ham madde ve gıda satarken, şehirliler bunun karşılığında göçebelere mamul madde satmaktadır.

İbn Haldun, eski insanların ziraata çok önem verdiklerini ve bu yüzden çok yaygınlık kazandığını ifade etmiştir. Ayrıca İbn Haldun, ziraat ile ilgili daha önce yayınlanmış birçok eserin olduğunu ve bunların birkaçından bahseder. Örneğin *el-Felahutu'n-nebatiye* ve Yunanlılardan alınan *Kitabu'l-felahati'n-nebatiye* isimli eserlerinin ziraatla ilgili kıymetli malumatlar içerdiğini yazmıştır. Söz konusu kitaplarda, bitkilerin ekimi ve dikimi, bakımı, yetiştirilmesi, korunması ile ilgili bilgiler verildiğini belirtmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 894). Görülüyor ki İbn Haldun, sadece gözlemlere dayanarak çiftçilik hakkında bilgiler vermekle iktifa etmemiş, konu ile ilgili daha önce yazılmış eserlerden de faydalanmıştır.

6.3. İBN HALDUN'UN SANAT ANLAYIŞI VE MUHTELİF SANAT (MESLEK) KOLLARI

İbn Haldun'un sanat[63] anlayışı günümüz sanat anlayışından farklıdır. İbn Haldun'a göre sanat; daha çok zanaat, hafif sanayi, atölye tarzı işletmeleri ve aynı zamanda müzik, edebiyat ve ilimi talim mesleklerini icra edenleri tanımlar. Mukaddime'nin Türkçe tercümelerinde sanat kavramını, değişik kelimelerle karşılık bulmuştur. Örneğin, Uludağ (2013) sanat kavramını aynen almış, Kendir (2004) bazen sanat bazen de iş kolları ve meslek kelimelerini tercih etmiş, Ugan (1991) ise bazı bölümlerde sanat, bazı bölümlerde de hüner ve sanayi kavramlarını kullanmıştır. Ayrıca sanatın Türkçe anlamlarından birisi de zanaattır (TDK, 2016). Bu nedenle Kozak, İbn Haldun'un iktisadi görüşlerini ele aldığı çalışmasında zanaat kelimesini tercih etmiştir (Kozak, 1999). Özetlemek gerekirse İbn Haldun'un sanatı, hirfet[64], atölye, hafif sanayi, zanaat ve eğitim gibi mesleki kavramlarını ifade eder.

İbn Haldun'a göre sanat, çiftçilikten sonra gelen ikinci bir geçim yöntemidir. Sanatkârlık çiftçiliğin aksine bilgi ve beceri isteyen bir iş koludur. Nitekim sanat, bedevilikten sonra gelen bir meslek olduğu için şehirlerde ve şehirliler arasında yaygındır. Bu bakımdan çiftçilik bedevilerin mesleği iken sanat ise şehirlilerin uğraş alanı gören İbn Haldun, sanatı şu ifadelerle tanımlamaktadır;

> *"Sanatlar (basit değil) mürekkeb ve ilmidir, ona fikir ve nazar sarf edilir. Onun için sanatlar, ekseriya bedevilikten sonra gelen ve onu (takiben) ikinci olan şehirlerde ve hadariler arasında bulunur (İbn Haldun, 2013, s. 699)."*

İbn Haldun'a göre sanatların gelişmesi için zamana ihtiyaç vardır. Çünkü sanatsal faaliyetler şehirleşme ile alakalı bir husustur. Nitekim sanatsal faaliyetlerin

[63] Sanat: 1. Bir duygu, tasarı, güzellik vb.nin anlatımında kullanılan yöntemlerin tamamı veya bu anlatım sonucunda ortaya çıkan üstün yaratıcılık. 2. Belli bir uygarlığın veya topluluğun anlayış ve zevk ölçülerine uygun olarak yaratılmış anlatım. 3. Bir şey yapmada gösterilen ustalık: Konuşma sanatı. 4. Bir meslekte uyulması gereken kuralların tümü: Askerlik sanatı. 5. Zanaat (TDK Büyük Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr).

[64] Hirfet: Kunduracılık, duvarcılık, demircilik, marangozluk, dokumacılık vb. küçük el sanatları (TDK Büyük Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr).

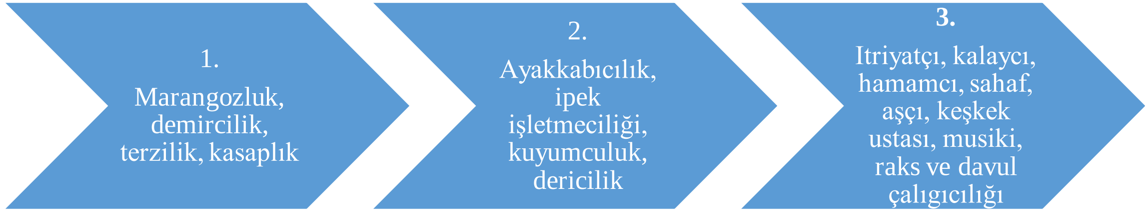
gelişmesi, hadaretin ilerlemesi ve kemale ermesiyle mümkün olabilmektedir. Bu nedenle küçük şehirlerde basit sanatların varlığı söz konusudur. Ancak bu şehirlerin gelişmesi ve refah seviyesinin artmasıyla sanatsal faaliyetler artar (İbn Haldun, 2013, s. 723). Bu bakımdan İbn Haldun, önem ve öncelik sırasına göre sanatları üç gruba ayırır:

1. *İhtiyaç duyulan meslekler:* Dokumacılık, ipekçilik, marangozluk, demircilik gibi sanatlar.
2. *Daha üst seviyedeki meslekler:* Kitapların neşri ve ciltlenmesi (sahaflık), musiki, şiir, ilim talim etmek gibi sanatlar.
3. *Askerlik* (İbn Haldun, 2013, s. 723).

Bu bakımdan İbn Haldun, askerlik mesleğinin şehirler için en önemli ekonomik faaliyetten biri olarak görmektedir (Elmacı ve Bekdemir, 2008, s. 88). Keza Ortaçağ şehirlerinden korunma ihtiyacı ön plandaydı.

İbn Haldun'a göre öncelikle ihtiyaç duyulan geçim yolları (inşaat, dokumacılık ve marangozluk vb.) oluşmuş, medeni ve şehir hayatının gelişmesiyle musiki ve edebiyat ile ilgili diğer meslek grupları ortaya çıkmıştır (Kozak, 1999, s. 4). Çünkü İbn Haldun, şehirdeki umranın gelişmesiyle sanatsal faaliyetlerin mükemmelleştiğini belirtmektedir. Şehir halkı, ancak zaruri ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra sanata yönelme imkânını elde ederler. Bu bağlamda bir şehrin sanatı, o şehirde umranın gelişmesi nispetinde olgunlaşır. Bedevi ve küçük umran bölgelerinde sanat, marangozluk, demircilik, terzilik, kasaplık gibi basit ve zaruri ihtiyaçlardan ibarettir. Ancak zamanla umranın gelişmesiyle sanatsal faaliyetler de kalite ve zarafet bakımından kemale erer. Ayakkabıcılık, ipek işletmeciliği, kuyumculuk, dericilik gibi sanat kolları hadariliğin artmasıyla ortaya çıkar. Daha sonra umranın artması ve hadariliğin kökleşmesiyle sanatlar bir kez daha gelişme imkânı bulur. Birçok insan sanatla meşgul olmaya başlar ve sanat bu dönemde son haddine ulaşır. Itriyatçı[65], kalaycı, hamamcı, sahaf, aşçı, keşkek ustası, musiki, raks ve davul çalma gibi meslek sahipleri ortaya çıkar. İbn Haldun, böyle şehirlere Kahire'yi örnek olarak gösterir (İbn Haldun, 2013, s. 724) (Şekil 14). Çünkü o dönemde Kahire, umranın çok geliştiği bir şehirdi.

[65] Güzel ve hoş kokular satan yer.

Şekil 14: İbn Haldun, şehirleşme ile birlikte ortaya çıkan meslek kollarını üç aşamada ele almaktadır.

İbn Haldun'a göre sanatın bir şehirde köklü olarak yerleşmesi, şehirde şehirli kültürün köklü ve hadaretin uzun süreli olmasına bağlıdır. Şöyle ki; sanatlar, şehirdeki umranın adetlerinden teşekkül etmektedir. Bir şeyin adet halini alması ise uzun zaman ve tekrara ihtiyaç duyulmaktadır. Şehirde sanatın tam olarak yerleşmesi nesiller boyu devam eden süreç ile mümkün olmaktadır. Öte yandan köklü ve yerleşik bir hadarete sahip şehirde umranın harap olmaya başladığı son zamanlarda, sanatsal faaliyetler varlığı korumaya devam eder. Bunun nedeni böyle şehirlerde sanatın tekrar ile sağlamlaşmış hale gelmesidir. İbn Haldun, konu ile ilişkili olarak Endülüs örneğini vermektedir. Zira Endülüs'te sanat hayatın her alanında sağlam ve köklü bir durum sergilemektedir. Bu durum, inşaat, aşçılık, musiki aletleri, raks, mefruşat, binaların tertip ve düzenliği, kap-kaçak ve çömlekler, alet ve edevat, ziyafet ve düğünlerde gözlemlenmektedir. Sözü edilen sanatsal faaliyetlerde Endülüslüler çok başarılı ve becerikli olmakla beraber bu sanatlar onlarda köklü ve sağlam bir şekilde yerleşmiştir. Çünkü Endülüs'te uzun süre Got ve Emevi ve onlardan önceki hanedanlıklar hüküm sürmesiyle hadaret bölgede kök salmıştır. Aynı durum Mısır, Suriye ve Irak için de geçerlidir. Söz konusu bölgelerde sanat, umranla birlikte sağlam bir şekilde yerleşmiş ve mükemmel bir seviye yakalamıştır (İbn Haldun, 2013, s. 724-725). Bu bağlamda İbn Haldun'a göre sanat, bir bölgede kısa zamanda gelişmez. Zira sanat, uzun bir şehirleşme sürecinden sonra ortaya çıkar. Bundan dolayı Endülüs'te uzun süren hadaretten sonra sanatsal faaliyetler gelişmiştir.

İbn Haldun'a göre sanatın gelişmesi, şehirleşmenin gelişmesine bağlıdır. Başka sözcüklerle, sanatın ilerlemesi yerleşik kültürler doğru orantılıdır. Bu bakımdan göçebe hayatı süren toplumlar sanattan bir hayli uzaktırlar. İbn Haldun, hadari umrandan uzak bedevi bir hayat süren Arapların, bu bakımdan sanatsal faaliyetlerden geri kaldığını belirtmiştir. Oysa Çin, Hint, İran, Rum ve Avrupa diyarlarında hadari umran gelişmiş

olduğundan sanat da ilerlemiştir. Daha önce de bahsedildiği üzere bedevilerin vahşileşmesine neden olan develer, bu memleketlerde yoktur. Çünkü develer, Arapların sahralara açılmalarına ve sürekli yer değiştirmelerinde büyük bir etkendir. Bu nedenle İslamiyet'in ilk zamanlarında sanatsal ürünler ve tecrübeler, Çin, Hint, Türk ve Hristiyan ülkelerinden ithal edilmiştir. Çünkü bu dönemde Araplar halen bedevi olup, kendisinde daha medeni olan toplumlardan etkilenmişlerdir. İbn Haldun'un yaşadığı Mağrip bölgesinde, göçebe hayatı süren Berberilerde de sanat gelişmemiştir. Zira İbn Haldun'a göre Mağrip bölgesinde uzun süren göçebe hayatı hüküm sürmüş ve bundan dolayı şehirlerin sayısı az olmuştur. Bölgede sanat çok az gelişmiş, sadece hayvanlardan elde edilen deri ve yün gibi ürünlerden temin edilen ayakkabıcılık, deri ve yün sanatı gelişmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 724). Oysa Fars, Nebat, Kıbt, İsrail Oğulları, Yunan ve Rum gibi kadim milletlerde hadaret ve sanat uzun süren şehirleşmeden sonra köklü bir hale gelmiştir. Öte yandan Yemen, Bahreyn, Umman, Basra gibi diyarlarda Araplar hâkim olmasına rağmen, buralarda hâkimiyet çok uzun sürmesinden dolayı şehirler ve umran gelişmiştir. Bundan dolayı yerleşik kültür sağlam bir şekilde oturmuş ve sanat da gelişme imkânı bulmuştur (İbn Haldun, 2013, s. 727). Bu bağlamda İbn Haldun'a göre sanatsal faaliyetler yerleşik kültürün oluşması ve kökleşmesi ile meydana gelmektedir. Öte yandan, göçebe hayatın sanatın gelişmesini engellediğini yazmıştır.

Bir şehirde sanatın gelişmesi aynı zamanda buna ilgi ve talep edenlerin çokluğuna bağlıdır. Bu noktada devletin rolü önemlidir. Zira devletin herhangi bir sanata talip olması, o sanatın revaçta olmasını sağlar. Nitekim İbn Haldun, bu açıdan devletin en büyük pazar olduğunu ileri sürer (İbn Haldun, 2013, s. 725). Ayrıca İbn Haldun'a göre siyasal alanda elde edilen istikrar sayesinde ülke, ekonomik açıdan gelişir (Görgün, 1999, s. 551). Bu anlamda devlet, halk gibi üretilen malların tüketilmesinde rol oynayarak, ekonominin canlanmasına yardımcı olur. Böylece devlet, ekonomik faaliyetleri teşvik eder. Çünkü devlet tüketimi sağlayarak, üretimi arttırmaktadır. Bundan dolayı idari merkezlerde, ekonomik faaliyetler gelişmiştir. Bu nedenle İbn Haldun, Bağdat ve Kahire gibi merkezi şehirlerde ekonominin çok geliştiğini yazmıştır.

İbn Haldun, sanat ve umran arasında sıkı bir ilişki olduğunu ve bu ilişkiyi "*sanatlar, umran büsbütün yıkılmadıkça ondan ayrılmaz. Nitekim bir kumaşa iyice*

yerleşen bir boyanın hali de böyledir[66]*"* ifadesiyle izah etmektedir (İbn Haldun, 2013, s. 725). Nitekim İbn Haldun, bir bölgede umranın ve beşeri faaliyetlerin çok olması, sanatlar gelişmesini sağladığını belirtmiştir (İbn Haldun, 2013, s. 995). Bu bakımdan İbn Haldun'a göre zanaatlar, toplumun medeni seviyesinin gerçek bir göstergesidir. Yani zanaat ne kadar gelişir, çeşitlenir ve üretim artarsa, toplumun gelişmişlik seviyesi artar (Kozak, 1999, s. 4). Bu durum, günümüzde halen geçerli bir husustur. Zira sanayi, zanaat ve sanatın geliştiği bölgeler, aynı zamanda köklü bir şehirleşme kültürüne sahip alanlardır. Örneğin batı Avrupa ülkelerinde şehirleşme hareketleri, Sanayi Devrimi ile başlamış; bu nedenle söz konusu ülkeler, sanayi, zanaat ve sanat bakımından gelişmişlerdir.

İbn Haldun'a göre sanat ve meslekler, şehirleşmenin ve umranın artmasıyla gelişmektedir. İlimleri de bu bağlamda ele almaktadır. Zira ilim tahsili ve talimi umranca gelişmiş şehirlerde mevcuttur. Bedeviler ise bilim ve sanata fazla rağbet göstermezler. Nitekim İslam'ın ilk dönemlerinde Araplar, bedevi olmalarından dolayı sanattan ve hadaretten bir hayli uzak kalmışlardı. Bu nedenle ilk zamanlarda Araplar, hadaret ve sanat konusunda diğer milletlere bağlı bulunuyor ve onları örnek alıyordu. Nitekim söz konusu durumu İbn Haldun, şöyle izah etmiştir:

> *"Sanatlar hadarilerin mesleğidir. Araplar (ve bedeviler) ise bunlardan en uzakta kalan kavimlerdir. Bundan dolayı ilimler hadarilikle alakalıdır. Araplar (ve bedeviler) ise ilimlerden de ilim pazarlarına rağbet etmekten de uzak kalmışlardır. O çağda hadari olanlar Acemler (ve gayr-ı Araplar)dır veya mevali ve hadari olan ahalidir ki, o sıralarda bunlar da hadaret ve sanatlar, hirfetler gibi hadaretteki haller itibariyle gayr-ı Arap unsurlara tabi bulunuyorlardı. Ta Pers hanedanlığından itibaren, hadaret aralarında kökleşmiş olduğundan sözü edilen gayr-ı Arap (unsur)lar, bu gibi şeylere daha ziyade muktedir idiler (İbn Haldun, 2013, s. 995)."*

İbn Haldun'a göre şehirde bazı sanat kollarının varlığı zorunludur. Zira bunlara her dönemde ihtiyaç duyulmaktadır. Örneğin, çiftçilik, mimarlık, terzilik, marangozluk,

[66] Yani kumaş tamamen eskimedikçe ondaki renk çıkmaz.

dokumacılık gibi sanatlar zaruri sanatlardır. Diğer yandan konusu itibariyle şerefli ve önemli olan ebelik, kitabet, sahaflık, musiki ve tıp gibi sanat dallarıdır (İbn Haldun, 2013, s. 729). Bunlara her dönemde ihtiyaç duyulmaz, bu nedenle sadece umran bakımından gelişmiş şehirlerde bulunur.

6.3.1. Mimarlık Mesleği

İbn Haldun, mimarlık mesleğinin şehirler için çok önemli olduğunu vurgulamaktadır. Zira mimarlık, hadari umranın ilk ve en eski mesleğidir. Daha önce de söz edildiği gibi bina umranın temelini oluşturmaktadır. Bu bakımdan şehir için mimarlık mesleği büyük önem taşımaktadır. Bu meslek, ikamet etmek ve oturmak için meskenlerin inşası ile ilgi faaliyetleri içermektedir. İnsanlar fıtratları icabı soğuk ve sıcak havalardan korunmak amacıyla barınaklar inşa etmektedir. Binalar, duvarlar üstüne tavan örtü yapmak suretiyle gerçekleştirilmektedir. Meskenler bölgelere göre farklı özellikler göstermektedir. Örneğin, 2, 3, 4, 5 ve 6. iklimlerde yaşayan halk, normal ve gelişmiş evler inşa etmektedir. Ilıman iklimlerde yaşayan halk, bir araya gelip binalar inşa ederek, bunların etrafını surlarla çevirmişlerdir. Böylece kasaba ve şehirler meydana getirmektedirler. Bu nedenle bina yapma sanatı mutedil iklimlerde çok gelişmiştir. Bilhassa mimarlık, iklimin en mutedil olduğu dördüncü iklimde çok gelişmiştir. Ancak söz konusu iklim bölgelerinin dışında kalan 1. ve 7. iklimlerde yaşayan insanlar, mesken yapma konusunda bilgi sahibi değildirler. Bu nedenle, itidalden uzak iklimlerde bina yapma sanatı çok az gelişmiştir. Bu iklimlerde yaşayan insanlar, geniş ölçüde kamış, kerpiçten yapılmış barınaklarda yaşarlar. Hatta bazıları kaya oyuklarında veya mağaralarda yaşamaktadırlar (İbn Haldun, 2013, s. 730-731). İbn Haldun, bu hususta determinist bir yaklaşımda bulunmuş, iklimin mesken yapısı üzerindeki etkisi olduğunu ileri sürmüş ve bu bağlamda yeryüzünde meskenlerin dağılışını ele almıştır. Ayrıca, mimarlık mesleğinin en ilkel yaşam biçiminden en gelişmiş şehirlere kadar olan süreçteki gelişimini analiz eder.[67]

[67] Coğrafyacı Tanoğlu da iklimin mesken inşası üzerindeki etkisine dikkat çekmiş, evlerin inşa sürecinde iklim şartlarına riayet edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Yazar ayrıca meskenlerin inşasında iklim ve toprak başta olmak üzere coğrafi çevrenin etkisinin olduğunu belirtmiştir (Tanoğlu, 1969, s.216).

İbn Haldun, mimarlık mesleğinin hakkıyla icra etmek için geometrik bilgilere ihtiyaç duyulduğunu yazmıştır. Çünkü bina inşa etmek için birtakım teknik ve mekanik sistemlere ihtiyaç söz konusudur. Söz gelimi, duvarları düzenli bir şekilde dizmek ve yükseltiyi hesaplayarak su akıtmak için birtakım hesaplamalara gereksinim duyulmaktadır. Ayrıca şehirde umran büyüdükçe, mimarların sayısı artmaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 733). Bu nedenle, bilgi ve tecrübeye dayanan mimarlık mesleği, daha çok şehirlerde ve ılıman iklim bölgelerinde gelişmiştir. Zira bedeviler, sürekli göç ettikleri için basit ve sade meskenler (çadırlar) inşa etmektedirler. Aynı şekilde ılıman olmayan iklimlerde yaşayan toplumlar, medeniyetten geri oldukları için bina inşa etme sanatından bir hayli uzak kalmışlardır.

Mimarlık, doğal bir kaynak olan taş ve toprak üzerinde belli bir işlemler yapmak suretiyle ifa edildiği için ikincil sektöre örnek gösterilebilir. İbn Haldun, inşa edilen binaların yapı malzemesi açısından farklı durumlar arz ettiğini ifade etmiş ve binaların inşa edilme sürecini şöyle yazmıştır: Binalar, yontulmuş taştan, tuğladan veya çamurdan yapılmaktadır. Taş ve tuğlaların arasında harç veya çamur üst üste konulmak suretiyle binalar inşa edilir. Sonra örülen duvarların dışına alçı ile sıvazlanır. Tavanların inşa edilmesi için de birtakım işlemlerden geçmiş olan ağaçlar yan yana düzenli bir şekilde düzenlenir. Sonra ağaçların üzerine tahtalar konulur ve ağaçlara monte edildikten sonra üzerine çamur ve kireç karışımı dökülür. Daha sonra isteğe göre binalar tezyin ve nakışla süslenir. Bu, hamur haline getirilen kirecin kurumasından sonra demir bir parça ile duvar üzerinde şekiller çizmekle olur. Duvarlar bazen, mermer, tuğla, çini, sedef, inci gibi değerli maddelerle süslenir. Bundan sonra meskenlerin su ihtiyacını karşılamak için kuyu ve sarnıçlar yapılır. Konutların yanından yuvarlak biçimde havuzlar inşa edilerek içine su akıtılır. Havuzu doldurmak için dışarıdan borular vasıtasıyla su getirilir (İbn Haldun, 2013, s. 732). Ancak İbn Haldun'a göre, inşa edilen binaların sağlamlığı ve görünümü, şehirleşme seviyesine göre değişmektedir. Dolayısıyla, binaların inşa edilme süreci, bölgelere ve şehirlere göre farklı olabilmektedir. Hatta bu farklılık, İbn Haldun'a göre farklı milletler arasında da müşahede edilir.

6.3.2. Marangozluk Mesleği

İbn Haldun'a göre marangozluk mesleğinin umrandaki varlığı zaruridir. Çünkü marangozluk, ham maddesi kereste olan ve zaruri ihtiyaçları karşılayan bir meslektir. Bu bağlamda İbn Haldun'a göre ağaç, beşer için lüzumlu ve zaruri bir ihtiyaçtır. Ağaç öncelikle ısınmak, yemekleri pişirmek, kendini savunmak ve diğer ihtiyaçlar için kullanılır. Bedeviler ve hadariler, ağaç ve keresteyi muhtelif amaçlar doğrultusunda istifade eder. Örneğin bedeviler ağacı, çadırlar için direk ve kazık, deve üzerinde oturak, mızrak ve ok ve yay yapımında; hadariler ise ağacı ev için çatı ve tavan, kapı, kasa, sedir ve seki yapımında kullanır. Ancak sanat bilgisi olmadan kereste istenilen şekle dönüştürülemez. Bundan dolayı marangozluk mesleği ortaya çıkmış, bu mesleği icra eden kişilere marangoz adı verilmiştir. Bu mesleğin gereği olarak, ağaçlar kereste halinde küçük parçalara ayrılır ve gerekli şekillere sokulur. Daha sonra bu parçalar, amaç doğrultusunda birleştirilerek muhtelif şekiller elde edilir (İbn Haldun, 2013, s. 734-735). Ancak bedevi ve şehirliler arasında marangozluk mesleği farklı amaçlar doğrultusunda gelişmiştir. Zira bedeviler ağacı basit ihtiyaçları için kullanırken, hadariler ise ağacı daha kapsamlı ihtiyaçları için istifade etmektedir.

İbn Haldun'a göre marangozluk ve şehirleşme arasından doğrudan bir ilişki bulunur. Çünkü umran geliştikçe marangozluk mesleğindeki sanat ve hüner de gelişir, ürünlerde süs, zarafet ve kibarlığa doğru bir eğilim ortaya çıkar. Mesela kapılar ve sandalyeler daha süslü ve işlemeli olmaya başlar. Bu sanatın icrası ve parçaların birbirine monte edilmesi için çiviye ihtiyaç vardır. Bu bakımdan, mimarlıkta olduğu gibi marangozluk mesleğinde de geometri bilimine gereksinim duyulur (İbn Haldun, 2013, s. 734). Bu nedenle marangozluk, umranın ve şehirleşmenin kökleştiği bölgelerde çok yaygındır. Hâlbuki bedevi toplumlarda ve umran bakımından az gelişmiş şehirlerde marangozluk, zaruri ihtiyaçları karşıladığı için daha az gelişmiştir. Ayrıca ham maddesi ağaç olan marangozluk mesleği, modern ekonomik coğrafyada ikincil sektöre dâhil edilmektedir.

6.3.3. Dokuma ve Dikiş Mesleği

İbn Haldun'a göre hem dokuma hem de terzilik sanatı umrandaki varlığı zaruridir. Zira insanlar, bedenlerini soğuk ve sıcaktan korumak zorundadırlar. Ilıman iklimlerde insanlar, sıcak ve soğuk havadan korunmak için elbiseye ihtiyaç duymaktadırlar. Söz konusu amaç doğrultusunda pamuk, keten ve yünden tek parça kumaş elde etmek için eğirme ve dokuma mesleğine başvururlar. Bu meslek hem bedeviler hem de hadariler için de gereklidir. Ancak bedeviler tek parça ve basit elbiseleri kullanırken, hadariler ise elbiseyi birkaç parçaya ayırarak ve beden ölçülerine göre dikerek istifade etmektedirler. İbn Haldun, elbiselerin bu şekilde dikilmesi mesleğine terzilik adı verildiğini yazmıştır (İbn Haldun, 2013, s. 735-736).

İbn Haldun, giyim tarzının bölgeden bölgeye, kır ve şehir hayatına göre değiştiğini belirtmiştir. Nitekim daha önce bahsedildiği gibi bedeviler yekpare kumaş elbise kullanmaktadırlar. Fakat hadariler elbiseyi ölçmek, biçmek, dikmek suretiyle bedenlerin uygun hale getirirler. Bu bakımdan dokumacılık ve terzilik, çok eski meslek gruplarındandır. Dokunan kumaşlar yekpare halinde olup, bunları gerekli şekillere göre kesilip-dikilmesi için de terzilik mesleğine ihtiyaç vardır. Bu bakımdan, terzilik, dokumacılıktan sonra ortaya çıkmış bir meslektir. Bu nedenle terzilik mesleği hadari umrana mahsustur. İbn Haldun, söz konusu mesleklerin ılıman iklimlerde geliştiğini yazmıştır. Çünkü ılıman iklimlerde insanlar ısınmak için elbiseye ihtiyaç duymaktadırlar. Oysa aşırı sıcak iklimlerde yaşayan Sudan halkı, ısınmaya muhtaç olmadıkları için genel itibariyle çıplak halde yaşamaktadırlar (İbn Haldun, 2013, s. 736). Bu bakımdan İbn Haldun; hayat tarzı, iklim ve giyim arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir.

6.3.4. Tababet (Hekimlik) Mesleği

Tababet, İbn Haldun'a göre çok faydalı bir meslek olup, kasabalarda ve şehirlerde varlığı zaruridir. Bu mesleğin amacı sıhhatli bireylerin sağlığını korumak ve hastalıkları ortadan kaldırmak için gerekli tedavi yöntemleri bulmaktır. İbn Haldun, burada hastalıkların temel sebeplerini detaylı bir şekilde anlatmıştır. Hastalıkları doğuran sebeplerin başında yanlış beslenme alışkanlıkları olduğunu ve şehirdeki artıklardan neşet eden kötü kokuların şehrin havasını kirleterek hastalıklara yol açtığını ifade etmiştir. Zira

şehirde hastalıkları doğuran başka bir sebep ise, şehirlilerin genellikle hareketsiz ve sakin bir halde bulunmalarından dolayı, şehir halkı arasında hastalıklar bir hayli yaygın olmuştur. Bu bakımdan şehir ve kasabalarda hekimlik mesleğine çok ihtiyaç vardır. Ayrıca hadariler, umumiyetle yemeklerine katık maddeler ilave ederek, vücuda alınan gıdaların daha karmaşık hale getirirler. Bu nedenle vücutla uyumsuz haldeki gıda, hastalıklara yol açar (İbn Haldun, 2013, s. 740-742). Hastalıkların yaygın olduğu şehirlerde tıp ilmi gelişmiş, böylece hekimlik mesleğinin doğmasına neden olmuştur.

Öte yandan, bedeviler daha hareketli bir yaşam tarzına sahiptir. Sürekli göçebe halinde yaşayan bedeviler, ata binmek ve avlanmak gibi aktivitelerden dolayı daha sıhhatlidirler. Yemekleri kısıtlı ve azdır. Bu nedenle bedenleri daha hafif ve sağlıklıdır. Bununla beraber, hadarilerin aksine bedevilerin yiyecekleri daha basit ve sadedir. Bundan dolayı gıdaları vücutları uyumlu bir haldedir. Diğer yandan bedevilerin yaşadıkları yerlerde kötü, kirli ve pis kokulu ve rutubetli hava azdır. Hastalıkların az olması sebebiyle, bedevilerde hekimlik mesleği yoktur (İbn Haldun, 2013, s. 742). Bu nedenle bu meslek şehirlerde gelişme imkânı bulmuştur. Bu durum günümüzde de geçerlidir. Zira nüfus bakımından kalabalık ve büyük şehirlerde hastane sayısı, küçük yerleşmelere göre daha fazladır. Küçük yerleşmelerde ise küçük çaplı sağlık hizmetleri verilmektedir. Oysa büyük şehirlerde sağlık hizmetleri çok gelişmiş ve farklı kollara ayrılmıştır. Nitekim Göney bu hususta şu ifadeleri kullanır;

> *"Tıbbi hizmetlerin ekserisi şehirlerde toplanmıştır. Pratisyen hekimler bazı büyük köylerde ve kasabalarda bulunabilirler. Fakat mütehassıs doktorlar, umumiyetle şehirlerdedir. Böylece denilebilir ki, ihtisasa yönelmiş sağlık hizmetleri umumiyetler şehirlerde temerküz etmiştir (Göney, 1984, s. 79)."*

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılıyor ki, İbn Haldun'dan günümüze şehirler sağlık hizmetleri açısından merkezi bir rol oynamıştır. Bu bağlamda tıbbi hizmetlerin esas itibariyle şehirleşme ile ilgili olduğu rahatlıkla söylenebilir.

6.3.5. İbn Haldun’a Göre Diğer Meslek Grupları

İbn Haldun’a göre **hat ve kitabet,** beşer için şerefli olan bir sanattır. İbn Haldun, bu sanatın insanı hayvandan ayıran özelliklerinden birisi olduğunu belirtmektedir. Şöyle ki, sanat ekseriyet itibariyle umrana ve şehirlere ait bir sanattır. Çünkü bedeviler genel itibariyle okuma ve yazma bilmezler. Bundan dolayı yazıya ihtiyaçları yoktur. Ayrıca umran bakımından gelişmiş olan şehirlerde, hat ve kitabet mesleği çok gelişmiştir. Örneğin, İslamiyet’in ilk yıllarında Arap alfabesi iptidai seviyede iken, umran ve şehirleşmenin artmasıyla mükemmel bir seviyeye ulaştı. Buna en iyi örnek, Abbasilerin merkezi olan Bağdat’ta hat sanatı, muntazam bir hal almıştı (İbn Haldun, 2013, s. 742-747). Zira Bağdat, o dönemde şehirleşme ve umranın çok geliştiği bir şehir olmuştu.

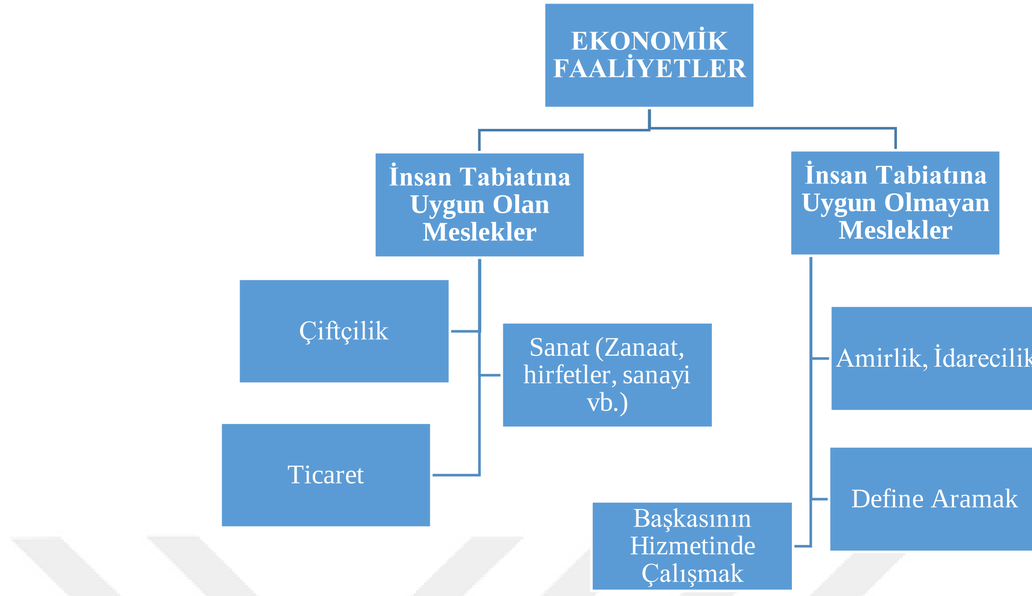
Şehirlerde gelişen bir başka bir meslek dalı olan **sahaflık**, ilmi eserlerin, önemli belge ve evrakların çoğaltılması ve ciltlenmesi ile ilgili bir iştir. Bu meslek, devletlerin büyüklüğü ve yerleşik kültür ile yakından ilişkilidir. Zira bu meslek, umranı geniş olan büyük şehirlere mahsustur. Diğer bir anlatımla, devletin yıkılması ve umranın gerilemesi ile beraber, sahaflık mesleği ortadan kalkmaktadır. Söz gelimi, İslam devletinin en parlak olduğu dönemde, Irak ve Endülüs’te sahaflık mesleği bir hayli yaygındı. Aynı şekilde bir zamanlar Mağrip bölgesinde çok yaygın olan bu meslek, umranın gerilemesi ve halkın asıl itibariyle bedevi olması nedeniyle ortadan kalkmıştır (İbn Haldun, 2013, s. 752-754). Bu bakımdan sahaflık, şehirleşme ve umran ile yakından ilgilidir. Nitekim günümüzde aynı durum söz konusudur. “Neşriyat sadece büyük şehirlerde bahis konusudur. Baskı işlerinin noksansız ve zamanında yapılması, basılan kitapların büyük bir okuyucu kitlesi tarafından takip edilebilmesi ancak büyük merkezlerde mümkün olacaktır (Göney, 1984, s. 209)” diyen Göney, şehirleşme ile yayıncılık ve basım işleri arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Öte yandan İbn Haldun’un yaklaşık altı asır önce bu hususa değinmesi, düşünürün ilmi birikimini yansıtmaktadır.

Şehirlerde yaygın olan diğer bir meslek ise **musiki sanatıdır**. Bu sanat seslerin uyumluluğu, ritmi, tenasübü ve nağmelerinden hâsıl olan hoş seslerden oluşmaktadır. Bu maksatla bazı çalgı aletlerini üfleyerek veya vurarak hoş sesler meydana getirmektir. Bu meslek, zaruri ihtiyaçların ötesinden kemali ve lükse tabi olan bir istektir. Bu nedenle bu meslek umumiyetle bolluk ve refah içinde yaşayan umranı geniş şehirlere mahsustur.

İslamiyet'ten önce yerleşik kültürün baskın olduğu İran gibi devletlerde musiki sanatı şehir ve kasabalarda yaygındı. Buralarda tören ve toplantılarda çalgılı aletler çalınırdı. Öte yandan Arapların musikiden uzak bir millet olmalarının en büyük nedeni, göçebe bir yaşam tarzına sahip olmalarıdır. Zira bedeviler sadece zaruri ihtiyaçlarını karşılamak için mücadele etmekte; basit ve sade bir hayat tarzına sahip olmaktadırlar. Musiki ise umranda en son vücuda gelen sanattır. Zira bu sanat, lüks ve bolluktan, boş zaman ve neşeden ortaya çıkmaktadır. Nitekim umranın gerilemesi ve harap olmaya başladığı zaman, ilk önce musiki mesleği ortadan kalkmaktadır (İbn Haldun, 2013, s. 752-761). Çünkü musiki sanatı, hadaretin gelişmesiyle ortaya çıkan son sanatlardan birisidir.

6.4. TİCARET

İbn Haldun'a göre tabii geçim yollarından biri de ticarettir. Ticareti, bir malın alış ve satışı arasındaki fazlalıktan kazanç elde etmek şeklinde tanımlamıştır. Yani bir malı ucuza almak ve pahalı bir fiyata satmaktan hâsıl olan kazançtır (İbn Haldun, 2013, s. 699). Aslında bu tanım günümüzde de geçerlidir. Mesela günümüz coğrafyacılarından Özey, *ticareti* çeşitli ürün, mal ve benzeri eşyaların alım ve satımı, alıveriş sonucu elde edilen fiyat farkı ve kâr olarak tanımlamıştır (Özey, 2013, s. 2). Ayrıca İbn Haldun, mekânın uzaklığı ile ticaret arasındaki münasebete değinmiş, bir malın bir yerden bir yere nakledilmesi, malın fiyatını artırdığından bahsetmiştir. Zira uzak ve ulaşımı tehlikeli olan bölgelere mal nakli, tüccarlar için çok kârlıdır. Bununla birlikte uzak mesafelere mal sevk etmek çok zor ve tehlikeli olduğu için, uzun mesafelerde ticari ilişkiler azalmaktadır. Oysa yakın mesafelerde tüccar çok fazla olmasından dolayı kazanç da azdır (İbn Haldun, 2013, s. 716). Bu bakımdan bir bölgede mal ne kadar çoğalırsa, fiyatı da o oranda azalır.

Şekil 15: İbn Haldun'a göre insan tabiatına uygun olan ve olmayan meslekler.

Netice itibariyle birçok meslek bulunmaktadır. Bunlar; insan tabiatına uygun olan ve olmayan meslek grupları olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İbn Haldun'a göre birinin hizmetinde çalışmak ve define aramak, haraç ve vergi gelirleriyle geçinmek, amirlik, tasvip edilmeyen mesleklerdendir (İbn Haldun, 2013, s. 698-701). Söz konusu tasvip edilmeyen meslekler, insan tabiatına uygun olmadığı için İbn Haldun, bunları bahis konusu yapmaz. Ancak İbn Haldun, *ziraat, ticaret ve sanat* üzerinde durmuş ve bunların insan tabiatına uygun olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca söz konusu meslekler, toplumların hayat tarzını etkilemiş; insanların göçebe ve yerleşik olma durumlarını belirlemiştir. Mesela, hayvancılık ve tarım insanları şehir dışına iterken; sanat ve ticaret insanların bir şehirde ikamet etmelerini teşvik etmektedir (Şekil 15).

YEDİNCİ BÖLÜM

7. COĞRAFYACILARIN BAKIŞIYLA İBN HALDUN

İbn Haldun, salt bir coğrafyacı olmamakla birlikte çok önemli coğrafi görüşleri olan bir düşünürdür. Sosyal, kültürel ve siyasi alanda ortaya koyduğu görüşler beşeri coğrafya ile yakından ilgili olmuştur. Zira birçok açıdan günümüz coğrafi metodolojiye yakın gözlemler yapmış ve bunları eserlerine yansıtmıştır. Bu bakımdan İbn Haldun'un asıl katkısı beşeri coğrafya alanında olmuştur. Söz gelimi coğrafi determinizmle ilgili görüşleri, bu anlamda büyük önem arz etmektedir. Nitekim coğrafi çevrenin insanı zihinsel ve fiziksel açıdan etkilediğini öne sürmüş olması coğrafi anlamda en önemli görüşüdür. Ayrıca en ilkel göçebe toplumlardan en köklü şehirli toplumlara kadar coğrafi analizleri, iskân coğrafyası açısından önemlidir. Aynı zamanda İbn Haldun, siyasi coğrafyayı yakından ilgilendiren birtakım fikirler ileri sürmüştür. Mesela, öne sürmüş olduğu organizmacı teoriler, devletlerin hâkimiyet alanı ile ilgili jeopolitik görüşleri modern siyasi coğrafya bakımından dikkate değerdir.

İbn Haldun'un söz konusu görüşlerine batılı coğrafyacılar beş asır sonra varabilmişlerdir. Modern coğrafi düşüncenin oluştuğu 19. yüzyılda, coğrafyacılar İbn Haldun'un coğrafi seviyesine ulaşabilmişlerdir. Zira İbn Haldun'un coğrafi görüşleri günümüz coğrafya anlayışına temel olabilecek niteliktedir. Bu bakımdan, coğrafyacıların İbn Haldun'a ilgisiz olmaları beklenemez. Bu bakımdan, bu bölümde Türk ve yabancı coğrafyacıların İbn Haldun'la ilgili görüşleri ele alınacaktır. Coğrafyacıların görüşleri doğrultusunda İbn Haldun'un coğrafi kişili ortaya konmaya çalışılacaktır.

7.1. TÜRK COĞRAFYACILARIN BAKIŞIYLA İBN HALDUN

İbn Haldun'dan bahseden ilk Türk coğrafyacılarında biri **Tanoğlu**'dur. İbn Haldun'u büyük coğrafyacı feylesof ve tarihçi olarak tanımlayan Tanoğlu, iskân coğrafyanın temel prensiplerini oluşturmaya çalıştığı bir çalışmasında İbn Haldun'un iskân coğrafyası ile ilgili görüşlerine yer ayırmıştır. Bu çalışmada İbn Haldun'un yerleşmeleri badiye (göçebe) ve hadar (şehir) olarak ikiye ayırdığından söz etmiştir (Tanoğlu, 1954, s. 10; Tanoğlu, 1969, s. 251). Başka bir çalışmasında Tanoğlu, İbn Haldun'u tarihçi ve sosyolog olarak tanımlamış ve aynı zamanda Ortaçağ'ın büyük

coğrafyacıları arasında saymıştır. Kitab'ul İber[68] isimli kitabından bahsetmiş, eserin daha çok siyasi coğrafya ile ilgili konularına temas etmiştir. İbn Haldun'un devlet ile coğrafi çevre arasında kurduğu münasebetin ve uzviyetçi devlet görüşünün siyasi coğrafya açısından dikkat çekici olduğunu ifade etmiştir. Tanoğlu, Alman jeopolitik ekolünün, İbn Haldun'un söz konusu uzviyetçi (organizmacı) görüşüne dayandığını da eklemektedir. Ayrıca İbn Haldun'un söz konusu görüşlerinin Osmanlı İmparatorluğu devrinde yaşayan tarihçi Naima ve coğrafyacı Kâtip Çelebi'yi de etkilediğini yazmıştır[69] (Tanoğlu, 1969, s. 18). Bu bakımdan Tanoğlu, İbn Haldun'un yerleşme ve siyasi coğrafya görüşlerine değinmiştir.

Tümertekin birçok çalışmasında İbn Haldun'un coğrafi görüşlerine değinmiş, coğrafya biliminin gelişmesinde katkıda bulunduğunu yazmıştır. *Beşeri Coğrafyaya Giriş* adlı kitabında Tümertekin, İbn Haldun'u Ortaçağ'ın ünlü düşünürü olarak nitelemiş, determinist görüşlerine temas etmiş; Mukaddime'de iklimin insan davranışı ve karakteri üzerindeki etkisi ile alakalı örneklere yer vermiştir (Tümertekin, 1978, s. 10). Ayrıca Tümertekin'e göre İbn Haldun, Arap dünyasında beşeri coğrafyanın kurucudur (Tümertekin, 1990, s. 4). Coğrafyanın tarihini ele alan çalışmada **Tümertekin** ve **Özgüç**, İbn Haldun'u tarihçi, tarih felsefecisi ve proto-sosyolog olarak tanımlamış, Mukaddime'nin 14. yüzyıl Arap coğrafyasının çok iyi yansıttığını ifade etmişlerdir. İbn Haldun'un devlet ve medeniyet ile ilgili siyasi coğrafya ve determinist görüşlerine uzunca bahsetmişlerdir. İbn Haldun'un söz konusu görüşleriyle çevresel determinizm akımı üzerinde etkili olduğunu yazmışlardır. Bahsi geçen yazarlar, İbn Haldun'un organizmacı devlet görüşüne atıfta bulunmuş, devletlerin ve medeniyetlerin yeryüzünde iklimsel olaylara göre dağılışları ile ilgili fikirlerini aktarmışlardır. Bu bakımdan İbn Haldun'un yedi iklim bölgesini insan yapısı ile ilişkisine değinmiştir. Ayrıca Tümertekin ve Özgüç, İbn Haldun'un determinist görüşlerinin coğrafi düşünce üzerinde uzun süre etkili olduğunu belirtmişlerdir (Tümertekin ve Özgüç, 2014a, s. 47-48, 206). Diğer bir çalışmada Tümertekin ve Özgüç, İbn Haldun'un daha önce bahsedilen coğrafi görüşlerinden söz etmiş, Batlamyus ve İdrisi'den faydalanarak çizmiş olduğu dünya

[68] Tanoğlu, Kitab'ul İber yerine Mukaddime'yi kastetmiş olabilir.
[69] Öyle ki İbn Haldun'un görüşlerine olan bu ilgi nedeniyle Osmanlı düşünürleri arasında *İbn Haldunculuk* akımı ortaya çıkmıştı (Okumuş, 1999, s. 183).

haritası sayesinde coğrafyacılar arasında kabul görmesinde büyük rol oynadığını ifade etmişlerdir (Tümertekin ve Özgüç, 2014b, s. 9).

İbn Haldun'un coğrafi görüşleri üzerinde çokça duran Türk coğrafyacılarından olan **Doğanay**, İbn Haldun'u Ortaçağ İslam dünyasının yetiştirmiş olduğu en büyük toplum bilimci olarak tanımlamaktadır. Daha ziyade İbn Haldun'un coğrafi determinist görüşlerine değinen Doğanay, coğrafi çevrenin insanın ten rengi ve davranışı arasında kurduğu ilişkiden bahsetmiştir (Doğanay, 2011, s. 16). Ayrıca Doğanay ve Doğanay, *Coğrafyaya Giriş* isimli kitabında İbn Haldun'un hayatını, eserlerini, coğrafyaya yaptığı katkılarından bahsetmiş; İbn Haldun'u tarih felsefecisi, antropolog, dil ve edebiyatçı, ünlü bir sosyolog ve ayrıca önemli bir coğrafyacı olarak tanımlamıştır. Mukaddime'nin içeriği, Türkçe tercümeleri ve coğrafya ile alakalı bölümleri hakkında geniş izahlar yapmıştır. Doğanay ve Doğanay'a göre İbn Haldun'u Ortaçağ'ın en büyük düşünürü olmasının iki önemli nedeni bulunmaktadır: Birincisi olayları yerinde gözlemlemesi ve ikincisi ise çağın önemli bilginlerin eserlerini okumasıdır. Ayrıca yazar, Mukaddime'de geçen jeopolitik ve siyasi coğrafya, yerleşme coğrafyası, sanayi ve ticaret coğrafyası ve çevresel determinizm ile ilgili coğrafi konuları yazmıştır (Doğanay ve Doğanay, 2014, 121-124). Bununla beraber Doğanay ve Doğanay, İbn Haldun'un önemli bir coğrafyacı olmasına rağmen, bunun sosyal bilimciler tarafından göz ardı edilmesini şu sözlerle dile getirir:

> *"Başta bilim tarihçileri ve bilim felsefecileri olmak üzere İbn Haldun'un Mukaddime adlı eserlerini analiz eden bilim adamları, her nedense eserleri; felsefe ve dini etkileşim boyutunu ihmal etmeksizin, daha çok tarih felsefesi (tarihi olaylara yön veren etmenler), toplumbilim kuramları (ekonomik olayların toplumsal olaylar üzerinde etkileri), dinin toplumsal işlevi, devlet ve halkın hak ve ödevleri, siyaset kuramı, antropoloji ve şehircilik … gibi yönler öne çıkarılır. Ancak İbn Haldun'un önemli bir coğrafyacı olduğu, çünkü Mukaddime'de söz konusu ettiği görüşlerinin, daha çok toplum ve çevre gözlemlerine dayandığı; hatta eserlerinde, yer yer doğrudan coğrafya terimini de zikrettiği gerçeği, sürekli gözden ırak tutmuştur (Doğanay ve Doğanay, 2014, 123)."*

Özçağlar, Ortaçağ'da yaşamış olan İbn Haldun'un devlet ile ilgili görüşlerinin siyasi coğrafyanın temelini oluşturduğunu yazmıştır (Özçağlar, 2001, s. 101). **Şahin,** İbn

Haldun'u coğrafyacı, tarihçi ve sosyolog olarak tanımlamakta; İbn Haldun'un eserlerinde beşeri ve siyasi coğrafya konularını işlediğini yazmıştır (Şahin, 1998, s. 44).

Üçışık ve **Demirci**, coğrafya tarihi ve temel bilimsel ilkelerini ele aldığı çalışmada İbn Haldun'u Ortaçağ coğrafyacıları arasında saymış, Kitab'ul İber'in sosyolojik ve tarihi konuların yanı sıra beşeri ve siyasi coğrafya alanında önemli bilgilerin yer aldığını yazmışlardır (Üçışık ve Demirci, 2002, s. 120). Ayrıca **Özgen**, Özçağlar (2001) ve Üçışık ve Demirci (2002)'e atıfta bulunarak İbn Haldun'un Ortaçağ'da coğrafya bilimine önemli katkılar yaptığından bahsetmiştir (Özgen, 2010, s. 10).

Özey, *Dünya ve Türkiye Ölçeğinde Siyasi Coğrafya* adlı kitabından İbn Haldun'un coğrafi düşüncelerine temas etmiş; nüfus ile alakalı görüşlerinden örnekler vermiştir. Yazar, bu çalışmada nüfusun büyük siyasi bir güç olduğunu ve bunun desteklemek için İbn Haldun'dan örnekler vermiştir. Nitekim Özey, İbn Haldun'a göre nüfus miktarının üretimi, bayındırlığı ve siyasi gücü, aynı zamanda kasaba ve şehirlerin sayısını artırdığına dair görüşlerini aktarmıştır. Yazar, eserin başka bir bölümünde, İbn Haldun'un devlet ile ilgili siyasi coğrafya görüşlerine değinmiştir. Şöyle ki, İbn Haldun'un coğrafi çevre ile devlet arasında kurduğu münasebetten bahseden Özey, toplumların yaşam tarzının devletin gelişmesi ve hâkimiyeti ile alakalı görüşlerinden söz etmiştir. Ayrıca Özey İbn Haldun'un uzviyet teorisine temas etmiş ve devletlerin yeryüzünde dağılışı ile ilgili determinist fikirlerine yer vermiştir (Özey, 2008, s. 28, 56).

Günel, *Coğrafyanın Siyasal Gücü* isimli eserinde İbn Haldun'un siyasi coğrafya görüşlerinden bahsetmiştir. Günel, İbn Haldun'u tarih felsefecisi ve sosyolojinin kurucusu saymış; Ratzel'in organik devlet teorisinin aslında İbn Haldun'un ortaya attığını yazmıştır (Günel, 2008, s. 4).

Elmacı ve **Bekdemir** (2008), İbn Haldun'un yerleşme coğrafyası ile ilgili görüşlerini müstakil bir makalede ele almış ve İbn Haldun'u Ortaçağ'ın büyük düşünürü ve siyasi coğrafyacısı olarak tanımlamışlardır. Bu çalışmada, İbn Haldun'un şehir anlayışı, kır ve şehir yerleşmelerinde ayırmak için kullandığı ölçütler ve bunların günümüzdeki şehir anlayışı ile bir karşılaştırması yapılmıştır. Bu bağlamda söz konusu yazarlar, İbn Haldun'un hadara ve bedevi olarak ayırdığı yerleşmelerinin, günümüzde kır

ve şehir yerleşme birimlerine tekabül ettiğini ifade etmişlerdir. Bu bakımdan, bu çalışma İbn Haldun'un yerleşme coğrafyası ile ilgili görüşlerini anlamada büyük önem taşımaktadır.

Akdemir ve **Akengin**, Ortaçağ'da İbn Haldun gibi bilim adamlarının yaptıkları gezi-gözlem ve seyahatlerle coğrafya bilimine katkıda bulunduğu yazmışlardır. Ayrıca söz konusu yazarlar, İbn Haldun'a atfedilen "Coğrafya Kaderdir" sözünü coğrafya ve insan ilişkini açıklamak için kullanmışlardır (Akdemir ve Akengin, 2013, s. 2, 6).

Eserlerinde İbn Haldun'dan bahseden diğer bir coğrafyacı da **Gümüşçü**'dür. Gümüşçü başka bir yazardan atıfta bulunarak, İbn Haldun'un asıl katkısının beşeri coğrafya alanında olduğunu yazmıştır. İbn Haldun'u tarihçi ve sosyolog olarak tanımlamış, Mukaddime adlı eserinde coğrafi bilgilerin yer aldığını belirmiştir. Yazar, daha ziyade İbn Haldun'un coğrafi determinizmle ilgili görüşlerine temas etmiştir. İbn Haldun'a göre iklimin insan ve diğer canlılar üzerindeki etkilerinden bahsetmiştir (Gümüşçü, 2013, s. 72). Başka bir eserinde (Tarihi Coğrafya) Gümüşçü, İbn Haldun'un yeryüzünü yedi iklim bölgesine ayırdığını ve bu bölgelerin insan tabiatıyla olan ilişkisinden bahsetmiştir. Söz konusu eserinde yazar, İbn Haldun'u determinist coğrafyacılar arasında saymış; determinist görüşlerine örnekler vermiştir. Gümüşçü, İbn Haldun'un ortama göre insanların göçebe veya yerleşik olmaları ve çevrenin insan üzerindeki etkisi ile ilgili görüşleri sayesinde iyi bir coğrafyacı olduğunu ifade etmiştir (Gümüşçü, 2014,s. 316, 318-319).

Yılmaz, İbn Haldun'un Herodothos gibi kendi zamanının ilk tarihi coğrafyacısı olarak tanımlamış, T. Dursun'dan[70] alıntı yaparak, Mukaddime'de iklimin eski medeniyetlerin üzerindeki etkisini incelemesi bakımından tarihi coğrafya bakış açısını kullandığını aktarmıştır. Yılmaz, İbn Haldun'un insan ve toplumun sürekli bir değişim içerisinde olduğuna dair görüşlerini yazmış ve beşeri bilimlerin kurucusu olarak değerlendirmiştir. Yazar, aynı zamanda İbn Haldun'un değişim hakkındaki görüşlerini şu ifadelerle değerlendirmiştir:

[70] Turan Dursun 1977 yılında İbn Haldun'un Mukaddime'sini iki cilt halinde Türkçe'ye çevirmiştir.

"Bu görüşüyle İbn Haldun tarih içinde coğrafyanın eksikliğini vurgulamıştır. Bu durum, İbn Haldun'un günümüzden altı yüz yıl öncesinde modern tarihi coğrafya anlayışının bugün savunduklarını ifade ettiğini göstermektedir. Nitekim modern tarihi coğrafya çalışmalarında zaman içinde mekânlar yeniden kurulurken değişimin algılanması ve tespit edilmesi amaçlanmaktadır (Yılmaz, 2013, s. 101-110). "

Şahin, nüfus ile ilgili kitabında İbn Haldun'un nüfus hakkındaki görüşlerinde temas etmiştir. Yazar, İbn Haldun'a göre nüfus miktarının ekonomik, sosyal ve siyasal faaliyetlerle yakından ilgili olduğunu yazmıştır. Mesela İbn Haldun'un bir alanda nüfus yoğunluğunun fazla olmasının iş bölümünü sağlayacağında dair görüşlerinin olduğunu, ekonomik aktiviteleri artıracağını, siyasi ve askeri açıdan önemli olduğu ile ilgili fikirlerini aktarmıştır (Şahin, 2015, s. 64).

Ünlü, *Coğrafya Öğretimi* adlı eserinde coğrafyada determinizmden bahsetmiş; Ritter, Semple ve Huntington gibi determinist coğrafyacılarla birlikte İbn Haldun'u ele almıştır. İbn Haldun'un determinist görüşlerinden örnekler veren yazar, bu anlamda adı geçen coğrafyacılarla benzer görüşlere sahip olduğunu ifade etmiştir (Ünlü, 2014, s. 7-8).

İbn Haldun hakkında yapılan başka bir çalışma da, Mukaddime'de geçen yeryüzünün tasviri ve yedi iklim bölgesi hakkında yazılan bir kitap bölümüdür. Bu çalışma **Ertürk** ve **Özdemir** (2015) tarafından yapılmış, yerkürenin İbn Haldun'a göre tasviri, yedi iklim bölgesi ve İbn Haldun'un bölge anlayışı ele alınmıştır. Ayrıca Mukaddime'nin içeriği hakkında bilgi verilmiş ve umranın genel bir tanımı yapılmıştır. Adı geçen yazarlar, İbn Haldun'u tarihçi, felsefeci, sosyolog, siyasetçi, edebiyatçı ve din âlimi olarak tanımlamıştır.

7.2. YABANCI COĞRAFYACILARIN BAKIŞIYLA İBN HALDUN

Barnes, 1921'yılında *Journal of Geography'de* yayınlanan makalesinde tarih yazımında coğrafyanın rolünü ele almış, bu kapsamda İbn Haldun'a değinmiştir. İbn Haldun'u Arap tarihçisi olarak tanıtan Barnes, İbn Haldun'un Aristo'nun görüşlerini

benimseyerek coğrafyanın toplum üzerindeki etkilerini analiz etmesinden bahsetmiştir (Barnes, 1921, s. 322). Başka bir ifade ile yazar, İbn Haldun'un tarihçi kişiliğinin yansıra, coğrafyacı yönünü de ele almıştır.

Konigsberg, *Climate and Society: A Review of the Literature (İklim ve Toplum: Bir Literatür Taraması)* adlı makalesinde İbn Haldun'a geniş bir paragraf ayırmış, İbn Haldun'a göre iklimin kültür, toplum, ırk ve ten rengi üzerinde etkisinden söz etmiştir. Yazar İbn Haldun'un, Arapların diğer milletlere karşı üstünlüğünü meşrulaştırmak için kendi arzusuna uygun olarak Arapların yaşadığı bölgeleri ılıman iklim olarak tasnif etmesinin eleştirilebilir bir izah olduğunu belirtmektedir (Konigsberg, 1960, s.69). **Kriesel,** Konigsberg'in düşüncelerinden hareketle, çevresel determinizm anlayışının coğrafya literatüründe çok eskilere gittiğini ifade etmiştir. Yazar, coğrafyada determinizmin kronolojik olarak Hipokrat, Plato ve Aristo ile başladığını; İbn Haldun, Bodin ve Arbuthnot ile devam ettiğini; Ratzel, Semple ve Huntington gibi coğrafyacılarla sona erdiğini ifade etmiştir (Kriesel, 1968, s. 558). Bu bakımdan yazara göre İbn Haldun, İlkçağ düşünürleri ve modern dönemdeki coğrafyacılar arasında köprü vazifesi görmüştür. Ayrıca yazarında tarihsel süreçte çevresel determinist olarak bir Müslüman coğrafyacıya yer vermesi de büyük önem taşımaktadır.

Rosenthal'dan alıntı yaparak "İbn Haldun'un Ortaçağ İslam dünyasının özeti" olarak tanımlayan **Kish,** Mukaddime'de tarih felsefesi ve coğrafya ile ilgili parlak ifadelerin yer aldığını yazmıştır. Bu bağlamda İbn Haldun'u İslam coğrafyacıları arasında sayan Kish, Mukaddime'de geçen yerkürenin tasviri ile ilgili bölümlerden alıntılar yapmıştır (Kish, 1978, s. 229-235).

Elliot, *Journal of Geography'*de yayınlanan makalesinde Hipokrat, İbn Haldun, Bodin, Montesquieu, Semple ve Huntington gibi düşünürlerin etnik merkezcilik ile ilgili çevresel determinist görüşlerini haritalandırmıştır. Yazar, İbn Haldun'a göre insanların iklim bölgelerine bağlı olarak farklı özelliklerine değinmiş, dördüncü iklimde yaşayan insanların en mükemmel insan olduğunu belirtmiş ve diğer bölgelerdeki toplumları harita üzerinde göstermiştir. Bu bakımdan Elliot, Mukaddime'den hareketle İbn Haldun'un zihin haritasını (mental map) çıkarmaya çalışmıştır (Elliot, 1979, s. 250-265).

İbn Haldun'u Ortaçağ'ın son büyük coğrafyacısı olarak tanımlayan **Holt-Jensen**, İbn Haldun'un imparatorlukların yükselişi ve çöküşünü analiz eden bir tarihi coğrafya kuramı kurmuş olmasından bahsetmiştir. Daha çok İbn Haldun'un siyasi ve tarihi coğrafya görüşlerine değinen yazar, düşünürün kendi devrinde İslam dünyasının çöküşünü tahmin ettiğini ve bunu bizzat yaşadığını belirtmiştir. Ayrıca İbn Haldun gibi Arap âlimlerinin eserlerinin 19. yüzyıla kadar Latinceye çevrilmemesini bilimsel açıdan bir kayıp olarak görmektedir (Holt-Jensen, 2009, s. 36).

Yadav ve **Sinha**, beşeri coğrafya ile ilgili ders kitabında İbn Haldun'dan bahsetmiş, coğrafi determinizm görüşünün beşeri coğrafya literatüründe uzun bir geçmişe sahip olduğunu yazmıştır. Determinizmin İlkçağ düşünürlerden başlayıp, Ortaçağ'da İbn Haldun gibi alimlerin görüşleriyle devam ettiğini ve Humboldt, Ritter, Ratzel, Semple, Huntington ve Ellsworth gibi determinist coğrafyacıların çalışmaları ile geliştiğini yazmıştır (Yadav ve Sinha, 2003, s. 6). Bu bakımdan söz konusu yazarlar, İbn Haldun'u, determinist görüşüne katkıda bulan bir Müslüman coğrafyacı olarak ele almıştır.

Waskey, İbn Haldun'u Arap coğrafyacıları arasında saymış, Mukaddime'de yeryüzünde yaşayan insanların bir coğrafi analiz yaptığından bahsetmiştir (Waskey, 2005, s. 46). Aynı eserin başka bölümünde **Alexander**, İbn Haldun'u Ortaçağ İslam dünyasının en önemli tarihi coğrafyacısı olarak tanımlamış, fiziki çevre ile beşeri faaliyetler ve kültürler arasındaki ilişkiyi açık bir şekilde açıklayan ilk kişi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Alexander, Heredot ve İbn Haldun üzerinde yüzyıllar geçmesine rağmen, günümüz coğrafyacıların ve hatta CBS kullanan coğrafyacıların genel düşüncelerini halen yansıttıklarını ifade etmiştir (Alexander, 2005, s. 415-416, 418). Aynı eserde İbn Haldun'dan bahseden söz konusu coğrafyacılardan Waskey, İbn Haldun'u Arap coğrafyacıları başlığı altığında incelerken, Alexander İbn Haldun'u tarihi coğrafya başlığı ile ele almıştır. Bu noktada Waskey ve Alexender çalışmalarından yola çıkarak İbn Haldun'u bir Ortaçağ Arap tarihi coğrafyacısı olarak tanımlamak mümkündür.

Herb, siyasi coğrafya jeopolitikle ilgili görüşlerin 19. yüzyılın sonlarına doğru yaygınlık kazanmasına rağmen, aslında bu anlayışın çok eskilere gittiğini yazar. Herb, tarihte iki önemli düşünürü örnek vererek bu iddiasını destekler. Bunlardan biri tarihin babası olan Herodot ve diğeri ise 14. yüzyılda yaşamış olan Müslüman coğrafyacı İbn

Haldun'dur. Yazar, İbn Haldun'un göçebe ve yerleşik toplumlar ile devletlerin kuruluşu ve çöküşü arasında kurduğu ilişkiyi örnek vermiştir (Herb, 2007, s. 23). Herb, böylece İbn Haldun'un siyasi düşüncelerinin coğrafyayla olan ilişkisine dikkat çekmek istemiştir.

Hanks ve **Stadler**, hazırladıkları bir coğrafya ansiklopedisinde "Organik Teori" başlığı altında İbn Haldun'dan bahsetmiş, bu teorinin esasında geçmişi itibariyle çok eskilere dayandığını ifade etmişlerdir. Bu kapsamda Aristo ve Plato'nun siyasi coğrafya görüşlerine değinen yazarlar, Ortaçağ'da yaşayan İbn Haldun'la beraber organik teorinin devam ettiğini yazmışlardır. Ayrıca İbn Haldun'un çok yönlü bir düşünür olduğunu ve etkisinin İslam dünyasının sınırlarını aştığını belirtmişlerdir. Medeniyetlerin temel dinamikleri, çevrenin insan üzerindeki etkisi ve kültürel birliğin oluşumu hakkında İbn Haldun'un birtakım görüşlerinin olduğunu ve aynı zamanda organik devlet teorisi ve çevresel determinizmle ilgili görüşlerinin kendisinden sonra gelen bazı coğrafyacıları derinden etkilediğini yazmışlardır. Buna ek olarak adı geçen coğrafyacılar, İbn Haldun'un bölgesel farklılıklar (areal differentiation) ile ilgili görüşlerine dikkat çekmiş, büyük düşünürün karşılaştığı yerlerin ve kültürlerin farklılıklarını açıklamaya ve sınıflandırmaya çalıştığından söz etmiştir (Hanks ve Stadler, 2011, s. 16, 115, 250-251). İbn Haldun'la ilgili ayrı bir başlık açan Hanks ve Stadler, İbn Haldun'un coğrafi düşüncelerinin kendisinden sonra gelen coğrafyacı ve akımlar üzerindeki tesirine dikkat çekmişlerdir. Ayrıca İbn Haldun'un bölgesel farklılıklar hakkındaki görüşlerine değinmesiyle, düşünüre farklı bir açıdan açıklamışlardır. Böylece Hanks ve Stadler, çalışmanın birkaç yerinde İbn Haldun'un coğrafi görüşlerine değinmekle, bilim dünyasındaki hakkını vermiş denilebilir.

Glassner ve **Fahrer**, *Political Geography* isimli ders kitabında İbn Haldun'un İslam dünyasının verimli ve gözlemci bir düşünürü olduğunu ve aynı zamanda geniş bir alanda seyahat ettiğinden bahsetmiştir. Adı geçen yazarlar, İbn Haldun'un siyasi birimlerin doğal döngüsü olan kuruluş ve çöküşü ile ilgili görüşlerini yazmışlardır. İbn Haldun'un hükümdarların döngüsü (dynastic cyclism) fikri halen günümüz siyasi anlayışa uygun olduğunu yazmışlardır. Söz konusu yazarlar, Ritter'in İbn Haldun'a benzer devlet döngüsü teorisi geliştirdiğini yazmıştır. Ayrıca çevresel determinizm

görüşünün İbn Haldun'a kadar dayandığından söz etmiştir (Glassner and Fahrer, 2004, s. 4-5, 554).

Ould-Mey, *Annals of the Association of American Geographers*'da yayınlanan makalesinde İbn Haldun'un *asabiyet* ve *umran* kavramlarına değinmiştir. Asabiyet ile sosyal, siyasi ve medeni hayat (umran) ilişkine değinen Ould-Mey, Mukaddime'de siyasi tarih ile sosyoekonomik evrim arasındaki münasebeti ele almıştır. Yazar, ayrıca İbn Haldun'un beşeri coğrafyadaki değişimlerin, insanların hayat tarzına bağlı olarak şekillendiğine dair görüşlerine yer vermiştir (Ould-Mey, 2003, s. 466).

Myer, *International Encyclopedia of Human Geography* isimli coğrafya ansiklopedisinde *Afrika* maddesinde İbn Battuta ile birlikte İbn Haldun'u da ele almıştır. İbn Haldun'un Kuzey Afrika'nın büyük bir kısmını gezdiğini ve burada karşılaştıkları insanlar hakkında önemli bilgiler verdiğini belirtmiştir. Yazar, Afrika'nın az gelişmiş bir kıta olarak bilinmesine karşın, İbn Haldun gibi düşünürleri bilim dünyasına kazandırdığını da eklemiştir (Myer, 2009, s. 26). Başka bir coğrafya ansiklopedisinde **Warf,** İbn Haldun'u Ortaçağın önemli bir Arap coğrafyacısı olduğunu belirtmiş, yeryüzü ile ilgili tasviri coğrafya bilgilerini desteklemek için haritalar ürettiğinden bahsetmiştir. İbn Haldun'un İbn Battuta gibi Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da yaptıkları seyahatlerle bilindiğini ifade etmiştir. Ayrıca Warf, İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinin insan - çevre ilişkisini (muhtemelen) tarihte ilk kez ele alan eser olduğunu ileri sürmüştür (Warf, 2010, s. 1461, 2179).

Fransız coğrafyacı ve jeopolitik uzmanı **Lacoste**, *İbn Haldun: Tarih Biliminin Doğuşu (2012)* adlı eserinde İbn Haldun'un tarihi ve coğrafi görüşlerini bir batılı gözüyle ele almıştır. İbn Haldun'un kendi dönemde toplumun iktisadi, siyasi ve sosyal yapısını çözümlemeye çalıştığından bahsetmiştir. *İbn Haldun'un düşüncesini incelemek, zamanımıza sırt çevirmek değil, en önemli güncel sorunlarımızın temelindeki nedenleri çözümlemeye başlamaktır* (s. 8) yorumunu yapan Lacoste, İbn Haldun'un görüşlerinin günümüze ışık tuttuğunu ifade etmiştir. Yazar, aynı zamanda İbn Haldun'un eserlerinin az gelişmiş ülkelerin, tarihi geçmişini aydınlattığını belirtmiştir.

Fekadu, eleştirel bir bağlamda ele aldığı çevresel determinizm ve posibilizm görüşleri ile ilgili makalesinde İbn Haldun'u çevresel determinizm taraftarı olarak ele almıştır. Fekadu İbn Haldun'un determinist görüşlerine örnek olarak, sıcak iklim ile siyah ten rengi arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Fekadu, bu bakımdan İbn Haldun'un ırkların ortaya çıkmasını neseple olan ilişkini reddettiğini belirtmiştir (Fekadu, 2014, s. 136).

Robert Kaplan, günümüzde popüler olmaya başlayan kitabı *The Revenge of Geography: What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate (Coğrafyanın İntikamı: Yaklaşan Çatışmalar Hakkında Harita Bize Ne Söyler ve Kadere Karşı Savaş)* adlı kitabında İbn Haldun'dan bahsetmiştir. Kaplan, her ne kadar bir coğrafyacı olmasa da eseri siyasi coğrafya açısından büyük önem taşımaktadır. Zira Kaplan'ın adı geçen eseri siyasi birimleri çevresel determinizm fikriyle desteklemektedir. Hatta bu nedenle coğrafyacılar tarafından eleştirilmiştir.[71] Kaplan, İbn Haldun'u 14. yüzyılda yaşayan Tunuslu coğrafyacı ve tarihçi olarak nitelendirmiş, hükümdarlıkların kuruluşu, yükselişi ve çöküşü ile ilgili düşüncelerine yer vermiştir. Ayrıca yazar, İbn Haldun'un göçebelerin yerleşik hayata geçmesiyle şehirleri meydana getirmesinden ve daha sonra şehrin rahat ve lüks hayatı devletin çöküşüne zemin hazırlamasıyla alakalı coğrafi görüşlerinden bahsetmiştir (Kaplan, 2012, s. 40, 121). Kaplan'ın bu çalışmasıyla İbn Haldun'un siyasi coğrafya görüşlerinin günümüzde halen önemini koruduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu kitabın, günümüzde popüler kitaplar arasında olması bunu göstermektedir.

[71] Bakınız: De Blij, H. (2013), The Revenge of Geography: What the Map Tells Us about Coming Conflicts and the Battle of Fate. By Robert D. Kaplan. *Geographical Review,* 103: 304–305, New York.

SONUÇ

İbn Haldun, daha çok sosyolog ve tarihçi yönüyle bilinir, ancak coğrafyacı kimliği de önemlidir. Zira İbn Haldun, salt bir coğrafyacı olmamakla birlikte görüşleri coğrafya bilimi açısından ilgi çekicidir. İbn Haldun, diğer İslam coğrafyacıları gibi beşeri coğrafya alanında öne sürdüğü fikirlerle bilinmektedir. Determinizm, iklim, bölge, iskân, siyaset ve ekonomi ile ilgili görüşleri coğrafyayı yakından ilgilendirmektedir. 14. yüzyılda yaşayan büyük düşünürün coğrafi görüşleri, modern coğrafyanın temeli sayılabilecek nitelikte olmuştur. Keza 1800'lerin sonlarına doğru modern coğrafyada ileri sürülen birtakım görüşleri, 1377'de *Mukaddime* adlı eserinde değinmiştir. Özellikle modern coğrafyada var olan gezi-gözlem metodunu kullanmış, olayların coğrafi analizini yapmıştır.

İbn Haldun, diğer coğrafyacılardan istifade ederek, yeryüzünün yaşanılabilir kısmını yedi iklim bölgesine ayırmıştır. *İklim* kavramını bilinen anlamının dışında *coğrafi bölgeyi* tanımlamak için kullanmıştır. Bu nedenle İbn Haldun'un yedi iklim anlayışı modern coğrafyadaki iklim bölgelerinden farklıdır. Keza günümüzdeki iklim bölgeleri İbn Haldun'un yedi iklim bölgesi ile büyük oranda örtüşmemektedir. Çünkü İbn Haldun, yedi iklimi ekvatordan kuzey kutbuna doğru belli aralıklarla tasnif etmektedir. Yani aynı enlemlerde aynı iklimler görülmektedir. Oysa modern coğrafya anlayışına göre aynı enlemlerde farklı iklim tipleri yaşanmaktadır. Öte yandan İbn Haldun'un yedi iklim bölgesi tasnifinde, güney yarım küre ve henüz o zamanda keşfedilmediği için Amerika kıtası yer almaz. Diğer yandan İbn Haldun'un yedi iklim bölgesi, coğrafi birikime katkı sağlaması açısından büyük önem taşır.

Coğrafya bilim tarihinde çevre ve insan arasındaki karşılıklı etkileşimi açıklamak adına bazı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan biri olan coğrafi determinizm, çevrenin insanın fiziksel ve zihinsel yapısı üzerinde etkili olduğunu ve davranışlarını yönlendirdiğini savunmaktadır. Coğrafi determinizm, modern coğrafyanın kuruluş aşamasında büyük oranda etkili olmuş, geçmişi eskilere dayanan bir anlayıştır. Nitekim çalışmamıza konu olan Ortaçağ coğrafyacısı İbn Haldun'un Mukaddime isimli meşhur eserinin coğrafi bir analizi yapılmış, eserde modern coğrafyada çevresel determinizm olarak isimlendirilen determinist görüşler tespit edilmiştir. İbn Haldun, iklim ve gıda

olmak üzere başlıca iki alanda determinist yaklaşımlar ortaya koymuş, bunları örnekleri ile açıklamıştır. İbn Haldun'un coğrafi çevrenin insanın karakter ve davranışları üzerindeki etkisini savunması bakımından, coğrafyanın insanın kaderini belirlediğini öne sürmüştür. Ayrıca İbn Haldun'un söz konusu görüşlerinin önemli olmasının sebebi, düşünürün bunu modern coğrafyadan beş asır önce ortaya koymuş olmasıdır. Zira çevre ve insan ilişkileri bağlamında batılı coğrafyacılar, İbn Haldun'un determinist görüşlerine benzer fikirler ortaya atmışlardır. İbn Haldun, bu görüşlere saha gözlemleriyle varmış olması, bu fikirleri önemli kılan bir başka unsur olmuştur. Bununla beraber, bir dönem batıda akademik coğrafya çalışmalarında etkin olan coğrafi determinizm fikrinin bir Müslüman coğrafyacı olarak İbn Haldun'un kendi bakış açısı ile alması büyük önem taşımaktadır. Öte yandan İbn Haldun, söz konusu görüşlerinden dolayı kaderci olmakla eleştirilmiştir. Çünkü bazı araştırmacılar İbn Haldun'un determinist görüşlerinin peşin hükümlü ve kaderci bir anlayışa sahip olduğunu; insanın kendisini sınırlandıran mutlak yasalara karşı aciz bırakan görüşlerini tenkit etmişlerdir. Halbuki İbn Haldun, determinist görüşlerini neden-sonuç ilişkisi içerinde izah etmiş, coğrafi amillere dikkat çekmiştir. Bununla birlikte İbn Haldun, umran, şehir, kasaba, devlet, mesken, tarım gibi beşeri faaliyetlere değinmesi ve bunların insan ürünü olduğunu vurgulaması, tabiat karşısında insana verdiği önemi göstermektedir.

Bir Ortaçağ İslam coğrafyacısı olarak İbn Haldun'un iskân ile ilgili fikirlerini coğrafi açıdan önemli yapan birtakım hususlar bulunmaktadır. İbn Haldun, şehir ve kır ayrımını yapmış, bunların arasındaki farklılıkları beşeri coğrafya bakış açısı ile ele almıştır. Günümüz şehir coğrafyasına benzer görüşler ortaya koyan İbn Haldun, kır ve şehir hayatı, sosyal ve ekonomik özellikleri, şehirlerin gelişme ve harap olma süreci, şehir planlaması hakkında önemli coğrafi tespitlerde bulunmuştur. Zira ekonomik fonksiyonlara göre şehir ve kır ayrımını yapmış, sedanter ve göçebe toplumların coğrafi yapısını analiz etmiştir. Ayrıca en iptidai kavimlerden en gelişmiş milletlere kadar ve en ilkel göçebe topluluklardan en köklü ve şehirli toplumlara kadar beşeri yerleşimlerin dinamik yapısını coğrafi bakış açısı ile ele almıştır. İbn Haldun, söz konusu tespitleri yaparken Ortaçağ İslam dünyasında yerleşme coğrafyasının gelişimi hakkında bir takım gözlem ve analizler yapmıştır. Bu bakımdan İbn Haldun, günümüzde iskân coğrafyası ile ilgili çalışmalara temel olacak nitelikte fikirler ortaya koymuştur.

İbn Haldun, devlet ve devletin sahip olduğu alan, asabiyet, savaşlar hakkında dikkate değer coğrafi değerlendirmeler yapmıştır. Özellikle İbn Haldun'un devlet kuramı ile Ratzel'in organik devlet teorisi arasında bir benzerlik vardır. Ratzel ve diğer Alman coğrafyacıların siyasi coğrafya anlayışı genel itibariyle fiziki coğrafyanın tesirinde kalmasına rağmen, İbn Haldun'un siyasi coğrafya fikirleri daha çok tarihi süreçler ve beşeri coğrafya özellikleri ile ilgili olmuştur. Siyasi birimlerin tabii bir kanun gereği kurulduğunu, geliştiğini ve ihtiyarlık devresinden sonra yıkıldığını ifade etmektedir. Bununla birlikte İbn Haldun, devletin ömrünün muayyen olduğunu ve yaklaşık 120 yıl hüküm sürdüklerini öne sürmüştür. Oysa Ratzel'in organik devlet teorisinde devlete belli bir ömür biçilmemiştir. İbn Haldun, gerileme sürecine giren devletin ömrünü uzatmanın mümkün olmadığını savunmaktadır. Diğer yandan Ratzel, devletin yeni topraklar elde etmesi halinde güçleneceği ve ömrünün uzayacağını iddia etmiştir. Ratzel, aynı zamanda toprak kazanmanın, devlet için biyolojik bir zorunluluktan kaynaklandığını ileri sürmüştür. Buna karşın, İbn Haldun'un uzviyetçi görüşü devletin yayılmacı politikasını desteklememektedir. Öte yandan Ratzel'in devlet teorisi her ne kadar İbn Haldun'un devlet kuramıyla benzer özellikler gösteriyor olsa da farklı amaçlara hizmet etmektedir. Bununla beraber hem İbn Haldun hem de Ratzel devleti bir organizma gibi görmektedir.

İbn Haldun'un iktisadi görüşlerini coğrafi anlamda önemli yapan bazı hususlar bulunmaktadır. Mesela, kendi yaptığı gözlemler sonucu ekonomik faaliyetlerin bir tasnifini yapmış ve bu bağlamda insan tabiatına uygun olan ve olmayan geçinme tarzlarından bahsetmiştir. İbn Haldun, genel anlamda insanın doğasına uygun olan çiftçilik, sanat ve ticaret meslekleri üzerinde durmuş ve bunları coğrafi bakış açısı ile ele almıştır. Nitekim İbn Haldun, söz konusu mesleklerin kökeni, dağılış ve toplumlara göre farklılıklarına değinmiştir. Ayrıca ekonomik faaliyetlerin toplumların yaşam tarzını belirlediğini, bu nedenle kır ve şehir yerleşmelerinin ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Ekonomik faaliyetlerin ılıman iklim kuşağında yoğunlaştığını ifade eden İbn Haldun, aşırı sıcak ve soğuk iklimlerde yaşayan toplumların iktisadi açıdan zayıf olduklarını öne sürmüştür. Bu bakımdan iklim ve ekonomi arasında kurduğu ilişkiden dolayı, İbn Haldun'un bu hususta determinist bir yaklaşım içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

Coğrafyacılar İbn Haldun'u Ortaçağ'ın son büyük coğrafyacıları arasında saymış, coğrafyaya yaptığı hizmetlerden bahsetmişlerdir. Türk coğrafyacıları genellikle İbn Haldun'un coğrafi determinist görüşlerine atıfta bulunmuş, toplumsal ve siyasi anlamda öne sürdüğü coğrafi fikirlerini ele almışlardır. Bununla birlikte birkaç coğrafyacı dışında, İbn Haldun'un ekonomi coğrafyasına dair görüşlerini temas eden olmamıştır. Oysa İbn Haldun, Mukaddime'de ekonomik coğrafya kapsamında birçok konuyu ele almıştır. Bazı coğrafyacılar İbn Haldun'un görüşlerini, doğrudan Mukaddime'den faydalanarak verirken, bazı coğrafyacılar da başka yazarlardan aktarmıştır.

Yabancı coğrafyacılar, İbn Haldun'u Ortaçağ İslam coğrafyacısı olarak tanımlamakla beraber İbn Battuta gibi dönemin seyyahı olarak ele almışlardır. Yabancı coğrafyacıların çalışmalarında İbn Haldun, genellikle gezgin ve iyi bir gözlemci olarak öne çıkmıştır. İbn Haldun'un daha çok siyasi coğrafya görüşlerine atıf yapan coğrafyacılar, İbn Haldun'u aynı zamanda dönemin beşeri coğrafyacısı, tarihi coğrafyacısı, siyasi coğrafyacısı veya seyyahı olarak tanımlamışlardır.

Yukarıdaki ifadelerden ve Mukaddime'den hareketle İbn Haldun'u coğrafyacı yapan bir takım hususların olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar;

- Gezi-gözlem metodunu kullanması,
- Kendisinden önce yaşamış coğrafyacıların eserlerine başvurması,
- Hem sosyal hem de siyasi meselelerde determinist bir yaklaşım sergilemesi,
- Birçok açıdan modern coğrafyanın temeli sayılabilecek görüşler öne sürmesi,
- Olay ve olguları açıklamada coğrafi bölge ve mekâna önem vermesidir.

Son olarak İbn Haldun ile ilgili yanlış bilinen birkaç hususa dikkat çekmek istiyoruz. Öncelikle yeryüzünü yedi iklim bölgesine ayırma düşüncesinin İbn Haldun'la başlamadığından söz etmek lazım. Zira İbn Haldun, yedi iklim bölgesi ile ilgili bölümde kendisinden önce yaşamış olan coğrafyacılardan istifade ettiğini yazmıştır. Hâlbuki bazı coğrafi ve coğrafi olmayan kaynaklarda yedi iklim bölgesini İbn Haldun'la başladığını ifade eden cümlelere rastlanmaktadır. Diğer bir husus ise İbn Haldun'a atfedilen "coğrafya kaderdir" sözüdür. Mukaddime'nin farklı tercüme ve baskıları incelendiğinde

böyle bir ifadeye rastlanılmamaktadır. Oysa birçok araştırmada İbn Haldun'un böyle bir cümlesinin olduğunu iddia eden ifadeler kullanılmıştır. Ancak bu ifade doğrudan Mukaddime'de geçmemekle birlikte Mukaddime'nin bütününe bakıldığında, İbn Haldun'a göre coğrafyanın insanların kaderini belirlediğini söylemek yanlış olmaz. Bu noktada, "coğrafya kaderdir" sözü, lafzen İbn Haldun'a ait olmasa da; ihtiva ettiği mana bakımından İbn Haldun'a atfedilebilir.

KAYNAKÇA

Adıvar, A. A. (1988). İbn Haldun. *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, C.5 (2): 738-743, İstanbul.

Ağarı, M. (2006). İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 47(2): S. 195-295, Ankara.

Ahmad, S. M. (1993). Coğrafya. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay. C: 8, s. 50-62. İstanbul.

Ahmad, S., M. (1999). İbn Hurdâzbih. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* TDV Yay. C:20, s.78-79, İstanbul.

Ahmed Zeki Velidi, (1914). İbn Haldun Nazarında İslam Hükümlerinin İstikbali, *Bilgi Mecmuası,* C. 2 (7): 733-743, İstanbul.

Akdemir, İ. O. ve Akengin, H. (2013). Coğrafya Biliminin Tanımı, İlkeleri, Konusu, Bazı Temel Kavramları ve Öğretimi, *Genel Fiziki Coğrafya* (Edi. Hamza Akengin ve İskender Dölek), Ankara: Pegem Akademi Yay.

Akengin, H. (2013). *Siyasi Coğrafya: İnsan ve Mekân Yönetimi* (3. Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yay.

Akkaya, K. (1989). Göç Teorileri, İbn Haldun ve Avrupa'daki Göçmenler, *İbn Haldun ve Göç Tarihi* (Ed. Veyis Güngör), Hollanda.

Akyol, İ., H., (1951). *Umumi Coğrafya*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Neşriyatı, No:13, İstanbul.

Albayrak, A. (2000). Bir Medeniyet Kuramcısı Olarak İbn Haldun, *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (1): 1-10, Bursa.

Alexander, T. (2005) "Historical Geography" *Encyclopedia of World Geography* (ed. Robert W. McCOLL), New York: Facts On File, Inc.

Alptekin, M. Y. (2013). "Sosyoloji'de Coğrafyacı Yaklaşım ve Trabzon'da Toplumsal Karakterin Ekolojik Yorumu" *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 8 (15): s. 77-98, Trabzon.

Arı, Y. (2005). 20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyası: Genel Bir Değerlendirme, *20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyasının Gelişimi* (Edi. Yılmaz Arı) (s. 3-19). Konya: Çizgi Kitabevi.

Arslan, A. (1997). *İbn-i Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası***.** Ankara: Vadi Yay.

Atalay. İ. (2013). Determinizm. *Doğa Bilimleri Sözlüğü (İkinci Baskı).* İzmir: Meta Basım ve Matbaacılık Faaliyetleri.

Taşkın, A. (2013). İbn-i Haldun ve Coğrafyacılığı. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı.

Avcı, C. (2004). Mes'ûdî, Ali B. Hüseyin, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,*, TDV Yay. C: 29, s. 353-355, İstanbul.

Azarkan, A. E. (2003). İbn Haldun'un Devlet Görüşü (Yönetimler Döngüsü), *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi,* Sayı 4. http://www.e-sosder.com/.

Baali, F. (1988). *Society, State, And Urbanism: Ibn Khaldun's Sociological Thought.* Albany: State University of New York Press.

Barnes, H. E. (1921). The Relation of Geography to the Writing and Interpretation of History. *Journal of Geography*, 20 (9), 321-337.

Baydil, E. (2004). *Coğrafyaya Giriş***.** Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Biegel, L.,C.(1990). İbn Haldun'un Hayatı ve Çalışmaları, *İbn Haldun ve Göç Tarihi Konferansı,* Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Yayınları, Amsterdam, S.1-64.

Bilge, S., (1958). Jeopolitik, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 13(3):150-174, Ankara.

Blacksell, M. (2006). *Political Geography*. New York: Routledge.

Boulakia, J., D., C., (1971). Ibn Khaldûn: A Fourteenth-Century Economist, *Journal of Political Economy,* 79 (5): 1105-1118, New Orleans.

Brauer, R. W. (1992). Geography in the Medieval Muslim World: Seeking a Basis for Comparison of the Development of the Natural Sciences in Different Cultures. *Comparative Civilizations Review,* (26): 73-110.

Cemil Zeki (1899). *İbn Haldun.* İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri-İbrahim Hilmi.

Cresswell, T. (2009). *Place: An Introduction*. Amsterdam: Elsevier. http://booksite.elsevier.com/brochures/hugy/SampleContent/Place.pdf

Çağrıcı, M. (1991). Asabiyet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,*, TDV Yay. C: 3, s. 453-455, İstanbul.

Çalık, E. (2015). İbn Haldun'un Düşünce Sisteminde Siyaset-Toplum İlişkisi, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,* 1 (4): s. 43-56, Malatya.

Darkot, B. (1967). Şehir Ayrımında Nüfus Sayısı ve Fonksiyon Kriteri, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi,* 17 (8): 1-9, İstanbul.

Demircioğlu, A. (2013). İbn Haldun'un İnsan Düşüncesi ve Medeniyet Algısı. *Yayınlanmamış Doktora Tezi.* Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Felsefe Grubu Eğitimi Bilim Dalı.

Demirtaş, Z. ve Usta, M. E. (2011). İbn-i Haldun'dan Günümüze Örgütlerin Çöküşüne Dair Deterministtik Bir Yaklaşım, *Millî Eğitim, Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi,* 191: 108-117, Ankara.

Denker, B. (1960). Güney Doğu Toroslarda Göçebelik, *Türk Coğrafya Dergisi*, 20: 136-142, İstanbul.

Doğanay, H. (2011). Anlamı, Tanımı, Konusu ve Felsefesi Bakımından Coğrafya İlmi Hakkında Bazı Düşünceler. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 16(25), 1-44. Erzurum.

Doğanay, H. ve Sever, R. (2013). Genel ve Fiziki Coğrafya. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Doğanay, H. (2014). *Türkiye Beşeri Coğrafyası* (4. Baskı), Pegem Akademi Yayınları, Ankara.

Doğanay, H. ve Doğanay, S. (2014). *Coğrafyaya Giriş* (11.Baskı). Pegem Akademi Yayınları, Ankara.

Doğanay, H., Özdemir, Ü. ve Şahin, İ. F. (2014). *Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya* (6. Baskı). Pegem Akademi Yayınları, Ankara.

Dönmez, S. (2002). İbn Haldun'un Tarih ve Umran Anlayışına Felsefî-Eleştirel Bir Yaklaşım, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2): 130-146, Adana.

Elliot, H. M. (1979). Mental maps and ethnocentrism: Geographic characterizations in the past, *Journal of Geography*, 78: 7, 250-265.

Elmacı, S. ve Bekdemir, Ü., (2008). Ortaçağ İslam Âleminde Şehir: İbn Haldun'un Şehre Bakışı. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 13(19):73-88. Erzurum.

Enan, M., A., (1941). *Ibn Khaldun: His Life and Work,* Sh. Lahor: Muhammed Ashraf.

Ermiş, F. (2003). Bir Ortadoğu İktisat Tarihçisi Olarak Charles Issawi ve "The Economic History of Turkey" *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* - TALİD 1(1): 417-427, İstanbul.

Ertürk, M. ve Özdemir, Ü. (2015). Mukaddime'ye Göre Dünya'nın Doğal Çevreleri ve Bölge Anlayışı, *Türk Kültüründe Coğrafya -1* (Edi. Ali Meydan Ve Turhan Çetin), 83-119, Pegem Akademi Yay. Ankara.

Falay, N. (1978). *İbni Haldun'un İktisadi Görüşleri*, İstanbul Üniversitesi, No: 2420, Gürbay Matbaacılık, İstanbul

Fekadu, K. (2014). The Paradox in Environmental Determinism and Possibilism: A Literature Review, *Journal of Geography and Regional Planning*, 7(7), S. 132-139.

Fındıkoğlu, Z., F., (1940). İbn Haldun, Coğrafya Telakkisi, *İş Üç Aylık Ahlâk ve İçtimaiyat Mecmuası,* C. Vı, Sayı 22, S. 49-59. İstanbul.

Fındıkoğlu, Z. F. (1947). *Coğrafya ve Sosyoloji,* Gençlik Kitabevi Neşriyatı, İçtimai Eserler Serisi No.8, İstanbul.

Flint, C., ve Taylor, P., J., (2014*). Siyasi Coğrafya: Dünya-Ekonomisi, Ulus-Devlet ve Yerellik* (Çev: Fulya Ereker). Ankara: Nobel Yay.

Garipağaoğlu, N. (2015). *Türkiye Ortam Sorunları Coğrafyası (Hava-Su-Toprak Ekosistemleri Açısından)* (2.Baskı). İstanbul: Yeditepe Yay.

Garnier, B. J., ve Delobez, A. (1983). *Pazarlama Coğrafyası* (Çev. Erol Tümertekin, Alp Tümertekin) İstanbul Üniversitesi Yay. No. 3111, İstanbul.

Gates, W. E. (1967). The Spread of Ibn Khaldûn's Ideas On Climate And Culture, *Journal of The History of Ideas*, 28 (3): 415-422, Philadelphia.

Genç, S. Y. (2015). İbni Haldun'un Devlet Anlayışı Çerçevesinde "Refah Devleti" ve "İktisadi Kalkınma" Düşüncesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 141-154, Muş.

George, P. (1991). *Nüfus Coğrafyası* (Çev. Tanju Gökçöl). İstanbul: İletişim Yayınları.

Glassner, M., ve Fahrer, C., (2004). *Political Geography* (3th Edition). USA: Wiley.

Göney, S. (1984). *Şehir Coğrafyası (2. Baskı).* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayın No. 2274.

Göney, S., (1993). *Siyasi Coğrafya*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basımevi ve Film Merkezi, Üniversite Yay. No: 3820.

Görgün, T. (1999). İbn Haldun-Görüşleri, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* TDV Yay. Cilt 19: S. 543-555, İstanbul.

Görgün, T. (2006). Mukaddime. *Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay, İstanbul, C.31, S. 118-120, Ankara.

Gumplowıcz, L, (1940). İbni Haldun ve İçtimaiyatı (Çev. F. Fındıkoğlu) *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VI (2-3): 573-588, İstanbul.

Gümüşçü, O. (2013). *Coğrafyaya Davet* (2.Baskı). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Gümüşçü, O. (2014). *Tarihi Coğrafya* (3.Baskı). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Günay, Ü. (1986). İslâm Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü: İbn Haldun (1332-1406). *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* (6) 63-104, Erzurum.

Gündoğdu, A., (2008). Türk Jeopolitiği (Ak Deniz'e Bir Kısrak, Hazara Bir Kartal Başı Gibi Uzanan Bu Memleket), *21. Yüzyıl Dergisi*, 6:151-172. http://www.21yuzyildergisi.com/

Günel, H., (2008). *Coğrafyanın Siyasal Gücü* (4. Baskı). İstanbul: Çantay Kitabevi.

Günel, K., (1995). Siyasi Coğrafyada Yeni Yaklaşımlar, *Türk Coğrafya Dergisi,* 30:457-461, İstanbul.

Haning, T. (2009) Geography of War: The Significance of Physical and Human Geography Principles, *Focus on Geography*, 52 (1), 1–37, New York.

Hanks, R., R., ve Stadler, S., J., (2011). Organic Theory. *Encyclopedia of Geography Terms, Themes, and Concepts*, Abc-Clıo, California.

Harvey, D. (1984). On the History and Present Condition of Geography: A Historical Materialist Manifesto. *The Professional Geographer*, 36: 1–11, Washington DC.

Hassan, Ü. (2011). *İbn Haldun: Metodu ve Siyaset Teorisi* (5. Baskı). Ankara: Doğubatı Yay. 54.

Hassan, Ü., (1973). İbn Haldun Mukaddime'si Metninin Yaygınlık Kazanması Üzerine Notlar. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 28 (3), S. 111-126. Ankara.

Herb, G. H. (2007). The Politics of Political Geography, *The Sage Handbook of Political Geography* (Edi. R Cox, M. Low Ve J. Robinson). Londra: Sage Publication, S. 21-41.

Herodot. (1973). *Herodot Tarihi* (Çev. Müntekim Ökmen). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Holt-Jensen, A. (2009). *Geography-History and Concepts*. Londra: Sage Publications,.

Huntington, E. (1915). *Civilization and Climate*. New Haven: Yale University Press.

Huntington, E. (1919). *World-Power and Evolution*. New Haven: Yale University Press.

Ibn Khaldun, (1967). *The Muqaddimah: An Introduction to History* (Çev: Franz Rosenthal)" Londra: Routledge and Kegan Paul.

Issawi, C. (2015).Ibn Khaldun. *Encyclopedia Britannica.* Encyclopedia Britannica Online. Encyclopedia Britannica Inc., Url: http://Www.Britannica.Com/Biography/Ibn-Khaldun. Erişim Tarihi: 22 Haz. 2015

İbn Haldun (1860). *Mukaddime-i İbn-ı Haldun'un Fasl-ı Sadisinin Tercümesidir.* (Zayirçe-İ Alam) (Ç. Ahmed Cevdet Paşa), (11 Cemaziyülevvel 1277), İstanbul.

İbn Haldun (1977). *Mukaddime 1 (*Çev: Turan Dursun). Ankara: Onur Yay.

İbn Haldun (1986). *Mukaddime 1 (Çev: Zakir Kadiri Ugan)*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

İbn Haldun (2004). *Mukaddime 2* (Çev. Halil Kendir). İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı.

İbn Haldun (2011). *Bilim İle Siyaset Arasında Hatıralar* (Çev. Vecdi Akyüz), İstanbul: Dergâh Yayınları.

İbn Haldun (2013). *Mukaddime I* (9.Baskı, Çev: Süleyman Uludağ): İstanbul: Dergâh Yayınları.

İbn Haldun (2013). *Mukaddime II* (9.Baskı, Çev: Süleyman Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları.

İbn Haldun (2015). *Mukaddime I-II* (Haz. Arslan Tekin). İstanbul. İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.

İbn-i Haldun (1858).*Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun (Baştan Fasl-I Sadise Kadar) (Ç. Pirizade Muhammed Sahib),* Matbaa-i Amire, 1274, İstanbul.

İbn Havkal (2014). *10. Asırda İslam Coğrafyası (Sûrat el-Arz)* (Çev. Ramazan Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

İbrahim, H. (1989). "Ibn Khaldun" *Pioneers in Leisure and Recreation*. Waldorf: AAHPERD Publications, Inc., s. 21-26.

İbret, B., Ü. ve Aydınözü, D. (2009). Şehirleşmede Yanlış Yer Seçiminin Hava Kirliliği Üzerine Olan Etkisine Bir Örnek: Kastamonu Şehri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi,* 18:71-88, İstanbul.

Jimenez, I., D. (2015). Bir Endülüslü Çin'e Gitmek İsterse, *Derin Tarih Dergisi*, Özel Sayı: 4, S. 66-73, İstanbul.

Kaplan, R. D. (2012). *The Revenge of Geography: What The Map Tells Us About Coming Conflicts and The Battle Against Fate.* New York: Random House.

Kayapınar, A. (2006). İbn Haldun'un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*. 15:83-114, İstanbul.

Keleş. R. (2014). *100 Soruda Türkiye'de Kentleşme, Konut ve Gecekondu.* İstanbul: Cem Yayınevi.

Kızılçelik, S. (2006). *"Sosyolojide Coğrafyacı Görüşler: İbni Haldun, Montesquieu ve Fernand Braudel Ekseninde Bir Değerlendirme", Sosyoloji Yıllığı-Kitap 15: Sosyoloji ve Coğrafya,* Yayına Hazırlayanlar: Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan, İstanbul, 2006, s. 138-155.

Kish, G. (1978). *A Source Book in Geography.* Boston: Harvard University Press.

Knox P. L. ve Mccarthy L. (2012). *Urbanization: An Introduction to Urban Geography* (3rd Ed.). New York: Pearson.

Konigsberg, C. (1960). Climate and Society: A Review Of The Literature, *The Journal of Conflict Resolution,* 4(1):67-82. Londra: Sage Publications, Inc.

Korkmaz, N. (1995). İbn Haldun'da Sosyolojik Kavramlar. *Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı.

Kozak, İ. E. (1982). "İbn Haldun'da Geçim ve Kazanç Yollarıyla İlgili Tasnif ve Değerlendirmeler", *İşletme Dergisi,* Atatürk Ün. İşletme Fak. Araştırma Enst., C. 5, Sayı: 3-4, S. 141-175, Erzurum.

Kozak, İ. E. (1999). İbn Haldun: Ekonomi ve Toplum İlişkisi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* TDV Yay. C. 20, S. 1-8, İstanbul.

Kozak, İ. E. (2012). İbn Haldun'un İşletme ve Kamu Yönetimine İlişkin Görüşlerine Günümüzden Bir Bakış. *İş Ahlakı Dergisi*, 5(9), 163-184, İstanbul.

Kriesel, K. M. (1968). Montesquieu: Possibilistic Political Geographer, *Annals of the Association of American Geographers,* 58 (3), s. 557-574, Washington DC.

Kutluer, İ. (1994). "Determinizm", *TDV İslam Ansiklopedisi, c*. 9: 215-120, Ankara.

Lacoste, Y. (2012). *İbni Haldun: Tarih Bilimin Doğuşu* (Çev. Mehmet Sert). İstanbul: Ayrıntı Yay.

Lapidus, I. M. (2012). *A History of Islamic Societies (8th Edi.)*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mahdi, M. (1957). *Ibn Khaldun's Philosophy Of History*. London: George Allen and Unwin Ltd.

Malthus, T. (1798). *An Essay on the Principle of Population,* Printed for J. Johnson, in St. Paul's Church-Yard, Electronic Scholarly Publishing Project, http://www.esp.org.

Meir, A. (1988). Nomads And The State: The Spatial Dynamics Of Centrifugal and Centripetal Forces Among The Israeli Negev Bedouin. *Political Geography Quarterly,* 7(3), 251-270.

Meriç, C., (2007). *Umrandan Uygarlığa* (9.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Meriç, C., (2014). *Işık Doğudan Gelir* (8.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mumford, L. (2007). *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği,* (çev. Gürol Koca ve Tamer Tosun). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Mücahid, H. T. (2012). Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce (Çev. Vecdi Akyüz). İstanbul: İz Yayıncılık.

Myers, G. A. (2009). Africa. *International Encyclopedia of Human Geography,* s. 25–30. Elsevier: Amsterdam.

Okumuş, E. (1999). İbn Haldun ve Osmanlı'da Çöküş Tartışmaları, *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi,* 183-209, İstanbul.

Okumuş, E. (2006). İbn Haldun'un Osmanlı Düşüncesine Etkileri, Sempozyum Dizisi: Geçmişten Geleceğe İbn Haldun: Vefatının 600. Yılında İbn Haldun'u Yeniden Okumak, 3 - 4 Haziran 2006, *İslâm Araştırmaları Merkezi* (İSAM), İstanbul.

Ould-Mey, M. (2003) Currency Devaluation and Resource Transfer from the South to the North, *Annals of the Association of American Geographers*, 93:2, 463-484, Washington DC.

Öngör, S., (1963). Siyasi Coğrafya ve Jeopolitik, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 18(1):301-316, Ankara.

Özçağlar, A. (2001). *Coğrafyaya Giriş,* Ankara: Hilmi Usta Matbaacılık.

Özey, R. (2008). *Dünya ve Türkiye Ölçeğinde Siyasi Coğrafya* (4. Baskı), İstanbul: Aktif Yayınları.

Özey, R. (2013). *Ticaret Coğrafyası ve Küreselleşme.* İstanbul: Aktif Yayınları.

Özgen, N. (2010). Bilim Olarak Coğrafya ve Evrimsel Paradigmaları, *Ege Coğrafya Dergisi, 19*(2), 1-25, İzmir.

Özlem, D. (2012). *Tarih Felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap.

Öztürk, A. (2008). Düzenin Meşruluğu Sorunu Bağlamında İbni Haldun Felsefesinin Değerlendirilmesi, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 63(1): 175-206, Ankara.

Özyurt, S. (2000). Hollanda Türkleri ve Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Vakfı. *Sosyoloji Konferansları,* (26), 259-279, İstanbul.

Paasi, A. (2013). Borders And Border-Crossings, *The Wiley-Blackwell Companion To Cultural Geography* (1th. Edi.), Edited By Nuala C. Johnson, Richard H. Schein, And Jamie Winders. West Sussex: John Wiley & Sons.

Parker, S. (1981). Change, Flexibility, Spontaneity, and Self-Determination in Leisure. *Social Forces, Special Issue* 60 (2): 323-331.

Parlak, N. (2012). İbn-i Haldûn'un Mukaddime'sinde XIV. Yüzyıl İslâm Dünyasından Kesitler. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 14(2): 131-166, Erzincan.

Pattison, W., D. (1964). The Four Traditions of Geography. *Journal Of Geography*, C.63 (5), S.211–216.

Pirenne, H. (2012). *Ortaçağ Kentleri,* Çev: Şadan Karadeniz, (12. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Polat, S. ve Polat, S. A. (2016). Bedevi Ümrandan Hazeri Ümrana Geçiş: Boş Zaman Kültürüne Bir Bakış, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 12: 572-583, Kastamonu.

Rubenstein, J. M. (2011). *The Cultural Landscape: An Introduction to Human Geography* (10th Edition). New Jersey: Pearson.

Satı El- Husri (2001). *İbn-ı Haldun Üzerine Araştırmalar* (Çev. S. Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları.

Satı El-Husri (1991). "İbn Haldun Sosyolojisi", (Çev. Mehmet Bayyiğit), *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 4: 223-230, Konya.

Sayın, Y. (2013). Tarihin Metcezirinde Büyük Güçlerin Gerilemesi ve Çöküşü, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 21: S. 367-381, Konya.

Semple, E. C. (1911). *Influences of The Geographic Environment.* New York: Henry Holt and Company.

Sezgin, F. (2010). *Tanınmayan Büyük Çağ.* İstanbul: Timaş Yayınları.

Short, J. R. (1993). *An Introduction to Political Geography.* London: Routledge.

Sicker, M. (2010). *Geography and Politics among Nations: An Introduction to Geopolitics,* Bloomington: iUniverse.

Sinha S. ve Yadav H. L. (2003). *Fundamentals of Human Geography: A Textbook For Class XII* (Edi. R. P. Mishra, Department By The Secretary, National Council of Educational Research and Training, New Delhi.

Stowasser, B. (1984). İbn Khaldun'un tarih felsefesi: devletlerin ve uygarlıkların yükseliş ve çöküşü (çev. Nermin Abadan-Unat*), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 39 (01), 173-181, Ankara.

Strabon. (2000). *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası,* Kitap: XII-XIII-XIV, (Çev: Adnan Pekman). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Şahin, C. (1998). *Coğrafyaya Giriş*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara.

Şahin, S. (2015). *Geçmiş ve Gelecekte Nüfus Gerçeği* (3. Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yay.

Şahin, C. (2016). "Türkiye Nüfusu" *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği* (Edi. Meryem Hayır Kanat). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık. s. 219- 249.

Şemseddin Sami (2007). Hacip. *Kamus-ı Türki*, İstanbul: Çağrı Yayınları, s.534.

Şenel, A. (1982). *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No:504, .

Şeşen, R. (1998). *Müslümanlarda Tarih – Coğrafya Yazıcılığı,* İstanbul: İSAR Vakfı Yay. No. 7.

Tanoğlu, A. (1954). İskân Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metod, *Türkiyat Mecmuası*, 11, S.1-35, İstanbul.

Tanoğlu, A. (1969). *Beşeri Coğrafya: Nüfus ve Yerleşme.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Neşriyatı No.45,

Taşçı, H. (2014). Şehir, Medeniyet ve Peygamberler Şehirde Peygamberlerin İzleri. H. Taşçı, N. Nebati (Editörler). *Şehir Üzerine Düşünceler-I* (47-68). İstanbul: Şehir Düşünce Merkezi.

Toku, N. (2002). *İlm-i Umran: İbn Haldun'da Toplum Bilimsel Düşünce* (2. Baskı). Ankara: Akçağ Yay.

Tolun-Denker, B. (1977). *Yerleşme Coğrafyası: Kır Yerleşmeleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yay. No. 93.

Tomar, C. (1999). İbn Haldun – Literatür, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay. Cilt 20: S. 8-12, İstanbul.

Tomar, C. (2006). Mit ve Gerçek Arasında: Arap Dünyasında İbn Haldun Yaklaşımları, *İslam Araştırmaları Dergisi,* Sayı 16: 1-26, İstanbul.

Topçuoğlu, A. (1983). İbn Haldun Üzerine Bir Bibliyografya Çalışması, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2: 199 – 241, Konya.

Torlak, S. E., Çeliktürk, T., Kulaç, O., ve Arslan, R. A. (2016). A Medieval Islamic City: Case of Cordoba. *Journal of Life Economics,* 8: 75-86, Çanakkale.

Toynbee, A. (1962). *A Study of History: The Growth of Civilizations*, New York: Oxford University Press.

Tunçdilek, N. (1973). *Bölgesel Coğrafyanın Prensipleri: Tabii Bölgeler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yay. No. 73.

Tunçdilek, N. (1986). *Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yay. No. 4.

Tunçdilek, N. (1988). *Dünya Nüfus Dinamiği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yay. No. 8.

Turgut, A. K. (2014). İbn Haldûn Felsefesinde Tabiat-İnsan İlişkisi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 31 (2): 173-190, Isparta.

Tümer, G. (1992). Ebü'r-Reyhân Muhammed B. Ahmed El-Bîrûnî, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay. C: 6, S. 206-215. İstanbul.

Tümertekin, E. (1990). *Çağdaş Coğrafi Düşüncenin Oluşumu ve Paul Vidal de la Blache*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No:3603.

Tümertekin, E. (1973). *Türkiye'de Şehirleşme ve Şehirsel Fonksiyonlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay. No:1840,.

Tümertekin, E. ve Özgüç, N. (2011). *Ekonomik Coğrafya: Küreselleşme ve Kalkınma*. İstanbul: Çantay Kitabevi.

Tümertekin, E., (1960). Bölge Planlamasında Coğrafyacının Rolü, İstanbul: *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 6 (11): 51-55.

Tümertekin, E., (1962). *Beşeri ve İktisadi Coğrafyaya Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. No:973. İstanbul. Baha Matbaası.

Tümertekin, E., (1978). *Beşeri Coğrafya'ya Giriş.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları.

Tümertekin, E., ve Özgüç, N. (2014). *Coğrafya: Geçmiş, Kavramlar, Coğrafyacılar.* İstanbul: Çantay Kitabevi.

Tümertekin, E., ve Özgüç, N. (2014). *Beşeri Coğrafya: İnsan, Kültür, Mekân*. İstanbul: Çantay Kitabevi.

Uğur, A. ve Aliağaoğlu, S. (2013). *Şehir Coğrafyası* (3. Baskı). Ankara: Nobel Akademik Yay.

Uludağ, S. (1999). .İbn Haldun. *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay, İstanbul, C. 19, S. 538-543.

Uludağ, S. (1999). "İbn Haldun" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 19, s. 538-543.

Uygun, O. (2008). *İbni Haldun'un Toplum ve Devlet Kuramı*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Üçışık, S., ve Demirci, A. (2002). 21. Yüzyılda Çağdaş Coğrafya Bilimi Ve Temel Unsurları. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (5). 117-133, İstanbul.

Ülken, H., Z., ve Fındıkoğlu, Z., F.,(1940). *İbn Haldun*. İstanbul: Kanaat Kitabevi.

Ünlü, M. (2014). *Coğrafya Öğretimi.* Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Warf, B. (2010). *Encyclopedia of Geography*. Thousand Oaks, California: SAGE Publications, Inc.

Waskey, A. J. (2005). Arap Geographers. *Encyclopedia of World Geography* (Ed: Robert W. Mccoll). New York: Facts On File.

Witherick, M.,Ross, S. ve Small, J. (2001). Distance Decay, *A Modern Dictionary of Geography* (4th Ed.). London: Arnold Publisher.

Yalçınlar, İ. (1967). Türkiye'de bazı şehirlerin kuruluş ve gelişmesinde jeomorfolojik temeller. *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 17 (8): 53-66, İstanbul.

Yıldırım, E. (2006). İbn-i Haldun'un İktisadi ve Mali Düşünceleri, *Yüksek Lisans Tezi*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı.

Yıldırım, Y. (1998). İbn Haldun'un Bedavet Teorisi, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı.

Yıldırım, Y. (2006). İbn Haldun'un Tarih Metodolojisi, Geçmişten Geleceğe İbn Haldun: Vefatının 600. Yılında İbn Haldun'u Yeniden Okumak, *Sempozyumlar Dizisi*, 3 - 4 Haziran, S. 241- 352, İstanbul.

Yılmaz, H.H. (2013). *Tarihi Coğrafya* (Edi. Osman Gümüşçü), Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 3046, S. 84-110.

İnternet Kaynakları

TÜİK. Nüfus ve Demografi, URL: http://www.tuik.gov.tr/

TDK Online Büyük Türkçe Sözlük, URL: http://www.tdk.gov.tr/

TDV İslam Ansiklopedisi, İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), URL: http://www.islamansiklopedisi.info/

ÖZGEÇMİŞ

Rauf BELGE, 1991 yılında Şırnak'ta doğdu. İlköğrenimi Manisa'nın Salihli ve Adana'nın Karataş ilçesinde tamamlamıştır. 2009 yılında Tarsus Ayhan Bozpınar Anadolu Lisesi'nden (Tarsus, Mersin) mezun olmuş, aynı yıl İstanbul Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü'nü (İngilizce) burslu olarak kazanmıştır. 2013'de Erasmus Öğrenci Değişim Programı kapsamında University of Ulster'da (Kuzey İrlanda, Birleşik Krallık) 4 ay eğitim görmüştür. 2014 yılında Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü'ne ÖYP kapsamında araştırma görevlisi olarak atanan Belge, aynı yıl içerisinde yüksek lisans ve doktora eğitimini tamamlamak üzere YÖK tarafından Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü'nde görevlendirilmiştir. Halen burada çalışan Belge, İngilizce bilmektedir. Evli ve bir çocuk babasıdır.

E-Posta: raufbelge@gmail.com